

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ

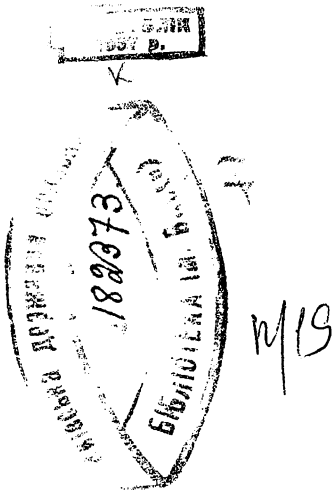
Б-Р
Г-41

М. ГОРЬКИЙ

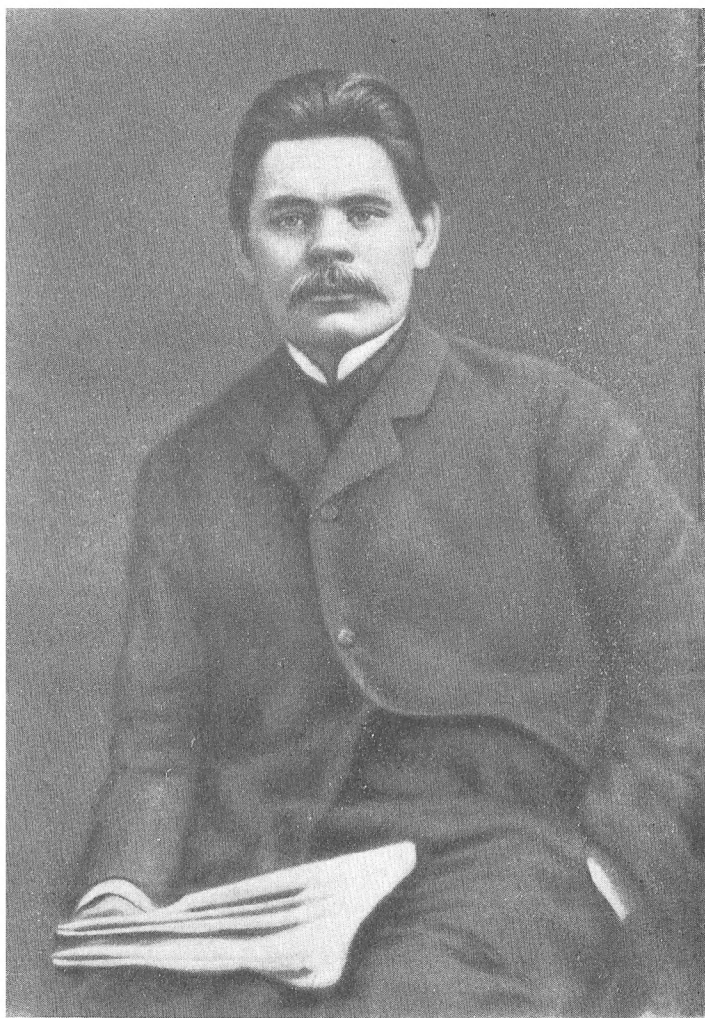
Т О М 4

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ, НАЧЕРКИ

1906 — 1907

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1952

М. ГОРЬКИЙ
1906 г.

**ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ, НАЧЕРКИ**

1906 — 1907

В АМЕРИЦІ

МІСТО ЖОВТОГО ДИВЛА

...Над океаном і землею висів туман, густо змішаний з димом, дрібний дощ ліниво падав на темні будівлі міста і каламутну воду рейду.

Біля бортів пароплава зібрались емігранти, мовчки дивлячись на все навкруги допитливими очима надій і побоювань, страху і радості.

— Це хто? — тихо спитала дівчина-полька, здивовано показуючи на статую Свободи. Хтось відповів:

— Американський бог...

Масивна фігура бронзової жінки вкрита від ніг до голови зеленим окисом. Холодне обличчя сліпо дивиться крізь туман у пустиню океану, наче бронза жде сонця, щоб воно оживило її мертві очі. Під ногами Свободи — мало землі, здається, що вона піднялася з океану, п'єдестал її — як застигли хвилі. Її рука, високо піднесена над океаном і щоглами суден, надає позі гордої величі та краси. Здається — ось факел у міцно стиснутих пальцях яскраво спалахне, розвіє сірий дим і щедро обіллє все навкруги гарячим, радісним світлом.

А навколо нікчемного клаптя землі, що на ньому вона стоїть, пливають по воді океану, як допотопні страховища, величезні залізні судна, проносяться, наче голодні хижаки, маленькі катери. Ревуть сирени, немов голоси казкових велетнів, лунають сердиті свистки, гримлять ланцюги якорів, суворо хлюпають хвилі океану.

Все навкруги біжить, поривається, здригається на-

пружено. Гвинти й колеса пароплавів квапливо б'ють воду — вона вкрита жовтою піною, поріzana зморшками.

І здається, що все — залізо, каміння, вода, дерево — сповнене протесту проти життя без сонця, без пісень і щастя, в полоні тяжкої праці. Все стогне, виє, скрегоче, скоряючись волі якоїсь таємної сили, ворожогої людині. Скрізь на лоні води, поритої й розірваної залізом, забрудненої масними плямами нафти, засміченої трісками і стружками, соломною і рештками їжі — працює невидима для ока байдужа й лиха сила. Вона суворо й одноманітно дає поштовхи всій оцій неосяжній машині, в ній кораблі і доки — тільки маленькі частини, а людина — незначний гвинт, невидима цятка серед потворних брудних сплетінь заліза, дерева, в хаосі суден, човнів та якихось плоских барок, навантажених вагонами.

Приголомшена, оглухла від гамору, затуркана цим танцем мертвої матерії двонога істота, вся в чорній кіптяві та мастилі, чудно дивиться на мене, засунувши руки в кишені штанів. Обличчя її замашене густим нальотом жирного бруду, і не очі живої людини виблискують на ньому, а біла кість зубів.

Повільно повзе судно серед натовпу інших суден. Обличчя емігрантів стали дивовижно сірими, отупіли, щось одноманітно-овече заволокло всі очі. Люди стоять біля борту й мовчки дивляться в туман.

А в ньому народжується, зростає щось незбагненно величезне, повне лункого гомону, воно дихає назустріч людям важким, пахучим подихом, і в шумі його чути щось грізне, жадібне.

Це — місто, це — Нью-Йорк. На березі стоять двадцятиповерхові будинки, мовчазні й темні «скребниці неба». Квадратні, позбавлені бажання бути гарними, тупі, важкі споруди здійснюються догори похмуро й нудно. В кожному будинку відчувається бундючна чванливість своєю височиною, своєю потворністю. У вікнах нема квітів і не видно дітей...

Здаля місто здається величезною щелепою, з нерівними чорними зубами. Воно дихає в небо хмарами диму та сопе, як ожирілий ненажера.

Увійшовши в нього, відчуваєш, що ти потрапив у

шлунок з каміння і заліза,— у шлунок, який поглинув кілька мільйонів людей і розтирає, перетравлює їх.

Вулиця — слизьке, жадібне горло; по ньому кудись углиб пливуть темні шматки поживи міста — живі люди. Скрізь — над головою, під ногами і поряд тебе — живе, гуркоче, святкуючи свої перемоги, залізо. Покликане до життя силою Золота, оживлене ним, воно оточує людину своїм павутинням, глушить її, смочче кров і мозок, пожирає м'язи і нерви і росте, росте, спираючись на німий камінь, все ширше розкидаючи кільця свого ланцюга.

Як величезні черв'яки, повзуть локомотиви, тягнучи за собою вагони, крякають, мов гладкі качки, ріжки автомобілів, похмуро виє електрика, задушне повітря насичене, наче губка вологою, тисячами ревучих звуків. Притиснуте до цього брудного міста, загиджене димом фабрик, воно нерухоме серед високих стін, вкритих кіптявою.

На майданах і в маленьких скверах, де запорошене листя дерев мертво висить на вітті,— височать темні монументи. Їх обличчя вкриті товстим шаром бруду, очі їх, що колись палали любов'ю до вітчизни, засипано міським пилом. Ці бронзові люди мертві й самотні в сітці багатопверхових будинків, вони здаються карликами в чорній тіні високих стін, вони заплуталися в хаосі божевілля навколо них, зупинились і, напівзасліплені, сумно, з болем у серці дивляться на жадібну метушню людей біля їхніх ніг. Люди, маленькі, чорні, метушливо біжать повз монументи, і ніхто не кине погляду на обличчя героя. Іхтіозаври капіталу стерли з пам'яті людей значення творців свободи.

Здається, що бронзові люди охоплені однією тяжкою думкою:

«Хіба таке життя хотів я створити?»

Навколо кипить, як суп на плиті, гарячкове життя, біжать, кружляють, зникають у цьому кипінні, наче крупинки в бульйоні, як тріски в морі, маленькі люди. Місто реве й ковтає їх одного по одному ненажерною пащею.

Деякі з героїв опустили руки, інші підняли їх, простягаючи над головами людей, застерігаючи:

— Зупиніться! Це не життя, це божевілля...

Усі вони — зайві в хаосі вуличного життя, всі не на місці в дикому реві зажерливості, в тісному полоні похмурої фантазії з каменю, скла та заліза.

Одного разу вночі вони всі раптом зйдуть з п'єдесталів і важкою ходою зневажених пройдуть вулицями, виносячи тугу своєї самотності геть з цього міста, в поле, де сяє місяць, є повітря і тихий спокій. Коли людина цілий свій вік працювала на благо своєї вітчизни, вона цим безперечно заслужила, щоб після смерті їй дали спокій.

Тротуарами спішно йдуть люди туди й сюди, у всіх напрямках вулиць. Їх всмоктують глибокі пори кам'яних стін. Переможний гуркіт заліза, голосне виття електрики, гуркочучий гамір робіт на влаштуванні нової ситі металу, нових стін з каменю — все це заглушує голоси людей, як буря в океані — крики птахів.

Обличчя людей непорушно спокійні — мабуть, ніхто з них не чуває нещастя бути рабом життя, поживою міста-страховища. В сумній зарозумілості вони вважають себе за господарів своєї долі — в очах у них, часом, світиться свідомість своєї незалежності, але, як видно, їм незрозуміло, що це тільки незалежність сокири в руці тесляра, молотка в руках коваля, цеглини в руках невидимого муляра, який, хитро всміхаючись, буде для всіх одну величезну, але тісну тюрму. Є багато енергійних облич, але на кожному обличчі бачиш насамперед зуби. Свободи внутрішньої, свободи духу — не світиться в очах людей. І ця енергія без свободи нагадає холодний блиск ножа, що його ще не встигли затупити. Це — свобода сліпого знаряддя в руках Жовтого Диявола — Золота.

Я вперше бачу таке страхітливе місто, і ніколи ще люди не здавалися мені такими жалюгідними, такими пригнобленими. І в той же час я ніде не зустрічав їх такими трагікомічно задоволеними з себе, які вони в цьому пожадливому й брудному шлунку ненажери, що впав від жадібності в ідіотизм і з диким ревом скотини пожирає мозок і нерви...

Про людей — страшно й боляче говорити.

Вагон «повітряної дороги», виючи й гуркочучи, мчить рейками, між стінами будинків вузької вулиці, на висо-

чині третіх поверхів, одноманітно облутаних ґратами залізних балконів і сходів. Вікна повідчинювано, і майже в кожному з них — постаті людей. Деякі з них працюють, щось шиють або рахують, нахиливши голови над конторками, інші просто сидять біля вікон, лежать грудьми на підвіконнях і дивляться на вагони, які щохвилини пробігають мимо їхніх очей. Старі, молоді і діти — всі однаково мовчазні, одноманітно спокійні. Звикли до цих поривань без мети, звикли думати, що тут є мета. В очах — нема гніву проти панування заліза, нема ненависті до його тріумфу. Мигтіння вагонів стрясає стіни будинків, — здригаються груди жінок, голови чоловіків: на штахетах балконів валяються тіла дітей і теж тремтять, звикаючи сприймати це огидне життя, як належне, неминуче. У мозку, що його завжди струшують, мабуть, не може думка плести свої сміливі гарні мережива, не має змоги породити живу, зухвалу мрію.

Ось промайнуло темне обличчя старої жінки в брудній кофті, розстебнутій на грудях. Даючи дорогу вагонам, замучене, отруєне повітря злякано кинулось у вікна, — сиве волосся на голові старої жінки замаяло, наче крила сірого птаха. Вона заплющила свинцеві, згаслі очі. Зникла.

У мутних нутрошах кімнат мигтять залізні пруди ліжок, укритих лахміттям, брудний посуд та недоїдки на столах. Хочеться побачити квіти на вікнах, шукаєш людину з книгою в руці. Стіни пливуть мимо очей, наче розплавлені, вони пливуть мутним потоком назустріч, у швидкій течії потоку важко ворухатися мовчазні люди.

Лисий череп тьмяно блиснув за шибкою, вкритою шаром пилу. Він одноманітно хитався над якимсь верстатом. Дівчина, рудоволоса й тонка, сидить на вікні і плете панчохоу, рахуючи темними очима петлі. Ударом повітря її хитнуло всередину кімнати, — вона не відвела очей від роботи, не поправила одягу, розмаяного вітром. Два хлопчики, років по п'ять, споруджують на балконі будинок з трісок. Він захитався і розвалився. Діти хапають маленькими лапами тонкі тріски, щоб вони не попадали на вулицю крізь отвори в штахетах балкона, — і теж не дивляться на причину, що перешкодила їхньому завданню. Ще і ще обличчя, одно за одним, мигтять у вікнах, наче уламки чогось одного — великого, але розбитого на найдрібніші порошини, розтертого на жорству.

Гнане шаленим бігом вагонів, повітря розмаює одяг і волосся в людей, б'є їм в обличчя теплою, задушливою хвилею, штовхає, вганяє їм у вуха тисячі звуків, кидає в очі дрібний, їдкий пил, засліплює, оглушує протяжним, безперервно виючим звуком...

Живій людині, яка мислить, створює в своєму мозку мрії, картини, образи, породжує бажання, тужить, прагне, заперечує, сподівається,— живій людині це дике виття, вищання, рев, це тремтіння каменю стін, боягузливе деренчання шибок у вікнах — все це їй заважало б. Обурена, вона вийшла б з дому й зламала б, зруйнувала цю мерзоту — «повітряну дорогу»; вона примусила б замовкнути нахабне виття заліза, вона — господар життя, життя — для неї, і все, що заважає їй жити,— повинно бути знищене.

Люди в будинках міста Жовтого Диявола спокійно терплять усе, що вбиває людину.

Внизу, під залізною сіткою «повітряної дороги», в пилу та бруді мостової, мовчки шпортаються діти,— мовчки, хоч вони сміються й кричать, як діти в усьому світі, але голоси їх тонуть у гуркоті над ними, наче краплі дощу в морі. Вони здаються квітами, що їх чиясь груба рука викинула з вікон будинків у бруд вулиці. Живлячи свої тіла жирними випарами міста, вони бліді й жовті, кров їх отруєна, нерви роздратовані зловісним криком іржавого металу, похмурим виттям приборканих блискавок.

«Хіба з цих дітей виростуть здорові, сміливі, горді люди?» — питаєш себе. У відповідь звідусіль скрегіт, регіт, зле вищання.

Вагони мчать повз Іст-Сайд, квартал бідних, компостну яму міста. Глибокі канави вулиць, що ведуть людей кудись у глибини міста, де — уявляється розумові — влаштовано величезну, бездонну діру, казан або каструлю. Туди збігаються всі ці люди, і там з них виварюють золото. Канави вулиць кишать дітьми.

Я дуже багато бачив злиднів, мені добре відоме їх зелене, безкровне, кощаве обличчя. Їх очі, тупі від голоду і палаючі жадібністю, хитрі і мстиві або по-рабському покірні й завжди нелюдські, я всюди бачив, але жах злиднів Іст-Сайда — моторошніший за все, що я знаю.

У цих вулицях, набитих людьми, наче мішки крупами, діти жадібно шукають у коробках зі сміттям, що стоять біля панелей, гнилих овочів і пожирають їх разом з пліснявою тут-таки, в їдкому порохи й задусі.

Коли вони знаходять скоринку зогнилого хліба, вона пробуджує серед них дику ворожнечу; охоплені бажанням проковтнути її, вони гризуться, як маленькі собачата. Вони вкривають брук зграями, наче ненажерливі голуби; о першій годині ночі, о другій і пізніше — вони все ще шпортаються в бруді, жалюгідні мікроби злиднів, живі докори пожадливості багатих рабів Жовтого Дявола.

На перехрестях брудних вулиць стоять якісь печі чи жаровні, в них щось вариться, пара, вихоплюючись тонкою трубкою в повітря, свистить у маленький свисток на кінці її. Тонкий свист, що ріже вухо, прориває своїм тремтливим вістрям всі звуки вулиць, він тягнеться без кінця, як сліпучо-біла, холодна нитка, він закручується навколо горла, сплутує думки в голові, доводить до шаленства, жене кудись і, не вщухаючи ні на хвилину, тремтить у гнилому смороді, що пожер повітря, тремтить глузливо, злобно пронизуючи це життя в бруді.

Бруд — стихія, він пройняв собою все: стіни будинків, шибки вікон, одержу людей, пори їх тіла, мозок, бажання, думки...

На цих вулицях темні западини дверей подібні до гнилих ран у камені стін. Коли, заглянувши в них, побачиш брудні сходи, вкриті сміттям, то здається, що там, усередині, все розклаталося й гнійне, як у череві трупа. А люди уявляються черв'яками...

Висока жінка з великими темними очима стоїть біля дверей, на руках у неї дитина, її кофта розстебнута, безсило звисла довгою торбиною її синя грудь. Дитина кричить, дряпаючи пальцями в'яле, голодне тіло матері, тикається в нього обличчям, цмокає губами, на хвилину замовкає, знову кричить ще дужче, б'є руками й ногами груди матері. Вона стоїть, наче кам'яна, і очі в неї круглі, як у сови,— вони дивляться вперто в одну точку перед собою. Почуваєш, що цей погляд не може бачити нічого, крім хліба. Вона міцно стулила губи й дихає носом, ніздрі в неї тремтять, втягаючи смердюче, густе повітря вулиці; ця людина живе згадкою про їжу, яку вона проковтнула вчора, мрією про окраєць, що його вона,

може, з'їсть коли-небудь. Дитина кричить, судорожно тіпаючись маленьким, жовтим тільцем,— вона не чує її криків, не почуває ударів...

Старий чоловік, довгий і худий, з хижим обличчям, без капелюха на сивій голові, примруживши червоні повіки хворих очей, обережно шпортається в купі сміття, вибираючи грудки вугілля. Коли до нього підходять, він незграбно, наче вовк, повертає тулуб і щось каже.

Юнак, дуже блідий і худий, спираючись на стовп ліхтаря, дивиться сірими очима вздовж вулиці і часом струшує кучерявою головою. Його руки засунуті глибоко в кишені штанів і судорожно ворухать там пальцями...

Тут, у цих вулицях, людину помітно, чути її голос, озлоблений, роздратований, мстивий. Тут у людини є обличчя — голодне, збуджене, тоскне. Видно, що люди почувують, помітно, що вони думають. Вони кишать у брудних канавах, труться одне об одного, наче сміття в потоці каламутної води; їх крутить і вертить сила голоду, оживляє гостре бажання з'їсти що-небудь.

Очікуючи їжі, мріючи про насолоду бути ситими, вони ковтають насичене отрутами повітря, і в темних глибинах їх душ народжуються гострі думки, хитрі почуття, злочинні бажання.

Вони подібні до хвороботворних мікробів у шлунку міста, і буде час, коли вони його отруять тими самими отрутами, якими воно так щедро живить їх тепер!

Юнак біля ліхтаря часом струшує головою, міцно зціпивши голодні зуби. Мені здається, я розумію, про що він думає, чого він хоче,— мати величезні руки страшної сили та крила за плечима він хоче, мені здається. Це на те, щоб одного дня злетіти над містом, опустити в нього руки, як два сталеві важелі, і змішати в ньому все в купу сміття й порохи,— цеглу і перла, золото і м'ясо рабів, скло і мільйонерів, бруд, йолопів, храми, дерева, отруєні брудом, і ці безглузді, багатоповерхові «скребниці неба», все, ціле місто — в купу, в тісто з бруду і крові людей — в поганий хаос. Це страшне бажання природне в голові юнака, як виразка на тілі хирлявого. Де багато праці рабів, там не може бути місця для вільної, творчої думки, там можуть квітнути тільки ідеї руйнування, отруйні квіти помсти, бурхливий протест тварини. Це зрозуміло — калічачи душу людини, люди не повинні сподіватися від неї милосердя до них.

Людина має право помсти — це право дають їй люди.

В мутному небі, вкритому кіптявою, гасне день. Величезні будинки стають ще похмурішими, важчими. Де-не-де в їх темних надрах спалахують вогні і блищать, наче жовті очі дивовижних звірів, що повинні цілу ніч стерегти мертве багатство цих гробниць.

Люди скінчили роботу дня і, — не думаючи про те, навіщо її зроблено, чи потрібна вона для них, — хутко біжать спати. Тротуари залиті темними потоками людського тіла. Усі голови одноманітно вкриті круглими капелюхами, і мозок у всіх — це видно по очах — вже заснув. Роботу скінчено, думати більше нема про що. Всі думають тільки для хазяїна, про себе думати нема чого; коли є робота — буде хліб і дешеві насолоди від життя, — крім цього, нічого не треба людині в місті Жовтого Диявола.

Люди йдуть до своїх ліжок, до женщин своїх, своїх мужчин, і вночі, в задушних кімнатах, спітнілі й слизькі від поту, цілуватимуться, щоб для міста народилася нова, свіжа пожива...

Ідуть. Не чути сміху, нема веселого гомону, і не сяють посмішки.

Крякають автомобілі, ляскають бичі, густо співають електричні дроти, гуркотять вагони. Мабуть, десь грає музика.

Хлопчаки різко вигукують назви газет. Підлий звук шарманки та чийсь зойк зливаються в трагікомічних обіймах убивці й балаганного блазня. Безвільно йдуть маленькі люди, — наче каміння котиться згори...

Все більше й більше спалахує жовтих вогнів — цілі стіни сяють палаючими словами про пиво, про віскі, про мило, нову бритву, капелюхи, сигари, про театри. Гуркіт заліза, що його женуть всюди вздовж вулиць жадібні поштовхи Золота, не стає тихшим. Тепер, коли скрізь горять вогні, цей безперервний зойк ще значніший, він набуває нового змісту, більш важкої сили.

Зі стін будинків, з вивісок, з вікон ресторанів — летить сліпуче світло розплавленого Золота. Нахабне, крикливе, воно переможливо мигтить усюди, ріже очі, спотворює обличчя своїм холодним блиском. Його хитре сяйво

сповнене гострої жадоби витягти з кишень у людей мізерні крихти їх заробітку,— воно складає свої підморгування в огняні слова і цими словами мовчки кличе робітників до дешевих втіх, пропонує їм зручні речі...

Страшенно багато вогню в цьому місті! Спочатку це здається красивим і, збуджуючи, веселить. Вогонь—вільна стихія, горде дитя сонця. Коли він бурхливо розквітає — його квіти тремтять і живуть найкраще за всі квіти землі. Він очищає життя, він може знищити все ветхе, мертве й брудне.

Та коли в цьому місті дивишся на вогонь, замкнений у прозорі в'язниці із скла, розумієш, що тут, як усе, вогонь — приборканий. Він служить Золоту, для Золота і вороже далекий від людей...

Як усе — залізо, каміння, дерево — вогонь теж у змові проти людини; засліплюючи її, він кличе:

— Іди сюди!

І виманює:

— Віддай твої гроші!..

Люди йдуть на його поклик, купують непотрібну їм погань і дивляться на видовища, що роблять їх тупими.

Здається, що десь у центрі міста крутиться з любов'ю вищанням і жадливою швидкістю велика грудка Золота, вона розпорошує по всіх вулицях дрібні порошинки, і цілий день люди жадібно ловлять, шукають, хапають їх. Та ось настає вечір, грудка Золота починає крутитися в протилежний бік, утворюючи холодний, вогняний вихор, і втягає в нього людей на те, щоб вони віддали назад золотий пил, спійманий удень. Вони віддають завжди більше, ніж узяли, і ранком другого дня грудка Золота збільшується в обсязі, крутиться швидше, голосніше звучить переможне виття заліза, її раба, гуркіт усіх сил, поневолених нею.

І пожадливіше, більш владно, ніж учора, вона смоче кров і мозок людей для того, щоб на вечір ця кров, цей мозок перетворилися в холодний, жовтий метал. Грудка Золота — серце міста. В її битті — все життя, в зростанні її обсягу — весь смисл життя.

Для цього люди цілими днями копають землю, кують залізо, будують доми, дихають димом фабрик, вбирають порами тіла бруд отруєного, хворого повітря, для цього вони продають своє красиве тіло.

Це огидне чаклунство присипляє їх душі, воно робить

з людей гнучке знаряддя в руці Жовтого Диявола, руду, з якої він безустанно плавить Золото, свою плоть і кров.

З пустині океану йде ніч і дихає на місто холоднуватим, солоним подихом. Тисячами стріл впинаються в неї холодні вогні — вона йде, співчутливо повиваючи темним одягом потворність будинків, мерзотність вузьких вулиць, прикриваючи бруд лахміття злиднів. Дикий зойк жадібного безумства лине їй назустріч, розриваючи її тишу, — вона йде і повільно гасить нахабний блиск приборканого вогню, закриваючи своєю лагідною рукою гнійні болячки міста.

Та, вступаючи в сіті вулиць, вона неспроможна перемогти, розігнати своїм свіжим подихом отруйні випари міста. Вона третється об каміння стін, нагріте сонцем, повзе по іржавому залізу дахів, по брудному бруку, насичується отруйним пилом, поглинає сморід і, опускаючи крила, безсило, нерухомо лягає на дахи будинків, у канави вулиць. Від неї залишилася тільки п'ятьма, — свіжість і прохолода зникли, поглинуті камінням, залізом, деревом, брудними легенями людей. У ній більше нема тиші, нема поезії...

Місто засинає в задусі, воно гарчить, як величезна тварина. Воно занадто багато пожерло за день усякої поживи, йому жарко, незручно і сняться погані, тяжкі сни.

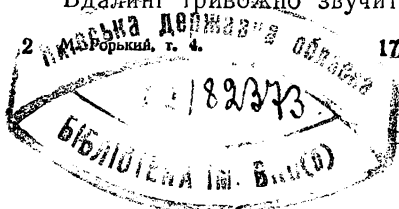
Здригаючись, гасне вогонь, відслуживши свою жалюгідну службу провокатора, лакея реклами. Будинки вбирають людей, одного по одлому, в свої кам'яні нутроці.

Худа, висока і сутула людина стоїть на розі вулиці й, нудьгуючи, безбарвними очима дивиться праворуч і ліворуч, поволі повертаючи голову. Куди йти? Всі вулиці однакові, і всі будинки дивляться один на одного більмами тьмяних вікон однаково байдууже й мертво...

Задушна туга стискує горло теплою рукою, не даючи дихати. Над дахами будинків нерухомо стоїть прозора хмара денних випарів проклятого, нещасного міста. Крізь цю запону в недосяжній височині небес тьмяно мерехтять тихі зорі.

Людина скинула капелюха, підвела голову, дивиться вгору. Височин будинків у цьому місті відштовхнула небо далі від землі, ніж будь-де. Зорі — дрібні, самотні...

Вдалині тривожно звучить мідна труба. Довгі ноги

людини дивно здригаються, і вона йде в одну з вулиць, ступаючи повільно, нахиливши голову й розмахуючи руками. Вже пізно, вулиці стають все безлюднішими. Поодинокі маленькі люди зникають, наче мухи, пропадаючи в пітьмі. На перехрестях нерухомо стоять поліцаї, в сірих капелюхах, з палицями в руках. Вони жують тютюн, поволі ворущачи щелепами.

Людина йде повз них, повз телефонні стовпи та безліч чорних дверей у стінах будинків,— чорних дверей, що сонно пороззявляли квадратні паші. Десь далеко гуркоче і виє вагон трамвая. Ніч задихнулася в глибоких клітках вулиць, ніч умерла.

Людина йде, розмірено переступаючи ногами, і хитає свій довгий, зігнутий корпус. В її постаті є щось думаюче і хоч нерішуче, але вирішне...

Мені здається, це — злодій.

Приємно бачити людину, яка почуває себе живою в чорних сітях міста.

Розчинені вікна дихають нудотним запахом людського поту.

Незрозумілі, глухі звуки дрімотно копошаться в задушливій, тоскній пітьмі...

Заснуло і сонно марить похмуре місто Жовтого Диявола.

ЦАРСТВО НУДЬГИ

Коли настає ніч — на океані раптом здійснюється до неба примарне місто, все з вогнів. Тисячі червоніючих іскор розжарено сяють у пітьмі, тонко й чітко малюючи на темному тлі неба стрункі башти чудесних замків, палаців і храмів з різнобарвного кришталю. В повітрі тремтить золоте павутиння, сплітаючись у прозорі візерунки полум'я, і завмирає, милуючись з своєю краси, відбитої у воді. Казкове й незбагненне це сяяння вогню, який, палаючи,— не знищує; невимовно прекрасне його чудове, ледве помітне для ока мерехтіння, що створює в пустині неба і океану чарівну картину вогненного міста. Над ним коливається червонувата заграва, і вода відбиває її обриси, зливаючи їх у химерні плями розплавленого золота...

Мінливість вогню породжує дивні мрії: здається, що там, у залах палаців, в яскравому сьйві полум'яної ра-

дості, тихо і гордо звучить музика, якої не чув ніхто й ніколи. На хвилі її стрункого плину носяться, наче крилаті зорі, краші мислі землі. У священному танці вони торкаються одна одної і, яскраво спалахнувши в хвилиних обіймах, породжують нове полум'я, нову думку.

Здається, що там, у м'якій п'їтїмї, на хистких грудях океану, гойдається чудесно зіткана з золотих ниток, квітів і зір велика колиска,— в нїй, уночі, спочиває сонце.

Сонце ставить людину ближче до правди життя. Вдень на місці вогняної казки видно тільки білі легкі будівлі.

Блакитний туман дихання океану змішаний з димом міста, сірим і мутним, білі, легкі будівлі повиті прозорою млою, вони, подібно до марева, привабливо тремтять, кличуть до себе й обіцяють щось прекрасне, втішне.

Там, позаду, важко стоять у хмарах диму й куряви квадратні будинки міста, і невгаваючи лунає його ненаситний, голодно-жадібний рев. Цей напружений звук, що стрясає повітря і душу, неугавне виття залізних струн, тоскний зойк сил життя, пригнічуваних силою Золота, холодний, глузливий свист Жовтого Диявола,— цей шум жене геть від землі, розчавленої й забрудненої смердючим тілом міста. І люди йдуть на берег океану, де стоять, обіцяючи їм спочинок і тишу, гарні білі будівлі.

Вони щільно зімкнулись на довгій піщаній косі, яка, подібно до ножа, глибоко й гостро встромилася в темні води. Пісок блищить проти сонця теплим жовтим блиском, і на його оксамиті прозорі будівлі подібні до тонких вишивок з білого шовку. Начебто хтось прийшов на вістря коси і занурився у хвилі, кинувши свій розкішний одяг на груди їм.

Хочеться піти й торкнутися м'яких, ласкавих тканин, лягти на їх розкішні складки і дивитися в пустиню, де безшумно й бистро миготять білі птахи, де океан і небо дрімотно завмерли в гарячому сяйві сонця.

Це називається — Куні Айланд.

По понедїлках газети міста урочисто сповіщають читачеві:

«Учора на Куні Айланд було 300 000 людей. Загублено 23 дитини»...

...Треба довго їхати, в куряві і в гомоні вулиць, трамваєм по Брукліну та острову Лонг Айланд, перше ніж перед очима постане сліпуча розкіш Куні Айланд. І тільки-но людина стане перед входом у це місто вогню — її засліпить. У вічі їй кидають сотні тисяч холодних, білих іскор, і вона довго нічого не може розібрати в сяючій куряві; навколо неї — все злито в бурхливий вихор вогненної піни, все кружляє, блищить і захоплює. Людину зразу приголомшили, їй розчавили цим блиском свідомість, вигнали з неї думку і зробили з особи шматок юрби. П'яно й безвільно люди йдуть кудись серед сяйва вогню. У мозок пробирається матово-білий туман, жадібне чекання повиває душу липкою запоною. Вражена блиском юрба людей вливається чорним потоком у нерухоме озеро світла, звідусіль стиснутого темними межами ночі.

Всюди сухо і холодно сяють маленькі лампочки, їх наліплено до всіх стовпів і стін, до віконних рам, карнизів, вони тягнуться рівними лініями по високому димарю електричної станції, горять на всіх дахах, дряпають очі людям гострими голками мертвого блиску — люди прижмурюються і, розгублено усміхаючись, повільно тягнуться по землі, як важкі кільця заплутаного ланцюга...

Людині треба зробити велике зусилля, щоб знайти себе серед юрби, приголомшеної подивом, в якому нема захоплення і радості. І хто знаходить себе, той бачить, що ці мільйони вогнів породжують похмуре світло, яке все роздягає і, створюючи натяки на можливість краси, всюди оголює тупу, нудну потворність. Примарне здаля казкове місто постає тепер, як безглузда плутанина рівних ліній дерева, зроблена нашвидку, дешева споруда для забавки дітям, обдумана робота старого педагога, якого непокоять дитячі пустощі, і він бажає навіть іграшками виховувати в дітях покірність і смирення. Десятки білих будівель потворно різноманітні, і в жодній з них нема й натяку на красу. Вони споруджені з дерева, намазані білою фарбою, що вже облупилася, і всі вони наче хворі на одноманітну нашкірну недугу. Високі башти і низенькі колони витяглися двома мертвенно-рівними лініями і незграбно прилягають одні до одних. Усе роз-

дягнуто, пограбовано байдужим блиском вогню; він — скрізь, і ніде нема тіней. Кожен будинок стоїть, наче здивований дурень, широко роззявивши рота, а всередині нього хмара диму, різкі зойки мідних труб, виття органа і темні постаті людей. Люди їдять, п'ють, курять.

Але людини — не чути. У повітрі тече рівним струмом шипіння вогню в ліхтарях, носиться лахміття музики, жалюгідний спів дерев'яних дудок органів і тонкий, безперервний свист жаровень. Усе це зливається в настирливе гудіння якоїсь невидимої, товстої, туго натягненої струни, і, якщо в цей безперервний звук вдирається людський голос, він здається зляканим шепотом. Все навколо зухвало блищить, оголюючи свою нудну потворність...

Душу міцно охоплює палке бажання живого, червоного, квітучого вогню, щоб він визволив людей з полону строкатої нудьги, яка свердлить вуха й засліплює очі... Хочеться підпалити всю цю красу і шалено, весело танцювати, кричати й співати в буйній грі різнобарвних язиків живого полум'я, на любострасному бенкеті нищення мертвої розкоші духовного убозтва...

Людей у полоні цього міста — справді сотні тисяч. На всій його величезній площі, тісно забудованій білими клітками, у всіх залах будинків вони юрмляться, як хмари чорних мух. Вагітні жінки самовдоволено несуть тягар своїх животів. Діти йдуть, мовчазно пороззявлявши роти, і засліпленими очима дивляться навколо так напружено й серйозно, що їх до болю жалко за цей погляд, що живить їх душу потворністю, яку вони приймають за красу. Голені обличчя мужчин, безвусі, дивно схожі одне на одне, — солідно нерухомі. Більшість їх привела сюди дружин і дітей і відчуває себе благодійниками своїх родин, яким вони дають не тільки хліб, а й пишні видо-вища. Їм самим теж подобається цей блиск, але вони занадто серйозні для того, щоб виявляти свої почуття, тому вони одноманітно постуляли тонкі губи і, примруживши очі, дивляться спідлоба, як люди, що їх нічим не здивуєш. Та під цим зовнішнім спокоєм зрілого досвіду відчувається напружене бажання зазнати всіх насолод міста. І от солідні люди, зневажливо усміхаючись і заховаючи задово-

лений блиск світлих очей, сідають верхи на спини дерев'яних коників і слонів електричної каруселі, сідають і, мотаючи ногами, з трепетом чекають гострої насолоди помчати по рейках, ухаючи злетіти вгору та з свистом спуститися вниз. Зробивши цю тряску мандрівку, всі знову туго натягують шкіру на обличчі і йдуть до нових насолод...

Розваги незчисленні: ось на вершині залізної башти повільно гойдається двоє довгих білих крил, на кінцях крил висять клітки, в клітках — люди. Коли одне з крил важко злітає до неба—обличчя людей у клітках робляться тоскно серйозними, і всі вони однаково напружено й мовчазно дивляться круглими очима на землю, що віддаляється від них. А в клітці другого крила, яке в цей час обережно опускається донизу — обличчя людей квітнуть усмішками, і чути задоволене вищання. Це нагадує радісне скавучання цуценяти, коли його опустиш долі, подержавши в повітрі за шкуру шиї.

Навколо вершини другої башти літають у повітрі човни, третя, крутячись, рухає якісь залізні балони, четверта, п'ята — всі вони рухаються, палають, кличуть безмовним криком холодного вогню. Усе гойдається, вищить, гримить, запаморочує голови людям, роблячи їх самовдоволено нудними, втомлюючи їх нерви плутаниною рухів і сяйвом вогню. Світлі очі стають ще світлішими, начебто мозок блідшає, втрачаючи кров у химерній метушні білого лисніючого дерева. І здається, що нудьга, здихаючи під гнітом огиди до самої себе, кружляє, кружляє в повільній агонії і втягає в свій сумний танок десятки тисяч одноманітно чорних людей, змітаючи їх, як вітер сміття вулиць, у безвільні купи і знову розкидаючи, і знову змітаючи...

Всередині будинків на людей чекають теж насолоди, але вони серйозні, вони виховують. Тут людям показують пекло з його суворими порядками й різноманітністю мук, які мають спіткати людей, що порушують святість законів, створених для них...

Пекло зроблено з пап'є-маше, пофарбованого у темноревоний колір, все в ньому просякнуте вогнетривкою речовиною і густим, брудним смородом якогось жиру. Пекло дуже погано зроблене, — воно здатне викликати оги-

ду навіть у людини дуже невибагливої. Воно являє собою печеру, хаотично завалену камінням і сповнену червоною пітьмою. На одному камені сидить Сатана в червоному трико, викривляючи різноманітними гримасами своє худе, коричневе обличчя, і потирає руки, як людина, що зробила вигідне діло. Йому, мабуть, дуже незручно сидіти — паперовий камінь тріщить і хитається, але він начебто не помічає цього, спостерігаючи, як унизу, біля його кривих ніг, чорти розправляються з грішниками.

Ось дівчина купила новий капелюшок і дивиться на себе в дзеркало, задоволена й весела. Але ззаду до неї підкрадаються двоє невеликих, як видно, дуже голодних чортів, вони хапають її під пахви, вона верещить, — пізно! Чорти кладуть її в довгий рівний жолоб, який круто спускається в яму посеред печери, з ями шугає сіра пара, здіймаються язики вогню, зробленого з червоного паперу, і дівчина, разом із дзеркалом та капелюшком, з'їжджає на спині по жолобу в ту яму.

Молодий хлопець випив склянку горілки, — чорти негайно спускають його туди ж таки, під поміст сцени.

У пеклі задушно, чорти дрібні і слабосилі, вони, як видно, дуже стомлені своєю роботою, їх дратує її одноманітність і очевидна марність, тому вони не церемоняться з грішниками, кидаючи їх у жолоб, наче поліна. Дивишся на них, і хочеться крикнути:

«Годі дурниць! Бастуй, хлопці!..»

Дівчина витягла кілька монет з гаманця свого співрозмовника, — і в ту ж мить чорти розправляються з нею, на втіху Сатані, який радісно дригає ногами й гугняво хихикає. Чорти сердито поглядають скося на неробу й розлючено кидають у пашу вогненної ями всіх, хто випадково — у справі чи з цікавості — заходить до пекла...

Публіка дивиться на ці страхи мовчки й серйозно. В залі — темно. Якийсь здоровий парубок з кучерявою головою і в товстому піджаку густим, похмурим голосом виголошує промову, показуючи рукою на сцену.

У своїй промові він запевняє, що — коли люди не хочуть бути жертвами Сатани в червоному трико і з кривими ногами — вони повинні знати, що не можна цілу-

вати дівчат, не повінчавшись з ними, бо через це дівчата можуть стати повіями; не можна цілувати юнаків без дозволу церкви, бо через це можуть народитися хлопчики і дівчатка; повії не повинні красти грошей з кишень своїх гостей; всі взагалі люди не повинні пити вина та інших рідин, що збуджують пристрасті; всі вони повинні ходити не до трактирів, а до церкви,— це корисніше для душі й дешевше коштує...

Говорить він однотонно, нудно і, мабуть, сам не вірить, що треба жити саме так, як йому звеліли проповідувати.

Мимоволі вигукуеш на адресу хазяїв виправної розваги для грішників:

— Панове! Якщо ви хочете, щоб мораль впливала на душу людини,— хоч би з такою силою, як рицина,— проповідникам моралі треба більше платити!

На закінчення цієї страшної історії з кутка печери з'являється красивий до огиди ангел. Він причеплений на дроті і рухається в повітрі через усю печеру, тримаючи в зубах дерев'яну дудку, обклеєну золотим папером. Сатана, побачивши його, пірнає, як йорж, в яму слідом за грішниками, чути тріск, паперове каміння валиться, чорти радісно біжать відпочити від роботи,— завіса опускається. Публіка підводиться й виходить. Дехто на-смілюється сміятись, більшість людей зосереджена. Ма-буть, вони думають:

«Якщо і в пеклі так гидко,— мабуть, не варто грі-шити».

Ідуть далі. В сусідньому будинку їм показують «За-гробний світ». Це великий заклад, теж із пап'є-маше, він зображає шахти, в яких без пуття вештаються погано одягнені душі померлих. Їм можна підморгувати, але щипати їх не можна, це — факт. Вони, мабуть, дуже нудьгують у присмерку підземного лабіринта, серед шка-рубких стін, охоплювані холодним струменем вогкого по-вітря. Деякі душі погано кашляють, інші мовчки жують тютюн, спльовуючи на землю жовту слину; одна душа, притулившись у кутку до стіни, курить сигару...

Коли проходиш повз них, вони дивляться в обличчя безбарвними очима і, міцно стуляючи губи, мерзляку-вато ховають руки в сірі складки загробного лахміття. Голодні вони, ці бідні душі, і, як видно, багато хто з них хворіє на ревматизм. Публіка мовчки дивиться на них і,

вдихаючи вогке повітря, живить душу своєю похмурою нудьгою, що гасить думку, як мокра, брудна ганчірка, кинута на ледве жевріюче вугілля...

Ще в одному будинку охоче показують «Всесвітній потоп», що його, як відомо, було влаштовано, щоб покарати людей за гріхи...

І всі видовища в цьому місті мають одну мету: показати людям, чим і як їх буде винагороджено за гріхи їхні після смерті, навчити їх жити на землі смирно й скорятися законам...

Всюди проповідується одне:

— Не можна!

Бо переважна більшість публіки — робочий люд...

Але треба наживати гроші, і в затишних куточках світлого міста, як всюди на землі, розпуста глузливо сміється з лицемірства і брехні. Звичайно, розпусту приховано, і, певна річ, — вона нудна, вона-бо теж «для народу». Її організовано як вигідне підприємство, як спосіб витягти заробіток з кишені людини, і, пройнята жадобою золота, вона тричі мерзенна й огидна в цьому багні світлої нудьги...

Народ живиться нею...

...Він пливе густим потоком між двома лініями яскраво освітлених будинків, і будинки ковтають його голодними пащами. Праворуч його залякують страхіттям вічних мук, повчаючи:

— Не гріши! Небезпечно!

Ліворуч, у просторому залі для танців, повільно кружляють жінки, і все там каже:

— Согріши! Приемно...

Засліплений сяйвом вогнів, спокушуваний дешевою, але блискучою розкішшю, п'яний від шуму, він кружляє в повільному танку втомної нудьги й охоче, сліпо йде ліворуч — до гріха, праворуч — у будинки, де йому проповідують святість.

Це безвільне ходіння з однаковою силою отупляє його, однаково корисне і для торговців мораллю і для прола�ців розпусти.

Життя влаштоване на те, щоб народ шість днів пра-

цював, а в сьомий грішив і платив за гріхи свої, сповідався і платив за сповідь,— от і все!

Шиплять вогні, ніби сотні тисяч роздратованих зміїв, темними роями мух безсило, похмуро дзижчать і повільно повертаються люди в сітях сліпучої, тонкої павутини будинків. Не кваплячись, без усміхів на чисто виголених обличчях, вони ліниво входять у всі двері, стоять довго перед клітками звірів, жують тютюн, плюються.

У величезній клітці якийсь чоловік ганяє пострілами з револьвера і нещадними ударами тонкого бича бенгальських тигрів. Красені-звірі, несамовиті від жаху, оглушені музикою і пострілами, шалено метаються в клітці серед залізного пруття, гарчать, хроплять, блискаючи зеленими очима; тремтять їх губи, гнівно оголюючи ікла зубів, і то одна, то друга лапа грізно злітає в повітрі. Але чоловік стріляє їм просто у вічі, і гучний тріск холодого патрона, гострий біль від ударів бича відкидає дуже, гнучке тіло звіра в куток клітки. Охоплений дрожем обурення, гнівною тугою сильного, задихаючись у муках приниження, полонений звір на секунду завмирає в кутку й несамовитими очима дивиться, нервово рухаючи змієподібним хвостом, дивиться...

Еластичне тіло стискується в твердий клубок м'язів, тремтить, готове злетіти в повітря, встромити свої пазури в м'ясо людини з бичем, розірвати її, знищити...

Здрагаються, як пружини, задні ноги, витягується шия, в зелених зіницях спалахують криваво-червоні іскри радості.

І в них впинаються сотнями тупих уколів безбарвні, холодно очікуючі погляди одноманітно жовтих облич за ґратами клітки, тьмяно злитих в мідну пляму.

Страшне своєю мертвою нерухомістю, обличчя юрби чекає,— вона теж жадає крові й чекає її, чекає не з помсти, а з цікавості, як давно приборканий звір.

Тигр втягує голову в плечі, тоскно широко розплющує очі й хвилясто, м'яко подається усім тілом назад, наче його шкуру, запалену жадобою помсти, раптом облили льодовим дощем.

Чоловік стріляє, ляскає бичем, горлає, як божевільний,— він ховає в криках свій моторошний страх перед звіром і своє рабське побоювання не догодити тварині,

яка спокійно любиться стрибками людини, напружено чекаючи фатального стрибка звіра. Чекає — не усвідомлюючи, в ній прокинувся й дихає древній інстинкт, вона вимагає боротьби, вона хоче солодко здригнутися, коли двоє тіл обів'ються одно з одним, бризне кров, і на підлогу клітки полетить, паруючи, розірване м'ясо людини, пролунає рев і крик...

Але мозок тварини вже просякнений отрутами різних заборон і побоювань, бажаючи крові — юрба боїться, вона і хоче і не хоче, і в цій темній боротьбі з собою вона зазнає гострої насолоди, вона — живе...

Чоловік налякав усіх звірів, тигри м'яко тікають кудись у глиб клітки, а він, спітнілий і задоволений з того, що сьогодні залишився живий, усміхається побілілими губами, намагаючись приховати їх тремтіння, і кланяється мідному обличчю юрби, кланяється їй, як ідолові.

Вона реве, плескає в долоні і розпадається на темні шматки, розлазиться по в'язкому болоту нудьги навколо неї...

Натішившись картиною змагання людини з звірами, тварини йдуть шукати ще чого-небудь цікавого. Ось — цирк. В центрі круглої арени якийсь чоловік підкидає довгими ногами угору двох дітей. Діти злітають над ним, наче двоє білих голубів, в яких зламані крила, часом вони зриваються з його ніг, падають на землю і, бо-язко глянувши на перекинута, налите кров'ю обличчя батька свого чи хазяїна, знову перевертаються в повітрі. Навколо арени зібралася юрба. Дивиться. І, коли дитина зривається з ноги артиста, на всіх обличчях пробігає пошвавлення, наче вітер вкриває легкими брижами сонну воду брудної калюжі.

Хочеться побачити п'яну людину з веселою пикою, що йшла б, штовхалася, співала, горлала, щаслива з того, що ось вона — п'яна і всім добрим людям щиро бажає того ж самого...

Гримить музика, розриваючи повітря на клапті. Оркестр — поганий, музиканти потомилися, звуки труб м'ятаються безладно, начебто вони кульгають, для них неможливий плавний лад, вони біжать зламанною лінією, штовхаючи, переганяючи, перекидаючи один одного. І чомусь кожний окремих звук малюється в уяві шматком жерсті, що йому надано схожості з обличчям людини, — прорізано рот, прорізано очі, діри для носа і при-

ладнано довгі білі вуха. Людина, що махає паличкою над головами музикантів, які не дивляться на неї, бере ці шматки за ручки-вуха й невидимо кидає їх догори. Вони зіштовхуються один з одним, повітря свище в щілинах їх ротів, і — це робить музику, від якої навіть до всього звичні коні циркових наїзників — боязко задкують, нервово шулячи гострі вуха, наче бажають витрусити з них колючі жерстяні звуки...

Дивовижні фантазії породжує музика жебраків для розваги рабів. Хочеться вихопити з рук музиканта найбільшу мідну трубу і дути в неї скільки сили в грудях, довго, голосно, страшно, так, щоб усі розбіглися з полону, гнані жахом шаленого звуку...

Недалеко від оркестру — клітка з ведмедями; один з них, товстий, бурий, з маленькими хитрими очима, стоїть посеред клітки і розмірено хитає головою. Мабуть, він думає:

«Це можна сприйняти як розумне тільки тоді, якщо мені доведуть, що все тут влаштовано навмисне, щоб засліпити, оглушити, скалічити людей. Тоді, звичайно, мета виправдує засоби... Але якщо люди широко думають, що все це — забавно, — я не вірю більше в їх розум!..»

Два інші ведмеді сидять один проти одного, начебто граючи в шахи. Четвертий заклопотано згрібає солому в куток клітки, чіпляючи чорними пазурами за пруття. Морда в нього розчаровано-спокійна. Він, як видно, нічого не жде від цього життя і має намір лягти спати...

Звірі викликають гостру увагу — водянисті погляди людей невідступно стежать за ними, начебто шукають щось давно забуте у вільних і дужих рухах гарного тіла левів і пантер. Стоячи перед клітками, вони просовують палиці крізь ґрати і мовчки, допитливо штурхають звірів у животи, в боки, дивляться, що буде?

Ті звірі, які ще не обізналися з характером людей, сердяться на них, б'ють лапами по пруттю кліток і ревуть, роззявляючи пащі, що гнівно тремтять. Це — подобається. Захищені залізом від ударів звіра, певні своєї безпеки, люди спокійно дивляться в очі, налиті кров'ю, і задоволено усміхаються. Але більшість звірів не відповідають людям. Діставши удар палицею або плювок, вони поволі встають і, не дивлячись на кривдника, відходять у далекий куток клітки. Там у темряві лежать дужі, прекрасні

тіла левів, тигрів, пантер і леопардів, і горять у п'їтми круглі зіниці зеленим вогнем презирства до людей...

А люди, глянувши на них ще раз, ідуть геть і кажуть:
— Це — нудний звір...

Перед оркестром музикантів, що з одчайдушним завзяттям грають біля півкруглого входу в якусь темну, широко роззявлену пашу, всередині якої спинки стільців стирчать подібно до рядів зубів,— перед музикантами поставлено стовпа, а на стовпі, прив'язані тонким ланцюгом, дві мавпи — мати і дитина. Дитина тісно пригорнулася до грудей матері, схрестивши на спині її свої довгі тонкі руки з крихітними пальцями; мати міцно обняла її однією рукою, її друга рука сторожко витягнута вперед, і пальці на ній нервово скорчені, готові дряпнути, вдарити. Очі матері напружено розплющені, в них ясно видно безсилий розпач, гострий біль чекання неминучої кривди, втомлена злоба і туга. Дитина, припавши щокую до її грудей, скоса, з холодним жахом в очах дивиться на людей,— її, як видно, пронизав страх у перший день життя, і страх заледенів у ній на всі дні її. Вискаливши дрібні білі зуби, її мати, ані на секунду не відриваючи руки, що обіймає рідне тіло, другою рукою весь час безперервно відбиває протягнуті до неї кийки і зонтики спостерігачів її мук.

Їх багато. Це білошкірі дикуни, чоловіки і жінки, в котелках і капелюшках з пір'ям, і всім їм страшенно цікаво бачити, як спритно мавпа-мати захищає свою дитину від ударів по її маленькому тілу...

Мавпа швидко крутиться на круглій площині, завбільшки як тарілка, ризкує кожної секунди впасти під ноги глядачів і невтомно відштовхує все, що хоче торкнутися її дитини. Часом вона не встигає відбити удару й жалібно вищить. Її рука, наче батіг, швидко літає навколо, але глядачів так багато, і кожному так хочеться вдарити, смикнути мавпу за хвіст, за ланцюг на шії. Вона — не встигає. І очі її жалібно кліпають, навколо рота з'являються промінцями зморшки скорботи і болю.

Руки дитини давлять їй груди, вона так міцно пригиснулася, що її пальців майже не видно в тонкій шерсті на шкурі матері. Очі її, не відриваючись, дивляться

на жовті плями облич, в тьмяні очі людей, яким її жах перед ними дає маленьку приємність...

Часом один з музикантів наводить мідну безглузду пащу своєї труби на мавпу й обливає її тріскучим звуком,— вона щулиється, вискалює зуби й дивиться на музиканта гострим поглядом...

Публіка сміється, схвально киває музикантові головами. Він задоволений і через хвилину повторює свою вихватку.

Серед глядачів є жінки; мабуть, деякі з них — матері. Але ніхто не каже й слова проти злої розваги. Всі задоволені з неї...

Інша пара очей, здається, ладна вилізти від напруження, з яким вона любить муками матері і диким жахом дитини.

Поряд з оркестром клітка слона. Це літній добродій, з витертою й лискучою шкірою на голові. Просунивши хобота крізь пруття клітки, він солідно похитує ним, спостерігаючи публіку. І думає, як добра і розумна тварина:

«Звичайно, ця наволоч, зметена сюди брудною мітлою нудьги, здатна знущатися і з пророків своїх,— як чув я від старих слонів. Та—все-таки—мені жалко мавпи.. Я чув також, що люди, як шакали і гієни, часом рвуть одно одного, але ж мавпі від цього не легше, ні, не легше!..»

...Дивись на цю пару очей, в якій тремтить скорбота матері, що не має сили захистити своє дитя, і на очі дитини, в яких нерухомо застиг глибокий, холодний жах перед людиною, дивись на людей, здатних розважатися муками живої істоти, і, звертаючись до мавпи, кажеш про себе:

«Тварино! Прости їм! Згодом вони будуть кращі...»

Звичайно, це смішно й безглуздо. І ні до чого. Навряд чи може бути така мати, яка могла б простити муки своєї дитини; я думаю, навіть серед собак нема такої матері...

Хіба що свині...

Так...

І от — коли спадає ніч,— на океані раптом спалахує прозоре, казкове місто, все з вогнів. Воно — не згоря-

ючи — довго горить на темному тлі неба ночі, відбиваючи свою красу в широкому сяйві хвиль океану.

В блискучім павутинні його прозорих будинків, подібно до вошей у лахмітті жебрака, нудно повзають десятки тисяч сірих людей з безбарвними очима.

Пожадливі і підлі — показують їм огидну наготу своєї омани і наївність своєї хитрості, лицемірство своє і ненажерну силу жадібності своєї. Холодне сяйво мертвого вогню у всьому оголює недоумство, і воно, урочисто сяючи, лежить на всьому навколо людей...

Та люди старанно засліплені і з захопленням мовчки п'ють огидну трутизну, що отруєє їх душі.

В лінивому танці повільно кружляє нудьга, що здає в агонії свого безсилля.

Тільки одно добре в світлому місті — в ньому можна на весь вік напоїти душу свою ненавистю до сили глупоти...

«МОВ»

...Вікно моєї кімнати виходить на площу, п'ять вулиць цілий день висипають на неї людей, наче картоплю з мішків, люди товпляться, біжать, і знову вулиці втягують їх у свої стравоходи. Площа кругла й брудна, як сковорода, що на ній довго смажили м'ясо, але ніколи ще не чистили її. Чотири лінії трамвая вибігають на цей тісний круг, мало не кожної хвилини проносяться по рейках, різко повискуючи на закругленнях, вагони, набиті людьми. Вони розкидають на своїй путі тривожно-квапливий гуркіт заліза, над ними і під колесами в них роздратовано гуде електрика. В курнім повітрі посіяно хворобливе дрижання шибок у вікнах, верескливий крик тертя коліс об рейки. Безупинно вие проклята музика міста — дика сутичка грубих звуків, що ріжуть, душать один одного і викликають дивну й похмуру фантазію.

...Натовп якихось скажених потвор, озброєних величезними кліщами, ножами, пилами і всім, що можна зробити з заліза, звився в клубок черв'яків, в темний вихор божевілля над тілом жінки, яку він схопив пожадливими руками, звалив на землю, в бруд, в пил і — рве їй груди, ріже м'ясо, п'є кров, гвалтує й сліпо, голодно, невтомно б'ється над нею і за неї.

Хто ця жінка — не видно, вона завалена, вкрита величезною жовто-брудною купою людей, які вп'ялися в неї з усіх боків, припали до неї кістлявими тілами, приліпилися скрізь, де знайшлося місце для жадливих губ і смочуть її соки з кожної пори тіла... Охоплені голодною, невтомною жадливістю, вони відкидають одне одного геть від своєї здобичі, б'ють, топчуть, трощать кісті, нищать одне одного. Всі хочуть якомога більше, і всі тремтять у гарячці гострої боязні лишитись без шматка. Скрегочуть їх зуби, бряжчить залізо в їх руках, стогін болю, зойки жадливості, крики розчарування, рев голодного гніву — все це зливається в похоронне виття над трупом убитої здобичі, розірваної, згвалтованої тисячами насильств, забрудненої всім різнокольоровим брудом землі.

І з цим диким виттям зливається в одну хвилю жалісна скорбота переможених, що відкинуті вбік і голодно, огидно плачуть там за щастям ситості; боротися за нього вони не можуть, полохливі і безсилі.

Ось що повідає музика міста.

Неділя. Люди не працюють.

Тому на багатьох обличчях помітно сумовитий погляд, майже тривогу. Вчорашній день мав простий, певний смисл — з ранку до вечора працювали. В звичний час прокинулись, пішли на фабрику, в контори, на вулиці. Стояли й сиділи на звичних і тому зручних місцях. Рахували гроші, продавали, копали землю, рубали дерево, тесали каміння, свердлили й кували — працювали руками весь день. Звично стомлені лягли спати, а сьогодні прокинулись, і от — неробство запитливо дивиться в очі, вимагаючи, щоб порожнеча його була чимось наповнена.

Навчивши людей працювати, їх не вчили жити, і тому день відпочинку для них — трудний день. Знаряддя, цілком здатні створювати машини, храми, величезні судна й дрібні гарні штучки з золота, вони не відчувають себе здатними заповнити день чимсь іншим, крім звичної механічної праці. Шматки й частини — вони спокійні і відчувають себе людьми на фабриках, в конторах, в крамницях, де вони складаються з подібними до себе частинами в цілісний, стрункий організм, що квапливо

створює цінності з живого соку нервів своїх, але — не для себе.

Шість днів тижня життя просте, воно — величезна машина, всі люди — її частини, кожен знає своє місце в ній, кожен думає, що йому знайоме й зрозуміле його сліпе, брудне обличчя. Сьомого ж дня — в день відпочинку й неробства — життя постає перед людьми в чудному, розібраному вигляді, у нього ламається обличчя, — воно його втрачає...

Люди розбрелись по вулицях, сидять у трактирах, у парку, були в церкві, стоять на перехрестях. Як завжди, є рух, але здається, що він за хвилину чи за годину спиниться перед чимсь, — чогось бракує в житті, і щось нове хоче з'явитися в ньому. Ніхто не усвідомлює того, що відчуває, ніхто не може висловити цього словами, але всі тяжко почувають щось незвичне, тривожне. Із життя раптом випали всі його дрібні, зрозумілі смисли, наче зуби з ясен.

Люди ходять вулицями, сідають у вагони, розмовляють, всі вони зовні спокійні, звично зрозумілі одне одному — неділя буває п'ятдесят два рази на рік, вони вже виробили собі звичку проводити її одну, як другу. Але кожен відчуває, що він не той, яким був учора, і його товариш теж не такий, — десь усередині колишеться пекуча порожнеча, і можливо, що в ній раптом прозвучить незрозуміле, неспокійне, може, страшне...

Людина відчуває в собі можливість запитання, і ця можливість викликає в ній інстинктивне бажання уникнути зустрічі з нею...

Мимохіть люди туляться одне до одного, зливаються в групи, мовчки стоять на перехрестях вулиць, дивляться на все навкруги, до них підходять ще й ще живі шматки, і прагнення часток до створення цілого — створює натовп.

...Люди, не поспішаючи, складаються одне з одним — їх стягає у купу, — ніби магніт залізні ошурки, — спільне всім їм відчуття тривожної порожнечі в грудях. Майже не дивлячись одне на одного, вони стають пліч-о-пліч, згуртовуються все тісніше, і — в кутку площі утворилося компактне, чорне тіло з безліччю голів. Похмуро мовчазне, вичікувально напружене, воно майже нерухоме. Склалося тіло, і в ту ж мить швидко виникає дух, утворюється широке, невиразне обличчя, і сотні пустих очей

набирають єдиного виразу, дивляться одним поглядом — підозріло чекаючим поглядом, який несвідомо шукає чогось, про що полохливо сповіщає інстинкт.

Так народжується страшна тварина, що має тупе ім'я «Моб», — юрба.

...Коли по вулиці проходить хтось, чим-небудь не схожий на людей, одягнутий якимось інакше або йде надто швидко для звичайної людини,— «Моб» стежить за ним, повертаючи в його бік сотні своїх голів і шупаючи його всеохоплюючим поглядом.

Чому він не одягається, як усі? Це підозріло. І що могло змусити його йти так швидко по цій вулиці в день, коли всі ходять повільно? Це дивно...

Ідуть двоє молодих людей і голосно сміються. «Моб» напружує увагу. З чого сміятись в цьому житті, в якому все таке незрозуміле, коли немає роботи? Сміх викликає в тварині легке роздратування, вороже веселості. Кілька голів похмуро повертаються вслід веселунам, бурчать...

Але «Моб» сама сміється, коли вона бачить, як на площі продавець газет кидається між вагони трамвая, що з трьох боків набігають на нього, загрожуючи розчавити. Переляк людини, якій загрожує смерть, зрозумілий їй, а все, що вона розуміє в таємничій суеті життя, радує її...

Ось їде на автомобілі відомий всьому місту і навіть усій країні — хазяїн. «Моб» дивиться на нього з глибокою цікавістю, вона зливає свої очі в один промінь, що освітлює сухе, кошаве й жовте обличчя хазяїна тьманим полиском пошани до нього. Так дивляться старі, ще в дитинстві приборкані ведмеді на свого приборкувача. «Моб» розуміє хазяїна — це сила. Це велика людина — тисячі працюють для того, щоб вона жила, тисячі! В хазяїні «Моб» бачить цілком ясний смисл, — хазяїн дає роботу. Але ось — у вагоні трамвая сидить сивий чоловік, в нього суворе обличчя й строгі очі. «Моб» теж знає, хто це, про нього часто пишуть як про божевільного, що хоче зруйнувати державу, відібрати всі фабрики, залізниці, судна, — все відібрати... Газети кажуть, що це божевільна й смішна витівка. Юрба дивиться на старого з докором, з холодним осудом, із зневажливою цікавістю. Божевільний — це завжди цікаво.

«Моб» тільки відчуває, вона тільки бачить. Вона не

може перетворювати свої враження в думки, душа її — німа і серце — сліпе.

...Люди йдуть, йдуть одне за одним, і незрозуміло, дивно, непояснено — куди, чого вони йдуть? Їх страшенно багато, і вони значно різноманітніші за шматки заліза, дерева, каміння, різноманітніші за монети, матерії і всі знаряддя, якими працювала вчора тварина. Це драгує «Моб». Вона невиразно почуває, що є інше життя, побудоване інакше, ніж її, з іншими звичками, життя, сповнене чогось принадно невідомого...

Підозріле чекання небезпеки повільно живиться почуттям роздратованості, воно тонкими голками дряпає сліпе серце тварини. Її очі стають темніші, компактне, безформне тіло помітно напружується, здригається, охоплене несвідомим хвилюванням...

Мелькають люди, летять вагони, автомобілі... У вікнах крамниць дражнять очі якісь блискучі речі. Їх призначення невідоме, але вони притягують до себе увагу, викликають бажання мати їх...

«Моб» хвилюється...

Вона невиразно почуває себе самотньою в цьому житті, самотньою й знехтуваною всіма гарно вдягненими людьми. Вона помічає, як чисто вимиті в них шиї, які тонкі й білі руки, обличчя їх лисніють і блищать спокійною ситістю — мимохіть уявляється їжа, що її пожирають ці люди шодня. Напевно, це страшенно смачні речі, якщо від них так гарно блищить шкіра і так круглб-красиво виростають животи...

«Моб» почуває в череві своєму заздрощі, які гостро лоскочуть їй шлунок...

В дорогих і легких колясках їдуть вродливі, гнучкі жінки. Вони визивно лежать на подушках, витягши маленькі ноги, обличчя їх, мов зорі, гарні очі кличуть людей посміхнутися.

«Дивіться, які ми прекрасні!» — мовчки повідають жінки.

Юрба уважно дивиться і порівнює цих жінок з своїми дружинами. Дуже кошаві або надто товсті, дружини завжди пожадливі і часто хворіють. У них особливо часто болять зуби і розладнуються шлунок. І постійно сваряться вони одна з одною.

«Моб» хтиво роздягає жінок в колясках, шупає їх груди, ноги. І, уявляючи голе, сите, пружне, сліпучо-біле

тіло жінок,— «Моб» не може стримати гострого почуття захоплення, вона вголос обмінюється сама з собою словами, від яких тхне гарячим, масним потом, словами короткими й сильними, як ляпас важкої, брудної руки...

«Моб» хоче жінчину. Її очі палають, пожадливо обіймаючи тонкі, міцні тіла красунь, що мигтять перед нею.

Виблискують діти, звучить їхній сміх і крики. Чисто одягнуті, здорові діти, на рівних і струнких ногах. Рожевощокі, веселі...

Діти «Моб» хирляві, жовті, ноги в них чомусь криві. Це дуже часто — криві ноги в дітей. Напевно, тут винні матері, вони щось роблять не так, коли родять...

Порівняння породжують заздрощі в темному серці «Моб».

Тепер до роздратування юрби домішується ворожість, що завжди буйно зростає на родючому ґрунті заздрощів. Чорне, величезне тіло незграбно ворухить своїми частинами, сотні очей уважно й колюче зустрічають усе, що незнайоме і незрозуміле їм.

«Моб» чуває, що в неї є ворог, хитрий, дужий, розсіяний скрізь і тому невловимий. Він десь близько і — ніде. Він забрав собі всі смачні страви, гарних жінок, рожевих дітей, коляски, яскраві шовкові тканини і роздає все це кому хоче, але — не «Моб». Її він зневажає, нехтує нею й не бачить, як і вона його...

«Моб» шукає, нюхає, стежить за всім. Але все звичайне, і хоч у житті вулиць є багато нового, невідомого їй, воно тече, мелькає мимо, не торкаючи туго натягнутих струн її ворожості, неясного бажання піймати когось і розчавити.

Посеред площі стоїть поліцейський у сірім капелюсі. Голене його обличчя блищить, наче мідь. Ця людина непереможна дужа, тому що в неї в руках коротка, товста палиця, налита свинцем.

«Моб» скоса позирає на цю палицю. Вона знає палиці, вона бачила їх сотні тисяч, і всі вони — просто дерево або залізо.

Але в цій — короткій і тупій — приховано диявольську силу, проти якої не можна йти, неможливо.

«Моб» глухо й сліпо ворожа всьому, вона хвилюється, вона готова на щось страшне. І несамохіть міряє очима коротку, тупу палицю...

В темному мотлоху несвідомого завжди тліє страх...

Життя без перерви реве, невпинне в своєму русі. Звідки в ньому ця енергія, коли «Моб» не працює?

І все з більшою ясністю юрба відчуває свою самотність, відчуває якийсь обман і, все більше роздратовуючись, пильно шукає, на що б покласти свою руку.

Вона стає тепер чуйною і сприйнятливою — ніщо нове для неї не минає не поміченим. Вона тепер висміює різко й злісно, і чоловік в занадто широкому сірмі капелюсі змушений прискорити кроки під насмішкуватими уколами її поглядів і бичами її вигуків. Жінка, переходячи площу, ледь-ледь підняла спідницю, але, побачивши, якими очима юрба дивиться на її ноги, миттю, наче її вдарили по руці, розтулила пальці, що тримали матерію...

На площу звідкись виваліється п'яний. Він іде, опустивши голову на груди, бурмоче щось, і його тіло, розмите вином, безсило хитається, ладне кожної секунди впасти, розбитися об брук, об рейки...

Він засунув одну руку в кишеню, в другій у нього пом'ятий, запилений капелюх, він розмахує ним і нічого не бачить.

На площі, потрапляючи в дикий вихор металічних звуків, він трохи прочунається, зупиняється й дивиться навколо вологими, затуманеними очима. З усіх боків на нього летять вагони, коляски, — суне якась довга нитка, на якій нанизані темні намистини. Дразливо дзеленчать дзвіночки вагонів, застерігаючи його, цокають підкови коней, все гуде, гримить, лізе на нього.

«Моб» відчуває можливість чогось, що либонь трохи розважить її. Вона знову зливає сотні своїх поглядів в один промінь і стежить, чекає...

Кондуктор вагона дзвонить і кричить до п'яного, він перегнувся через перила, обличчя його червоне від крику, — п'яний дружньо махає йому капелюхом і йде на рейки під вагон. Відкинувшись усім корпусом назад, заплющивши очі, кондуктор з силою повертає ручку, вагон весь здригається і з тріском зупиняється...

П'яний іде далі — він надів капелюх на голову і знову похилив обличчя додолу.

Але з-за першого вагона, не кваплячись, виповзає другий і підбиває ноги п'яного, він важко звалюється спершу в

сітку, потім м'яко падає з неї на рейки, і сітка штовхає, везе його зім'яте тіло по землі...

Видно, як б'ються об землю руки й ноги п'яного. Червоно й тонко посміхнулася кров, наче манячи до себе когось...

Лунає різкий вереск жінок у вагоні, але всі звуки миттю гаснуть у густому, торжествуючому зойку «Моб» — наче на них раптом кинули важке покривало, вогке й гнітюче. Тривожний лемент дзвоників, удари копит, виття електрики — все одразу задушене жахом перед чорною хвилюю, хвилюю юрби, що з тваринним ревом кинулась вперед, ударилась об вагони, облила, захлеснула їх темними бризками і почала працювати.

Лякливо й коротко здригається розбиване скло у вікнах вагона. Нічого не видно, тільки б'ється й тріпоче величезне тіло «Моб», і нічого не чути, крім її зойку, збудженого крику, яким вона радісно сповіщає про себе, про свою силу, про те, що, нарешті, і вона теж знайшла своє діло.

В повітрі мигтять сотні великих рук, блищать десятки очей пожадливым блиском чудного, гострого голоду.

Когось б'є вона, чорна «Моб», когось розриває, когось мститься...

Із бурі її злитих криків все частіше лунає, виблискує, наче довгий, гнучкий ніж, шипуче слово:

— Лінч!

Воно має магічну силу об'єднувати всі невиразні бажання «Моб», воно все густіше зливає в собі її крики:

— Лінч!

Кілька частин юрби вихопились на дахи вагонів, і звідти теж злітає в повітря, висвистуючи, мов бич, і м'яко звиваючись:

— Лінч!

Ось у центрі її утворилось щільне ядро, воно поглинуло, всмоктало щось у себе і сунеться, витікає з юрби. Її густе тіло слухняно розсувається перед натиском з центра і, поступово розвиваючись, виштовхує з надр своїх цю компактну, чорну грудомашу — свою голову, свою пашу.

В зубах цієї паші хитається обірвана, скривавлена людина — вона була кондуктором вагона, як це видно з лашивок на її лахмітті.

Тепер вона — шматок пожованого м'яса, — свіжого м'яса, визивно смаковито облитого яскравою кров'ю.

Чорна паша юрби несе її і продовжує жувати, і руки її, наче щупальця спрута, обвивають це тіло без обличчя.
«Mob» вие:

— Лінчі!

І складається за головою своєю в довгий, компактний тулуб, готовий проковтнути багато свіжого м'яса.

Але раптом звідкись перед нею постає голений чоловік з мідним обличчям. Він насунув свій сірий капелюх на очі, став, наче сірий камінь, на шляху юрби і мовчки підняв угору свою палицю.

Голова юрби хитнулася праворуч, ліворуч, намагаючись ухилитись від цієї палиці, обійти її.

Поліцейський непорушний, палиця в руці його не здригається, і не кліпають його спокійні, тверді очі.

Ця впевненість у своїй силі одразу віє холодом в гарче обличчя «Mob».

Якщо людина сама стає на її шляху, сама, проти бажання юрби, важкого й сильного, як лавина, якщо вона така спокійна — значить, вона непереможна!..

Юрба щось кричить людині в лице, розмахує щупальцями, немов хоче обійняти ними широкі плечі поліцейського, але вже в її крикові, хоч і роздратованому, звучить щось жалісне. І, коли мідне обличчя поліцейського тьмяно хмурнішає, коли його рука ще вище підіймає коротку, тупу палицю, — рев юрби починає дивно перериватись, і тулуб її поступово, поволі розвалюється, хоч голова «Mob» все ще сперечається, хитається з боку в бік, хоче повзти далі.

Ось ідуть, не кваплячись, ще двоє людей з палицями. Щупальця «Mob» безсило випускають охоплене ними тіло, воно падає на коліна, розплатуючись біля ніг представника закону, і він простягає над ним короткий і тупий символ своєї влади...

Голова «Mob» повільно теж розпадається на частини, — тулуба в неї вже нема, — по площі стомлено й пригнічено розповзаються темні постаті людей, — немов чорні бусини величезного намиста розсипались по її брудному колу.

В жолоби вулиць мовчки й похмуро ідуть розірвані, розрізнені люди...

ЧАРЛІ МЕН

...В отрузі появився ведмідь.

Діти перші помітили його — одного вечора вони гралися в м'яч біля лісу, раптом він з'явився на узліссі серед дерев, підвів голову і, нюхаючи повітря, тихо забурчав. Перелякані дітлахи кинулися в село, та дорослі не повірили їм: це було на початку серпня — не пора для того, щоб ведмеді вешталися коло села.

Але через кілька днів звір з'явився знову. Він вискочив з лісу саме в той час, коли листоноша Ферстер їхав у село з поштою. Коняка у Ферстера злякалась, понесла, і листоноша, викинутий на землю, зламав собі ногу. Це вже було щось реальне, але й це не порушувало безпосередніх інтересів села — пошту зібрали, нічого не загубилось, про ведмедя знову забули...

І тільки коли звір задавив корову Круксів, старший Крукс, рудий Джек, подався до Чарлі Мена.

Мен сидів на ганку і лагодив капкан для лисиць, коли Джек прийшов до нього.

— Добрий день, Чарлі Мен! — сказав Джек, сідаючи на сідець поряд з мисливцем.

Мен примружив очі, подумав і відповів:

— Добрий день.

— Ви чули про ведмедя? — спитав Крукс, приступаючи просто до справи.

Чарлі Мен, як усяка серйозна людина, ніколи не відповідає не подумавши. З хвилину він мовчки скрипів

терпугом, відчищаючи ржу на залізі капкана, потім підвів голову і теж запитав:

— Ви хочете знати, Джек Крукс, чи чув я про ведмедя?

— Саме це хотів би я знати! — погодився Крукс.

Чарлі Мен відклав терпуг убік, натиснув пальцями на пружину капкана, подув на неї і став змочувати маслом з маленької, брудної пляшки.

«Він не часто голиться!» — подумав Крукс, розглядаючи сиву щетину на кошавій щоді Чарлі.

— Так, я чув про нього дещо! — відповів Мен, киваючи головою.

Його сірі очі зневажливо ворухнулись в орбітах, і він додав повільно:

— Люди багато говорять, і завжди щось та чуеш...

— А що ви думаєте про це, Чарлі Мен? — спитав рудий Джек. Цей хлопець не любить марнувати час, він ходить завжди по прямій лінії.

Мен змастив пружину капкана, ще раз подув на неї і, поклавши машину на коліна, спокійно став дивитися через жовту рівнину поля в далекий ліс. Нарешті він відповів, не ворушачи мускулами обличчя:

— У серпні — я нічого не думаю про ведмедів.

— Я певен, що у вас є для цього добрі підстави! — сказав Крукс.— Але, мені здається, ви могли б зробити непогану для вас справу, підстреливши його, га? Я, ви знаєте, не мисливець, та й часу нема ходити за ним... Крім вас, ніхто не може вбити звіра... Це всі знають.

Чарлі Мен підвівся і випростав своє довге, сухе тіло, міцно зв'язане пружними жилами. Він повернув обпалену сонцем шию вправо і вліво і, сунувши руки в кишені, здивовано, коротко запитав:

— Тепер? У серпні?

— Так, так! — жваво сказав Крукс.— Ви бачите,— він починає нівечити худобу...

Чарлі Мен опустив голову, підняв брови і, дивлячись в обличчя Джеку з відвертим подивом, промовив нагадуючим тоном:

— Але ж у мене немає худоби!

Тоді Крукс зрозумів, що так він не переконає Чарлі в необхідності вбити ведмедя. І він вирішив вплинути на уяву мисливця.

— Це так, Чарлі Мен, у вас немає худоби! — пого-

дився він і, силкуючись надати своєму голосові зворушливого виразу, казав далі: — Але у вас є хлопчик і дівчинка, от у чому справа. А для ведмедя однаково — чи вівця, чи дитина, правда ж? Він нерозбірливий, оцей звір... І от, коли ви, Чарлі, подумаете про дітей...

— Дозвольте! — сказав Чарлі, вийнявши руку з кишені і проводячи нею по обличчю.

Мен щільно стиснув губи, підняв плечі до рівня вух, опустив їх і, дивлячись на Джека згори вниз, значливо спитав:

— Чому ви, Джек Крукс, вважаєте, що ведмідь з'їсть саме моїх дітей раніше за інших?

Рудий Джек був вражений простою і ясною правдою запитання. Він роззявив рота, але мало не з хвилину не міг нічого сказати від здивування перед тонким розумом мисливця. Він навіть підвівся на ноги й покрутив головою, наче бик, коли він вколе ніздрі реп'яхом. Потім він вигукнув:

— Ну, у вас світла голова, містер Мен, бодай мене громом вбило, коли це неправда! І справді — чому саме ваших дітей раніше за інших, га? От про що я не подумав!

— Ви не подумали про це, дорогий Крукс! — погодився мисливець.

Коли рудий Джек ішов до Мена, йому здавалося, що все влаштується просто і швидко. Він розповість Мену про звіра, Мен візьме рушницю, піде в ліс і застрелить звіра. Він мисливець за професією, йому вигідно зробити це. Але виявляється, що Чарлі Мен має своє ставлення до такого нескладного на перший погляд завдання. Джек відчув себе так, ніби він збочив з дороги і не знає, куди треба повернути, щоб знову вийти на прямий і короткий шлях.

— Та-ак,— задумливо сказав він,— ви праві, Мені! Зовсім немає підстав, щоб ваші діти були з'їдені першими...

Мен ствердно кивнув головою. Вони обидва довго мовчали, думаючи кожен про своє і дивлячись удалину в одному напрямі, туди, до лісу.

Потім Круксові раптом здалося, що в його голові промайнула одна хороша думка. Він кліпнув обома очима одразу і повільно, вкрадливо заговорив:

— Але, Чарлі, кажучи взагалі, усі діти дуже милі й

забавні, коли вони граються не вдома і не хворіють — правда ж? Ваші, і мої, і Джонстона — вони всі ризкують зустрінути звіра... Вони бігають скрізь і... Їх так багато!

Мен ствердно кивнув головою і зауважив:

— Агож, дітей завжди більше, ніж ведмедів...

— Що ви хочете сказати? — помовчавши, спитав Крукс.

Чарлі Мен спокійно повернув до нього своє червоне обличчя і, не кліпнувши очима, повторив:

— Я кажу — в усяку пору дітей більше, ніж ведмедів...

Рудий Джек опустив голову, бажаючи збагнути потайний зміст цих слів. За хвилину він спитав:

— Отож ви, Чарлі, не вважаєте справу з ведмедем вигідною для себе, так?

Чарлі Мен, прославлений мисливець в окрузі, поклав на плече Джекові свою довгу, тверду, мов залізо, руку, і хоч без образи, але з докором у голосі сказав:

— Це негаразд, Крукс, з вашого боку, вважати мене ідіотом! Мені не здається, щоб я заслужив на таке ставлення.

— Менш за все я хотів би образити вас, Чарлі Мен! — щиро й квапливо вигукнув Крукс.

Мен утупив свої сірі очі в зніяковіле обличчя рудого Джека і закінчив мову так:

— Але, дорогий мій, треба або самому бути йолопом, або вважати ослом мене, щоб пропонувати мені вбити ведмедя в серпні, коли його шкура нічого не варта... Гуд-бай, Джек Крукс!

І Чарлі Мен пішов у дім, лишивши рудого Джека вимірювати глибину своєї глупоти...

А ведмідь, після того, як він поламав кістки старій Джонстон, що збирала у лісі ягоди, зник з округи.

Надивовижу тонкий розум Чарлі Мена найяскравіше виявився у славетному полюванні на чорнобуру лисицю. Про це полювання писали у всіх газетах штату, а одна з них навіть прислала до Мена репортера.

Тільки докладна розповідь про цю боротьбу людського розуму з хитрістю звіра може висвітлити постать Чарлі Мена.

Почалося з того, що одного дня, блукаючи лісом, Мен

знайшов слід лисиці і зараз же по слідах визначив, що це саме чорнобура лисиця. Він не хотів попусувати її до роге хутро й твердо вирішив зловити звіра капканом.

Насамперед треба було примусити лисицю не ходити туди, де вона звикла пити воду й полювати на птахів і де — Мен це знав — вона могла потрапити в капкан іншого мисливця, який теж вистежував її.

Чарлі Мен кілька днів не виходив з лісу, старанно вивчаючи шлях лисиці. І коли він знав це, мов лінії своєї долоні, він викопав з землі молоду ялину й посадив її на стежці звіра, посадив так добре, що цього ніхто й помітити не міг би, крім лисиці. Це дерево, що несподівано виросло на шляху, яким звір ще вчора пройшов вільно, сьогодні злякало лисицю передчуттям небезпеки; для звіра було ясно, що це не природа раптом виростила дерево, а якась інша сила, — природа нічого не творить одразу, навіть в Америці.

Лисиця змінила свій шлях до струмка, чого й хотів Чарлі Мен. Він і далі весь час стежив за нею. наче тінь її, наче смерть за засудженим. Високий, тонкий і сухий, він дні й ночі ходив по лісу легкими, довгими ногами, не відриваючи сірих очей від землі, стежачи за вигинами кожної билинки, помічаючи кожну наново зламану гілку і кожний слід. Він зовсім забув про всіх звірів, крім лисиці, про домівку, про дружину, про дітей, схуд, обшарпався і так ходив напівголодний, похмурий, майже хворий від напруження.

Через два тижні він знав місце, де лисиця переходить струмок. Він узяв камінь і поклав його в воду струмка. Днів через п'ять він поклав ще камінь, а перший вкрив тонким шаром моху. Ще п'ять днів — він поклав у воду третій камінь, покритий мохом другий і додав шар моху на першому...

Отак, непомітно, один за одним, він клав у воду струмка камені і одягав їх мохом, наслідуючи повільну роботу природи. Він поклав їх п'ять. І так він створив для своєї лисиці міст через струмок. Вона знайшла його, звичайно, — лисиця не любить мочити у воді свої лапи, вона скористалася з роботи Чарлі Мена.

Коли він помітив її сліди на моху своїх каменів, — він вийняв перший з них і поставив на його місце капкан, прикритий мохом.

І вранці, прийшовши до струмка, він з радістю поба-

чив, що чудесний звір сидить у капкані з перебитою лапою, вискаливши зуби від нестерпного болю у розтрощених кістках.

Сунувши руки глибоко в кишені, Чарлі Мен з тихою усмішкою став на березі, високий, худий, з червоним обличчям, густо вкритим сивою щетиною. Потьмянілі від болю очі лисиці спалахнули червоним і жовтим вогнем, вона рвонулася з капкана,— хряснули кістки, на воді струмка заблискотіли тонкі цівки крові, звір забрехав, вереснув і завмер...

Тоді Чарлі Мен підійшов до нього і вмілою рукою зламав лисиці хребці на шиї...

Сім тижнів він вперто трудився, щоб зробити це!..

Але — нещодавно старий Чарлі Мен втратив свою репутацію розумної людини.

...Було так: чорний яструб з'явився в селі і став тягати курей. Його бачили не раз, не раз стріляли в нього, та все невдало — хижий птах неушкоджений відлітав, спокійно розкинувши в повітрі широкі крила і ніби глузуючи з ворожнечі людей.

Але Чарлі Мен — він шасливий, в нього око вірне, і влучно б'є рушниця! Чарлі Мен одного разу побачив, як яструб, обхопивши пазурами велику курку, важко злітає з нею над селом. Мен вистрілив — птах, здригнувшись усім тілом, впав на землю.

Чарлі підняв яструба — виявилось, що дріб оглушив птаха, але навіть не поранив його. Напівзаплющивши очі, яструб дивився в обличчя мисливцеві, і брови хижака здригались, кігті ледь ворушилися.

Великий був цей птах, великий і важкий. Його напівзаплющені очі дивились без ляку, інколи він здригався всім тілом — руки Чарлі Мена відчували його тепло, чули биття хижого серця.

Позбігалися діти, жінки і ляляли гордого птаха, загрожуючи йому кулаками, і кожне хотіло вдарити його, щоб помститися за курей.

Жінка рудого Джека запропонувала:

— Віддайте цього розбійника дітям, Чарлі Мен! Вони вже справляться з ним тепер!

— Він може видряпати їм очі! — переляканс заперечила інша.

Стара Клер, найрелігійніша жінка громади, сказала своїм голосом, охриплим від молитов:

— Ви кажете дурниці, дорога Крукс! Діти можуть випустити цього страшного птаха... і він знову почне викрадати наших курей... Слід поставитися серйозніше до нього і зараз же вбити його...

І через те, що всі дуже поважали Клер, то всі погодилися з необхідністю — вбити...

Мен зняв свої пальці з шиї яструба, спокійно й мовчки подивився на гамір навколо себе, він подивився не на обличчя своїми сірими очима, а крізь людей і через них, ось чому я й кажу — він подивився на гамір. Потім він підняв птаха з землі, взяв його під пахву і поніс додому.

Спочатку діти галасливо бігли за ним, питаючи, що він думає зробити з яструбом, але він ступав, нахиливши голову до землі, за своєю звичкою, і його нерухоме обличчя, його кам'яне мовчання відштовхнуло дітей...

Він був цікавою людиною для дітей, але вони не любили його і, воліючи говорити про нього одне з одним, нечасто й неохоче розмовляли з ним.

Коли Мен прийшов додому, птах ожив. Сильним рухом усього тіла він спробував видертися з рук старого мисливця, але той знову схопив шию яструба залізними пальцями і стиснув її так, що круглі очі птаха дивно повернулися й налилися кров'ю. Чарлі Мен наблизив голову яструба до свого обличчя й сказав йому коротко і просто:

— Вб'ю, друже...

Яструб, вигнувши шию, вчепився дзьобом у тил долоні Чарлі Мена — мисливець здригнувся від несподіванки та болю, стиснув зуби і, піднявши птаха над головою, з силою кинув його на землю.

Хижак упав на бік, але зараз же повернувся на спину, розплатав по ній крила й витягнув їх перед собою.

Його очі, круглі й палаючі, нерухомо зупинились на довгій постаті мисливця і на його червоному обличчі, зупинились і виблискували, чекаючи нападу. Яструб трохи підняв голову, напружуючи шию, і зім'яте пір'я на його шиї грізно настовбурчилось, тремтіло, кожна пір'їна і всі...

Мен глянув на роздерте м'ясо руки, з неї рясно текла густа, темна кров. Тоді він зняв здоровою рукою рушницю з-за плеча й приклав її до щоки...

Птах ще більше витягнув кігті, підняв голову і з дрижком у крилах, простертих по землі, з вогнем в очах, дивився, чекав...

Чарлі Мен повільно підвів голову і сірими очима глянув у небо, таке високе, широке цього погожого дня. І опустив рушницю до ноги...

Подумав, спокійно розглядаючи птаха...

Потім він поклав рушницю на землю, взяв збоку ящик, підійшов до птаха, який чекав хвилини останньої для нього боротьби, накрив його ящиком і, не поспішаючи, пішов у будинок.

Його дружини й дітей не було дома: вони, як завжди влітку, виїздили до діда, на озеро. Вони, як це відомо на селі, не дуже люблять Чарлі...

Хвилини за десять він вийшов знову, рука в нього була перев'язана грубо й нашвидку рушником, що вже встиг просякнутися кров'ю, в другій руці він ніс тонку й міцну мотузку.

Знявши ящик з тіла птаха, він опустився перед ним на коліна й сказав похмуро:

— Не будемо сваритися...

Засліплений темрявою під ящиком, розбитий ударом об землю, птах лежав все в тій же, готовій до бою позі, але голова його тепер безсило опустилася на землю, тільки одне жовтувате, кругле око дивилось в обличчя Чарлі...

І зневажало його.

Чарлі Мену вдалося накинути на ногу птаха мотузку й туго зав'язати її. Яструб клекотав, наче кров кипіла в нього у горлі. Та він був занадто знесилений і принижений, щоб боротися.

Другий кінець мотузки Мен прив'язав до дерева, потім подивився на птаха, кивнув йому мовчки головою і, піднявши з землі рушницю, пішов у будинок.

Яструб повернув своє жовте, кругле око вслід йому...

Потім трохи підняв крила. Але вони безсило опустились...

Тоді птах підібрав одне крило і, зробивши сильний рух усім тілом, перекинувся на бік... підвівся на ноги...

Опустив крила, спираючись ними на землю і низько нахиливши голову — немов Чарлі Мен на ходу, — стрибнув раз... два... звалився на бік.

Заклекотав злобним клекотом, неголосно, хрипко, і знову сів на землю, впираючись крилами в куряву її.

Отак сидючи, пом'ятий, знесилений, він, опустивши хижу голову, дивився круглим оком на мотузку, що довгою, сірою і тонкою гадюкою тяглась від його ноги до дерева,— зламане пір'я дрібно тремтіло.

Чарлі Мен стояв біля вікна і дивився на яструба сірими очима...

Птах одужав днів за три, він стрибав у подвір'ї, важко тягнувши за собою пом'яте крило і довгу мотузку, стрибав і дивився на все жовтими очима — гострим поглядом тонко відточеної, холодної злоби...

Щодня Чарлі Мен кидав йому шматки сирого м'яса, але яструб не доторкався до них при мисливці. Коли шматок падав біля його дзьоба, птах розправляв здорове крило і стрибав геть від шматка, ніколи не дивлячись на нього... Пізніше шматки м'яса непомітно зникали...

Для сільських дітей було великою втіхою бавитися з яструбом Чарлі Мена. Вони приходили до його будинку щодня веселою ватагою, гукали на яструба, плескали руками й кидали камені в похмурого птаха, намагаючись влучити в це жовте, суворе око, яке чомусь дратувало їх.

Коли камінь падав близько від яструба, птах скося дивився на нього, лишаючись нерухомим, коли ж камінь влучав йому в тіло, він, здригнувшись, відскакував геть від удару. І завжди — мовчав...

І завжди Чарлі Мен сидів на ганку свого старого, невеличкого будинку, зустрічаючи дітей і мовчки спостерігаючи гру з яструбом. Заважаючи їх веселошам, він нічого не говорив їм, але всі почували на собі його мертвий, холодний погляд, і кожному він здавався зайвим тут... Уникаючи ударів каменем, по траві перед будинком стрибав великий похмурий і лихий птах, на ганку сиділа, поклавши вилиці на долоні, довга, худа людина і дивилась на яструба, на дітей, дивилась весь час, поки вони гралися з птахом, стараючись вибити влучним ударом каменя його зле око.

Чарлі Мен мовчав... Та було гірше, коли він неохоче й повільно кидав дітям кілька слів, однаково нудних, і, скоріше, навіть безглузвих:

— Ви, малята, могли б, коли б хотіли, кинути цьому птахові пару курчат. Для нього, я думаю, курчата будуть приємніші за каменюки та кії.

Іншим разом, коли маленький Джонстон спритно забив ногу яструбові, Чарлі Мен підвівся і чомусь заявив дітям:

— Я вважаю — з нього досить на сьогодні... Ви могли б уже йти додому, малята...

— Коли ви вб'єте диявола, Мен? — питали його діти.

— Щоб убити — не потрібно багато часу... — відповів він.

Усе це було нудне та охолоджувало ворожий запал дітей, які ненавиділи шкідливого птаха з усією силою та щирістю чистих сердець. І було дивно, що відтоді, як Мен прив'язав яструба, він сам майже перестав виходити з дому.

Інколи діти, роздратовані птахом, кидались на нього, тоді він швидко перекидався на спину, витягував кігті, відкривав дзьоб і так чекав боротьби — весь настовбурчений і тремтячий, наче жива грудка дикої люті...

У такий момент збудження Чарлі Мен підводився, витягався і, здавалось, готувався до чогось, що одразу відвертало увагу дітей від яструба. Вони дивились на Чарлі Мена, він на них...

Ім ставало холодно й моторошно під поглядом сірих очей.

І тоді вони йшли геть від неприємного сірого птаха і від дивака...

Одного разу після такої сцени вони пішли, а Чарлі Мен лишився на ганку. Поклавши, як завжди, свої виліці на долоні, він уважно дивився на птаха, втомленого стрибками, той притиснувся щільно до стовбура дерева, біля якого заплуталась його мотузка, і голова його опустилась до землі, наче на ній невидимо лежав тягар довгого життя чи багатьох страждань.

Чарлі Мен дивився на нього, аж поки стемніло, потім він підвівся й повільно підійшов до дерева. Птах здригнувся, насторожився, його пір'я злісно настовбурчилось...

— Це... не те, друже! — пробурмотів Чарлі Мен, заперечливо киваючи головою.

І він пішов на птаха так, щоб той, відступаючи перед ним, розплутав мотузку. Спочатку яструб опирався, змахуючи крилами, та коли він зрозумів, що кожне нове коло навкруг дерева, подовжуючи мотузку, віддаляє його

від людини, він застрибав по землі швидше, ще швидше.. І раптом, змахнувши крилами, звівся, полетів, крикнув...

Мотузка смикнула його назад, він мало не впав знову на землю, косо махаючи крилами. І, коли він сів на траві, його жовте, кругле око втупилося в обличчя Мена, що стояв за два кроки.

Чарлі Мен оглянув птаха, круто повернувся і не поспішаючи пішов у будинок.

Він вийшов звідти зараз же і виніс рушницю. Так само, не поспішаючи, він підійшов до яструба, приклав рушницю до плеча...

Туго натягнувши мотузку, птах сидів нерухомо, і кругле око його блискотіло в темряві, дивлячись на Чарлі Мена, в його кам'яне, як завжди, обличчя. Голова яструба була трохи схилена праворуч. Мен раптом усміхнувся, опустив рушницю й сказав:

— Це — дурниці, друже... Непотрібно це, я знаю... Він хитнув головою, і птах теж ніби ворухнувся...

Мен опустив рушницю на землю і витяг з кишені ножа, потім обережно взяв мотузку й потягнув її до себе. Яструб здригнувся, змахнув крилами, готовий перекинутися на землю й захищатися...

— Не дурій,— тихо сказав Чарлі Мен.— Доволі дурниць... доволі для обох нас...

Він усе присував птаха ближче до себе, обережно підтягуючи мотузку,— яструб, не спускаючи з нього погляду, поступався перед силою й витягував дзьоб, повільно відкриваючи його, готовий вирвати сіре око в людини.

Але Чарлі Мен коротким, швидким ударом перерізав мотузку біля самої ноги птаха і зараз же відскочив. Зляканий його рухом, птах шугнув у повітря... Радісно, голосно крикнув і знов, ніби не вірячи свободі, опустився на землю...

Чарлі Мен, не дивлячись на нього, підняв рушницю й пішов у будинок.

Він чув, як позаду нього важко залопотіли в повітрі крила — раз, два і три... Потім у п'ятні розлігся м'який шум польоту великого, важкого птаха...

Людина нахилила голову і, не озираючись, зникла в будинку...

...Вранці знову з'явилися діти, але птаха не було, а Чарлі Мен, одягнутий на полювання, старанно змащував рушницю.

— А де ж одноокий диявол? — скрикнули діти.

Це не стосувалося Чарлі Мена, і він мовчав.

— Де ваш птах, містер Мен? — спитали діти, оточуючи мисливця.

Він підвів своє червоне обличчя до неба і не поспішаючи відповів:

— Полетів птах... Як це було потрібно для нього.

— Ви відпустили його? — здивовано й розчаровано закричали діти.—Щоб він знову тягав курей? Тепер, коли в усіх курчата?.. Ого-го, містер Мен!

— Я йому сказав,— дивно ворушачи губами, заговорив Чарлі Мен,— я сказав йому, щоб він не зустрічався зі мною ще раз... Але як треба поводитися із свійським птаством... я, здається, забув сказати йому?.. Так, я забув...

...Відтоді прославленого мисливця Чарлі Мена весь округ зве позаочі не інакше як — старим ослом...

МОЇ ІНТЕРВ'Ю

КОРОЛЬ, ЯКИЙ ВИСОКО ТРИМАЄ СВІЙ ПРАПОР

...Слуга, озброєний довгою шаблею і прикрашений безліччю кольористих орденів, провів мене до кабінету його величності і став коло дверей поруч мене, не зводячи очей з моїх рук.

Короля не було, і я почав уважно оглядати лабораторію, в якій велика людина творила діла свої, що дивували цілий світ. Кабінет його величності являв собою кімнату завдовжки футів з двісті і завширшки не менш як сто футів.

Стеля була зроблена із скла. Біля лівої стіни містився величезний басейн, у якому плавали моделі військових суден. По стіні тяглися полиці, і на них симетрично стояли маленькі фігурки солдатів, одягнені в різноманітні форми. Права стіна була геть уся зайнята мольбертами, на яких стояли початі картини, а перед ними в підлогу були вроблені великі куски чорного дерева і слонової кістки, розташовані в порядку клавіатури рояля.

Все інше теж було величне.

— Слухайте, мій друкже,— звернувся я до лакея.

Але він грюкнув шаблею і відказав:

— Я церемоніймейстер...

— Дуже радий,— сказав я,— але поясніть мені!..

— Коли його величність вийде і поздоровкається з вами,— що ви йому скажете? — спитав він, переписуючи мене.

— «Здрастуйте!» — відповів я.

— Це буде зухвало! — значливо попередив він мене і став учиги, як треба відповідати королю.

Його величність увійшов важкими кроками істоти, певної, що палац його побудований міцно. Величі осанки його величності дуже сприяє те, що він не згинає ніг і, стоячи струнко, не ворухне жодним членом. Очі його теж нерухомі, якими й повинні бути очі істоти прямолінійної і звиклої дивитися в майбутнє.

Я вклонився йому, мій супутник віддав честь, його величність милостиво поверушив вусами.

— Чим я можу ошчасливити вас? — спитав він урочистим голосом.

— Я прийшов, щоб випити кілька крапель безсмертної вологи океану вашої мудрості, ваша величність! — відповів я, як мене навчили.

— Сподіваюся, що я не стану після цього дурнішим? — дотепно зауважив король.

— Це неможливо для вас, ваша величність! — шабобливо підтримав я його тонкий жарт.

— То будемо говорити! — сказав він. — З Королями слід говорити стоячи, але ви можете сісти... якщо це вас не утруднює...

Я швидко звикаю до нових обставин і тому — сів. Його величність мовчки підняв плечі й опустив їх. Коли король говорить, я помітив, що язик у нього ворухиться, а все інше зберігає величаву нерухомість. Його величність ступив два кроки однакової міри вбік від мене і мовив далі, стоячи посеред кімнати, наче монумент:

— Отже, ви бачите перед собою Короля, тобто Мене. Не кожен може сказати про себе: я бачив Короля! Що ви хочете знати?

— Як вам подобається ваше ремесло? — спитав я.

— Бути Королем — не ремесло, а покликання! — значливо сказав він. — Бог і Король — дві істоти, буття яких не збагнути розумом.

Його величність підніс руку вгору, витягнувши її вертикально, в одну лінію з тулубом, і, показуючи пальцем у скло стелі, говорив далі:

— Це зроблено для того, щоб бог завжди бачив, що робить Король. Тільки бог розуміє Короля, тільки він може контролювати Його... Король і бог — творці. Раз! Два! І бог створив світ!.. Р-раз! Два! Три! І мій дід створює Німеччину. А я — удосконаляю її. Я і вірнопід-

даний моїх предків, такий собі Гете,— ми, мабуть, чи не найбільше за всіх зробили для німців. Можливо, я навіть трохи більше, ніж Гете. У всякому разі, я безперечно різноманітніший від нього. Його Фауст кінець кінцем просто людина сумнівної моралі. Я показав світові броньованого Фауста. Це зрозуміли всі і відразу, чого не можна сказати про другу частину книжки Гете. Так...

— Ви багато часу присвячуєте мистецтву, ваша величність? — спитав я.

— Все життя! — сказав він, — усе життя. Правити народом — найважче з мистецтв. Щоб досконало збагнути його, треба знати все. Я — все знаю! Поезія — стихія Королів. Треба бачити мене на параді, щоб зрозуміти, як я закоханий у все прекрасне і струнке. Істинна поезія, скажу вам, це поезія дисципліни. Її можна зрозуміти тільки на параді і у віршах. Полк солдатів — ось поема! Слово в рядку вірша і солдат у строю — це те ж саме... Сонет — це взвод слів, що має на меті атаку вашого серця. В штики! І в серце вам упинається ряд красивих співзвуч. Плі! І ваш розум прострелений десятком влучних слів... Вірші і солдати — це те ж саме, кажу вам. Король — перший солдат країни, він її божественне слово, він же й перший поет її. От чому я так чудово марширую і легко володію віршем... Дивіться... Маррррш!

Його ліва нога негайно піднялась догори, і слідом за нею права рука злетіла на рівень плеча.

— Стрррунко! — скомандував король. Нога і рука вмить зайняли свої місця. Він вів далі:

— Це зветься вільною дисципліною членів. Вона діє незалежно від свідомості. Змах ноги вже сам піднімає руку — раз! Мозок тут не відіграє ніякої ролі. Це майже чудесно. Ось чому кращий солдат той, у якого мозок зовсім не діє. Солдата приводить у рух не свідомість, а звук команди... Маррррш! Він іде в рай, у пекло, куди завгодно. В штики! Він коле свого батька, — якщо його батько соціаліст, — матір, брата... це однаково! Він діє, поки не почує — стій! Дивовижно величні ці дії без думки!..

Він зітхнув і продовжував говорити тим самим рівним і міцним голосом:

— Можливо, я створю ідеальну державу... Я або один з моїх нащадків. Для цього треба тільки, щоб усі люди в країні відчували красу дисципліни. Коли людина зов-

сім перестане думати, Королі будуть великі і народи щасливі. Грошей! — командує Король. Всі вірнопіддані вистроюються в ряд. Раз! — Сорок мільйонів рук мовчки опускаються в кишені. Два! — Сорок мільйонів рук протягують Королю по десять марок кожна. Три! — Сорок мільйонів рук віддають Королю честь, і потім люди мовчки йдуть до своєї праці. Хіба це не прекрасно? Ви бачите, для щастя людей не треба мозку: за них думає Король. Король здатний охопити все життя. Цього я й прагну... Але поки що тільки я розумію роль Короля так глибоко... Не всі Королі поведуться гідно санові. Рідні по крові, вони не завжди брати по духу. Вони повинні об'єднатися всі в одну силу. Це дуже легко зробити саме тепер. Слід звернути більше уваги на соціалізм: у ньому є дещо корисне для Королів. Червоний привид соціалізму наганяє жах на всіх порядних людей землі. Він хоче пожерти душу культурного суспільства — його власність. Королі об'єднують усіх і все для боротьби з цим страховищем і стають на чолі, як стародавні вожді. Треба сприяти розвитку страху перед соціалізмом. І, коли суспільство втратить розум, Королі встануть на весь зріст. Минув час, коли Королі давали конституції,— час уже брати їх назад!

Він перевів дух і говорив далі; я слухав його і задихався... від насолоди мудростію.

— Ось програма всякого Короля наших днів! І, коли мого військового флоту буде досить для того, щоб запропонувати цю програму всім Королям Європи, я певен, вони приймуть її... А тимчасом я займаюся мирною, культурною працею, вдосконалюю мій добрий народ. Я опанував усі мистецтва і поставив їх на варті ідеї божественного походження влади Короля. Ви бачили мою «Алею Перемоги»? В ній муза скульптури показує німцям, як багато було на землі Габсбургів і Гогенцоллернів. Людина, яка двічі пройде через це місце туди й назад — раз-два! раз-два! — уже знає, що всі мої предки були великі люди. Це пробуджує в неї пишання Королями своєї країни і непомітно робить з неї широго прихильника королівської влади. Згодом я поставлю статуї предків на всіх вулицях своїх міст. Людина побачить, як багато було Королів у минулому, і тоді визнає, що і в майбутньому їй не обійтися без цього. Скульптура корисна людям, але я перший показав це з такою силою!

— Ваша величність,— спитав я,— чого в більшості ваших предків криві ноги?

— Їх усіх робили в одній і тій же майстерні надгробних пам'ятників. Але це нікому не заважає бачити велич їхнього духу... А ви чули мою музику? Ні? Я покажу вам, як я її роблю.

Він величаво склав своє прямолінійне тіло в форму багнета, сів на стілець і, простягнувши ногу, сказав слугі, який увів мене:

— Граф! Допоможіть мені скинути чоботи. Так... і шкарпетки... Дякую! Хоч Король не зобов'язаний дякувати підданам за послуги... це він робить з чемності!

Закачавши штани до колін, він зігнув шию під кутом в сорок п'ять градусів і пильно оглянув свої ноги.

— Я накажу вилити їх з бронзи ще за життя мого! — сказав він.— Нехай виллють кілька десятків екземплярів для майбутніх статуй. Ноги Короля повинні бути прямі, це правда. Криві, вони можуть викликати думку про недосконалість Короля.

Він підійшов до правої стіни, взяв у руки пензля і зробивши півоборота наліво, продовжував говорити:

— Музикою й живописом я займаюся одночасно. Дивіться: в підлогу вроблено клавіші, а інструмент під нею. Ноти записує механічний апарат, теж схований під підлогою. Я малюю картину — раз! — Він провів пензлем по полотну одного з мольбертів.

— І тупаю ногою по клавішах — два! — Пролунав дуже сильний звук.

— От і все! — сказав він.— Це дуже просто і зберігає час, якого у Королів завжди мало. Бог повинен би подвоювати роки земного життя вождів народу. Ми всі так щиро віддані роботі для щастя наших підданих, що зовсім не поспішаємо проміняти це діло на радість життя вічного... Але я все відхиляюся. Думки Королів течуть безугавно, як води рік. Король повинен думати за всіх підданих, і, крім нього, ніхто не повинен робити цього... якщо йому не наказано владою... Тепер я познайомлю вас з новою п'єсою... Я тільки вчора натупав її...

Він узяв аркуш нотного паперу і, водячи по ньому пальцем, розказував:

— Ось шеренга нот середнього регістру... Бачите, в якому суворому порядку стоять вони? Тра-та-там. Тра-та-там. На дальшій лінії вони йдуть угору, немовби

на приступ... Ідуть швидко, розсипаним цепом... Ра-та-та-та! Це дуже ефектно. Нагадує кольки в шлунку, потім ви дізнаєтеся — чому. Далі вони знову вирівнюються в строго пряму лінію за командою цієї ноти — бум! Щось подібне до сигнального пострілу... або несподіваної спазми в животі... Тут вони розбилися на окремі групи... десятки ударів! Тріск кісток!.. Ця нота звучить увесь час безперервно, як біль вивиху. І, нарешті, всі ноти дружним натиском на одне місце — рррам! ррата-там! Бум! Тут повне безладдя в нотах, але це так треба. Це — фінал, картина загального тріумфування...

— Як зветься ця штука? — спитав я, дуже зацікавлений описом.

— Ця п'єса, — сказав король, — ця п'єса зветься: «Надходження Короля». Моя перша спроба проповіді абсолютизму за допомогою музики... Розумно? Га?

Він, видимо, був задоволений собою. Його вуса воружилися дуже енергійно.

— Серед моїх підданих було кілька непоганих музикантів і до мене, але тепер я вирішив сам узятися до цього діла, щоб усі танцювали тільки під мою музику.

Він поворушив вусами, очевидно, з наміром усміхнутися і, зробивши півоборота праворуч, сказав:

— Тепер дивіться сюди... Як ви гадаєте, що це таке?

На величезному полотні яскравочервоною фарбою було намальовано чудовисько без голови і з безліччю рук. У кожній з них були пучки блискавок. На одному пучку чорними буквами було написано: «Анархія», на другому: «Атеїзм», третій мав назву: «Загибель приватної власності», четвертий: «Звірство»... Чудовисько йшло по містах і селах, всюди розкидаючи вогненні блискавки і запалюючи пожежі. Маленькі чорні люди в замішанні й жаху тікали геть від нього, а за чудовиськом ішли радісною юрбою червоні люди. Вони були без очей і від ніг до голови обросли вогненнорудою шерстю, мов горили. Художник не пошкодував червоної фарби. Картина вражала очі своїм розміром.

— Жахливо? — спитав король.

— Жахливо! — погодився я.

— Це якраз те, що потрібно, — сказав він, і його очі зробили повний оборот справа наліво... — Ви, звісно, зрозуміли мою ідею? Авжеж, — це соціалізм. Бачите, у нього нема голови, він сіє пороки, розповсюджує анархію і

робить людей тваринами. Ясно, що це соціалізм. От що значить — працювати енергійно! В той час як нижня половина мого тіла стверджує ідею влади Короля, верхня зайнята боротьбою з головним ворогом цієї влади. Ніколи ще мистецтво не виконувало свого обов'язку так заподадливо, як за мого царювання!

— Але чи цінять піддані тяжкі труди вашої величності? — спитав я.

— Чи цінять вони мене? — перепитав він, і в голосі його мені почулася втома.— Повинні б. Я створив їм десятки броненосців, забудував цілі вулиці скульптурою, роблю музику й картини, правлю літургії... Але... Інколи мені приходить у голову грішна думка... Мені здається, що піддані, які люблять мене,— дурні, а розумні — всі соціалісти. Є ще ліберали. Але, як завжди, ліберали занадто багато хочуть для себе і занадто мало лишають Королю, хоч теж нічого не дають народові. Взагалі, вони тільки заважають. Лише абсолютна влада Короля може врятувати народ від соціалізму. Але, здається, ніхто не розуміє цього...

Він склався в двох місяцях правильними кутами і сів. Його очі задумливо перекочувалися в орбітах зліва направо, і по всій постаті розлилася меланхолія. Побачивши, що він стомився, я поставив йому моє останнє запитання:

— Що ви, ваша величність, скажете ще з питання про божественне походження королівської влади?

— Все, що завгодно! — швидко озвався він.— Передусім, вона непохитна, і тільки вона одна істинна, бо вона — чудесна! Після того, як мільйони народів протягом тисяч років визнавали над собою необмежену владу однієї людини,— тільки самі ідіоти можуть заперечувати її... це ясно. Я — Король, так, але — я людина, і коли я бачу, що люди підкоряються моїй волі, я повинен визнати це за чудо... хіба ж не правда? Не можу ж я припустити, що саме ці мільйони цілком складаються з ідіотів! Щадячи їхнє самолюбство, я хочу думати, що саме вони й є розумні люди. Я був би поганим Королем, коли б думав так зле про моїх підданих. І тому, що тільки бог може творити чудеса, ясно, що я обраний ним на доказ його сили і моїх достоїнств. Що можна проти цього заперечити? Саме тут приховано істину, і вона тверда, як алмаз, бо за неї більшість...

В його очах з'явився вологий бліск задоволення, але він швидко погас, і його величність зітхнув, наче машина військового корабля, що випускає відпрацьовану пару.

— Не смію затримувати далі вашу величність! — сказав я, підводячись зі стільця.

— Гарзд! — милостиво сказав мені вождь великого народу.— Прощайте. Бажаю вам... чого б побажати вам найприємнішого? Н-ну, бажаю вам ще раз у житті бачити Короля!

Він величаво опустив нижню губу і милостиво підняв вуса. Я прийняв це за його уклін і пішов у Зоологічний сад подивитися на розумних тварин...

Інкили, після розмови з людиною, так жагуче хочеться по-дружньому приголубити собаку, усміхнутися мавпі, шанобливо скинути капелюха перед слоном...

ПРЕКРАСНА ФРАНЦІЯ

...Я довго ходив по вулицях Парижа, перше ніж знайшов її. Всі, кого я питав — де вона живе? — не могли відповісти мені напевно.

Один старик чомусь зітхнув, проте, мабуть, жартома сказав мені, знизавши плечима:

— Хто це знає? Колись вона жила в усій Європі...

— На вулиці банкірів! — грубо сказав робітник.

— Ідіть праворуч! — відповідали інші.

Круг мене було гамірно і трохи незручно. Всюди на майданах — гармати і солдати, скрізь на вулицях — робітники. За звичаєм, заведеним останнім часом у всіх країнах, солдати стріляли вздовж вулиць з рушниць, кіннота, розмахуючи голими шаблями, наїжджала на людей, робітники кидали в солдатів камінням. У задушному повітрі сивого міста нервово дрижала злобна лайка, лунали різкі слова команди. Подекуди брук був забруднений кров'ю; люди з пробитими черепами, зціпивши у безсилій люті свої кулаки, йшли додому; ті, що вже не могли йти, падали на брук, і поліцаї гуманно волокли їх убік з-під ніг коней та солдатів. На тротуарах стояли глядачі, перекидаючись зауваженнями з приводу деталей цієї звичайної картини життя християнського міста...

Нарешті хтось сказав мені:

— Франція? Праворуч, біля мосту Олександра III.

Поліцейський участок, в якому вона жила, являв собою досить старий будинок, що не впадав в око ні розкішшю, ні красою. Біля дверей, в які я ввійшов, стояли два солдати в штанах, пошитих з червоного прапора Свободи. Над дверима вціліли куски якогось напису, можна було прочитати лише «Сво... рі... б... а...». Це нагадувало про свору банкірів, що зганьбили країну Беранже і Жорж Занд. Навколо тхнуло пліснявою, гниттям і розпустою...

Серце моє дуже билосся. Адже і я, як усі революціонери, у дні моєї юності любив цю жінку, яка сама вміла любити щиро й багато, і так красиво могла робити революції...

Люб'язно усміхаючись, якийсь чоловік, весь у чорному, нагадуючи своїми манерами маркіза з дорогих сутенерів, провів мене в невеликий напівтемний склеп, де я міг любоватися з витонченості стилю модерн сучасної Франції.

Стіни цієї кімнати були обклеєні різнокольоровими аркушами російських позик; на підлозі лежали шкури туземців з колоній і на них було артистично витиснуто «Декларацію прав людини». Меблі, зроблені з кісток народу, загиблого на барикадах Парижа в битвах за свободу Франції, були оббиті темною матерією з вишитим по ній договором про союз з російським царем. На стінах висіли герби європейських держав, інкрустовані залізом по живому м'ясу людей: броньований кулак Німеччини, петля чорна сутана католицького попа і дві його кошаві руки, що жадібно вчепилися у горло іспанця. Тут-таки був і герб Франції — жирний шлунок буржуа, з фрїгійською зжованою шапкою всередині його...

Плафон на стелі зображав відкритий рот короля Німеччини, його шістдесят чотири зуби і грізні вуса... На вікнах висіли важкі гардини. Було темно, як завжди буває у вітальнях жінок бальзаківського віку, які ще не втратили надії зачаровувати мужчин. Густий, змішаний запах фальшивої делікатності і духовної розпусти паморочив голову і затинав дух у грудях.

Вона ввійшла і крізь вії глянула на мою постать очима знавця мужчин.

— Ви говорите по-французькому? — спитала вона.

відповідаючи на мій уклін жестом актриси, яка давно вже перестала грати ролі королев.

— Ні, добродійко, я говорю тільки правду! — відповів я.

— Кому це потрібно? — спитала вона, знизуючи плечима.— Хто це чує? Правда навіть у красивих віршах нікому не приємна...

Підійшовши до вікна, вона трошки відсунула гардину і зараз же відійшла.

— Вони все ще галасують там, на вулиці? — сказала вона незадоволено.— От діти! Чого їм треба? Не розумію! В них є республіка і кабінет міністрів, якого нема ніде. Один міністр був навіть соціалістом,— хіба цього мало для щастя народу?

І, капризно закинувши голову назад, вона додала:

— Правда ж?.. А втім, ви прийшли говорити...

Вона підійшла, сіла поруч зі мною і, з фальшивою приязню глянувши мені в очі, спитала:

— Про що ми будемо говорити? Про кохання? Про поезію? Ах, мій Альфред Мюссел!.. І мій Леконт-де-Ліль!.. Ростан!..— Очі її закотилися під лоб, але, зустрівши зуби німпя над головою, вона зараз же опустила їх.

Я не заважав їй красиво балакати про поетів, мовчки чекаючи моменту, коли вона заговорить про банкірів. Я дивився на цю жінку, образ якої всі рицарі світу ще недавно носили в серцях. Її обличчя тепер було нездоровим обличчям жінки, яка багато любила, його живі барви поблякли, стерлися під тисячами поцілунків. Уміло підведені очі неспокійно бігали з речі на річ, вії втомлено опускалися, прикриваючи опухлі повіки. Зморшки на скронях і на шиї мовчазно говорили про бурі серця, а зоб і товсте підборіддя — про ожиріння його. Вона забрезкла, розтовстіла, і було ясно, що цій жінці тепер значно ближча поезія шлунка, ніж велика поезія душі, що грубий поклик своєї утроби вона ясніше чує, ніж голос духа правди і свободи, який гримів колись з вуст її по всій землі. Від колишньої грації і сили її порухів залишилася тільки звична розв'язність меткої баби, торговки на все-світньому ринку. І чари великої героїні на полі битв за щастя людей вона тепер огидно замінювала кокетством старої дами — героїні незчисленних амурних пригод.

Вона була одягнена у важку темну сукню, прикрашену мереживом, яке нагадувало мені про окис на статуї

Свободи в Нью-Йорку і про клапті симпатій, порваних зрадою Духу Правди.

Голос її звучав утомлено, і мені здавалося, говорить вона лише для того, щоб забути про щось важливе, чесне, що іноді ще коле гострою голкою спогадів її холодне, зношене серце, в якому нині нема більше місця для безкорисливих почуттів.

Я дивився на неї і мовчав, ледве стримуючи в горлі тоскний крик страшного болю від видовища цієї жалюгідної агонії духу.

Я думав:

«Та хіба ж це Франція? Та героїня світу, яку моя уява завжди малювала мені одягнуеною в полум'я яскравих мислей, великих слів про рівність, про братерство, про волю?»

— Ви невеселий співрозмовник! — сказала вона до мене і втомлено усміхнулася.

— Добродійко! — відповів я. — Всім чесним росіянам тепер невесело в гостях у Франції.

— А чому це? — фальшиво усміхаючись і здивовано звівши вії, спитала вона. — В моєму Парижі всі веселяться... всі і завжди!

— Я це бачив щойно на вулицях... так веселяться і в нас у Росії. Кривава гра солдатів з народом — улюблений спорт царя Росії, вашого друга...

— Ви — похмура людина! — зауважила вона, скривившись. — Коли народи вимагають усього, що має король, — король не повинен віддавати їм навіть того, що може... Так міркували королі завжди. Чому вони мають думати інакше тепер? Треба простіше ставитись до життя. Ви ще не старий — навіщо зневіра? Коли людина здатна любити — життя чудове. Звичайно, Микола II — він... як це сказати? Він дуже піддається впливові поганих людей, але — далебі, це добрий хлопець... Адже ось він дав вам волю?..

— Ми взяли в нього її ціною тисяч життів... І навіть після того, як її було видерто з його рук, — він вимагає на сплату за неї ще і ще крові. Він хоче, щоб ми віддали назад цю милостину, яку він подав під загрозою... І ось тепер ви дали йому грошей, щоб він видер її...

— Ах, ні! — відповіла вона. — Він не видере, повірте мені.. Він же — рицар і вміє дотримувати слова. Я це знаю...

— Ви розумієте, що дали гроші на вбивства? — спитав я.

Вона відкинула голову в тінь, так, щоб не було видно обличчя її. Потім спокійно сказала:

— Я не могла не дати. Він, цей Микола, єдиний, хто може мені допомогти, коли ось цей рот захоче відкусити мені голову.

Усміхаючись, вона показала на стелю, де декоративно блищали німцеві зуби.

— Ця пожадлива паша, правду кажучи, трохи розбешує мене. Та — що будеш робити! І, нарешті, в розпусті не все огидне...

— Вам не огидно спиратися на цю руку, завжди по плече вкриту кров'ю народу?

— Але — коли нема іншої руки? Адже трудно знайти руки короля, чисті від крові народу. Сьогодні вони такі, а що буде завтра? Я жінка, мені треба мати друга. Республіка і азіатський деспот, що дружньо поруч ідуть по землі... звичайно, це не гарно, хоча оригінально, правда ж? Та ви не розумієте політики, як усі поети... і революціонери... Де політика, там уже нема краси... Там лише шлунок і розум, який слухняно працює для шлунка...

— А вам не здається, що золотом, яке ви дали цьому цареві, ви задушили чесну славу Франції?

Вона подивилась на мене широко відкритими очима, усміхнулася і облизнула нафарбовані губи кінчиком гострого язика.

— Ви тільки поет! Це — старе, мій друже! Ми живемо в суворі часи, коли хоч і можна писати вірші, але бути в усьому поетом — принаймні непрактично!

І вона засміялася сміхом вищості.

— Мої Шейлоки зробили, здається мені, добре діло! Вони здерли з вашого царя процент, який дорівнює третині його шкури!

— Але ж, щоб сплатити такий процент, цар муситиме здерти з народу всю шкуру!

— Звичайно... тобто напевно! А як же інакше? — спитала вона, низавши плечима.— Уряди роблять політику, народи платять за це своєю працею і кров'ю — так було завжди! До того ж я — республіка, і не можу перешкоджати моїм банкірам робити те, що їм подобається. Лише соціалісти не можуть зрозуміти, що це нормально.

І все так просто... Нашо псувати собі кров, повстаючи проти здорового глузду? Мої Шейлоки дали багато і мусять дати ще, щоб одержати назад хоч що-небудь... По суті, вони в небезпечному становищі... якщо переможе... не цар...

Вона побоялася сказати те слово, що зробило її славу...

— Вони можуть залишитись жебраками... І навіть коли він переможе... Я гадаю, вони не скоро одержать свої проценти. А вони ж — мої діти, правда ж? Багаті люди — найтвердіше каміння в будинку держави... Вони — її фундамент. Поети — це орнамент, дрібна озлоба фасаду... і можна обійтися без них... Вони ж не збільшують міцності будівлі... Народ — тільки ґрунт, на якому стоїть будинок, революціонери — просто божевільні... і — продовжуючи порівняння — можна сказати, що армія — зґрая собак, які охороняють майно, спокій мешканців будинку...

— А в ньому живуть Шейлоки? — спитав я.

— Вони і всі інші люди, які вважають приміщення зручним для себе. Та облишмо це! Коли політика негідна — вона нудна!

Я встав і мовчки вклонився.

— Ідете? — байдуже спитала вона.

— Мені нічого тут робити! — сказав я і пішов від цієї звідниці царя з банкірами.

Я не побачив тієї, яку бажав побачити, я бачив тільки боягузливу, цинічну кокотку, що за гроші, байдуже і неширо, віддається злодіям і катам.

Я йшов вулицями великого Парижа, який цього дня наймані солдати — собаки старої і жадібної баби — держали в полоні своїх багнетів та гармат, я бачив, як французи, за кожним рогом вулиці, подібно до вірних псів правди і волі, мовчки рахували сили своїх ворогів, готові змити своєю кров'ю ганебний бруд з лица республіки... Я почував, що в їх серцях народжується, зростає і міцніє дух старої Франції, великої матері Вольтера і Гюґо, дух Франції, яка посіяла квіти волі скрізь, куди досягли поклики її дітей — поетів та борців!

Я йшов вулицями Парижа, і серце мое співало гімн Франції, з якою я розмовляв у темному склепі.

Хто не любив тебе всім серцем на світанку днів своїх?

В роки юності, коли душа людини преклоняє коліна

перед богинями Краси і Свободи,— світлим храмом цих богинь серцю здавалась тільки ти, о велика Франціє!

Франція! Це миле слово звучало для всіх, хто чесний і сміливий, як рідне ім'я гаряче любимої нареченої. Скільки великих днів у минулому твоєму! Твої битви — кращі свята народів, і спраждання твої — великі уроки для них.

Скільки краси і сили було в твоїх шуканнях справедливості, скільки чесної крові пролила ти в битвах заради торжества свободи! Невже назавжди вичерпалася ця кров?

Франціє! Ти була дзвіницею світу, з висоти якої одного разу по всій землі пішла луна трьох ударів дзвону справедливості, луна трьох вигуків, що розбудили віковічний сон народів — Свобода, Рівність, Братерство!

Твій син Вольтер, людина з обличчям диявола, ціле життя, як титан, боровся з пошлістю. Міцна була в'їдливість його мудрого сміху! Навіть попи, які зжерли тисячі книг, не псуючи свого шлунка, труїлись на смерть однією сторінкою Вольтера, навіть королів, захисників брехні, він змушував поважати правду. Велика була сила і сміливість його ударів по лицю брехні. Франціє! Ти повинна пожаліти, що його вже нема: він тепер дав би тобі ляпаса. Не ображайся! Ляпас такого великого сина, як він,— це честь для такої продажної матері, як ти...

Твій син Гюго — один з найбільших алмазів вінця твоєї слави. Трибун і поет, він гримів над світом, наче ураган, збуджуючи до життя все, що є прекрасного в душі людини. Він скрізь створював героїв і створював їх своїми книгами не менш, ніж ти сама, за весь той час, коли ти, Франціє, ішла попереду народів з прапором волі в руці, з веселою усмішкою на чудовому обличчі, з надією на перемогу правди і добра в чесних очах. Він усіх людей вчив любити життя, красу, правду і Францію. Добре для тебе, що він мертвий тепер,— живий, він не протиставив би підлості навіть Франції, яку любив, як юнак, навіть тоді, коли його волосся стало білим...

Флобер — жрець краси, еллін дев'ятнадцятого сторіччя, який навчив письменників усіх країн поважати силу пера, розуміти красу його, він, чарівник слова, об'єктивний, мов сонце, який освітлював грязюку вулиці і дорогі мережива однаково яскравим сяйвом,— навіть Флобер, для якого правда була у красі і краса у правді,

не простив би тобі твоєї пожадливісті, одвернувся б від тебе з презирством!

І всі краші діти твої — не з тобою. Соромлячись за тебе, полюбовнице банкірів, опустили вони чесні очі свої, щоб не бачити жирного обличчя твого. Ти стала огидною торговою. Ті, що вчилися в тебе помирати за честь і за волю, — тепер не зрозуміють тебе і з болем у душі відвернуться від тебе.

Франціє! Пожадливість до золота вкрила ганьбою тебе, зв'язок з банкірами розбестив чесну душу твою, залив брудом і пошлістю вогонь її.

І ось ти, мати Свободи, ти, Жанна д'Арк, дала силу тваринам, щоб вони ще раз спробували розчавити людей.

Велика Франціє, колись ти була культурним вождем світу, чи розумієш ти всю мерзенність свого діяння?

Твоя продажна рука на час закрила шлях до свободи і культури для цілої країни. І коли навіть цей час буде лише одним днем — твій злочин не стане від цього меншим. Але ти зупинила рух до волі не на один день. Твоїм золотом — проллється знову кров російського народу.

Хай ця кров забарвить у червоний колір вічного сорому виснажені щоки твого лживого обличчя.

Улюблена моя!

Прийми і мій плювок крові та жовчі у вічі твої!

РОСІЙСЬКИЙ ЦАР

...В Царському Селі приймають не дуже ласкаво, але оригінально.

Тільки-но я увійшов, мене оточив натовп жандармів, і руки їх одразу ж з наполегливою допитливістю почали мандрувати по пустинях моїх кишень.

— Панове! — люб'язно сказав я їм, — я знав, куди йду, і не взяв з собою ані копійки!..

Але вони не звернули на ці слова найменшої уваги і далі обмацували мій одяг, взуття, волосся, зазирали мені в рот і всюди, куди може досягти око людське. Прийомна, в якій відбувалося це досліджування, була прибрана просто, але з смаком: біля кожного вікна стояв кулемет, дулом на вулицю, перед дверима — скорострільна гармата, біля стін — стойки з рушницями. Об-

шукували артистично, видно було, що люди зайняті ділом не тільки знайомим, але й улюбленим. Я вертівся у них в руках, як м'яч. Нарешті, один з них відступив від мене кроків на три вбік, оглянув мою постать і скомандував мені:

— Роздягайтесь!

— Тобто — як? — спитав я.

— Зовсім! — категорично заявив він.

— Дякую вам! — сказав я. — Якщо ви хочете мене мити — це зайве, я приймав сьогодні ванну...

— Без жартів! — повторив він, націляючися мені в голову з револьвера. Це й трохи не здивувало його товаришів, навпаки, — вони одразу ж кинулися на мене і за одну мить стягли з мого тіла одяг, неначе шкірку з апельсина. Начальник їх знову мовчки і ретельно оглянув моє тіло і, коли, нарешті, всі переконалися, що зо мною нема бомби і я маю шию, цілком придатну для того, щоб повісити мене, — сказали мені:

— Ідіть!

— А... одягтися — можна?..

— Не потрібно!

— Але, дозвольте...

— Без балачок! Марш!

Двоє з них, оголивши шаблі, стали у мене з боків, третій пішов позаду, держачи револьвер на рівні моєї потилиці. І ми мовчки пішли по залах палацу.

В кожному з них сиділи й стояли люди, озброєні від п'ят до зубів. Картина мого проходження була, очевидно, звична для них, — тільки один, облизуючи губи, спитав у моїх супутників:

— Шмагати чи вішати?

— Журналіст! — відповіли йому.

— А... значить — вішати! — вирішив він.

Мене провели у велику кімнату без вікон і з одними дверима, тими, в котрі я увійшов. В стелі світила матова лампа, обливаючи кімнату рівним, мутним світлом. Під лампою стояла невелика гармата, і, крім неї, в кімнаті не було нічого. Ця скромна обстановка на місці розкоші, яку я сподівався зустріти, не сподобалася мені. В ній було щось похмуре, щось обтяжувало душу мою невеселими передчуттями.

— Нічого тут роздивлятися! — зауважив мені конвойний з револьвером.

— Я бачу...— відповів я.

Мої конвоїри міцно прив'язали мене животом до дула гармати, але руки залишили вільними. Потім один з них причепив до замка гармати шнурок електричного проводу з сонеткою на кінці, відніс його до стіни кімнати попереду мене і там поклав на підлогу. Його товариші обмацали мотузки, що з'єднували мене з дулом.

— Руки вгору! — скомандували мені.

Я підняв руки. Всі троє обійшли круг мене і зникли. Зарипіли двері позад мене. Хтось спокійно сказав:

— Готово!

Запала тиша. Я відчував, як на голові в мене росте волосся. Сталь гармати, впираючись мені в живіт, гнала по всьому тілу дрозж холоду. Голі стіни з трьох боків похмуру дивилися на мене. Я думав:

«Невже це останнє моє інтерв'ю?»

І мені ставало скучно від цієї думки. Мені захотілося опустити руку і погладити сталь гармати, як гладять собак...

Але в цей час під підлогою, попереду мене, почувся дивний шум — неначе хтось зітхав глибоким зітханням утоми. Один з квадратів підлоги раптом зник, у отворі з'явилася невелика рука і швидко схопила сонетку. І слідом за нею передо мною вискочив з-під підлоги, як пробка з пляшки, сам російський цар з усіма своїми титулами і весь у залізі.

Від несподіванки я здригнувся, і руки мої опустилися.

— Руки вгору! — пролунав тривожний голос царя.

Я побачив, що палець його готовий натиснути кнопку сонетки, і мої руки підлетіли до стелі, мов крила вітряка під ударом вихору.

— Отак! — сказав цар, і на обличчі його відбилосся щось подібне до посмішки.— Коли Ми бачимо руки підданого біля кишень, Нам здається, що він хоче кинути в Нас бомбу, навіть тоді, коли він має намір дати Нам карбованця...

— Ваша величність! — сказав я,— зо мною немає кишень...

— Так, так! Ми бачимо,— відповів він,— але все ж держіть руки вгору. Люди стали такі ж винахідливі, як і злі...

— Це так, ваша величність! — щиро погодився я.

— Вас не дуже обтяжують ці маленькі застережні заходи, вжиті для охорони Нашого життя? — спитав він.

— Ні! Не турбуйтеся, будь ласка!.. Я звик...— відповів я йому, не зводячи очей з його пальця, що лежав на кнопці сонетки. Найменший рух одного суглоба — і мені в шлунок висиплеться з жерла гармати штук триста картечі. Чекаючи щомиті такого угощення,— мимохіть стаеш галантним.

— Як бачите — Нам самим не дуже зручно, але Наш обов'язок перед богом наказує Нам страждати! — сказав він, сумно хитаючи головою.

Весь з голови до ніг закутий у броню, подібно до стародавнього рицаря, він, як всі властители народу в наші дні, сидів на троні з штиків. Але костюм його був надто важкий, і трон не здався міцним. Від необережних рухів царя штики хиталися, загрожуючи розвалитися, і він незграбно балансував на них.

— Ми читали ваше інтерв'ю з Василем Федоровичем, королем Германії і братом Нашим,— заговорив цар, мрійно напівзаплющивши очі.— Ото король! Він король навіть тоді, коли у нього розладнаний шлунок... А Ми не можемо сказати це про себе! — зітхнувши, додав він і підняв наличник шолома старанно вимитою лівою рукою, потім дістав звідкись з-під броні папірець і, бігаючи по ньому очима,— заговорив:

— Розум людський — вбивець богів і королів — має в королі Німеччини непереможного суперника... Егеж, це король! Він твердо знає, що вірною подругою вождів народу завжди була богиня Дурості...

— І брехні, ваша величність! — додав я.

Він глянув на мене і сухо промовив:

— Мову царя не годиться перебивати!.. Так, ви добре, правдиво написали про короля Василя Федоровича... Однак, це не дає вам права перебивати Нашу мову... Всяк повинен знати своє місце!.. Цар — на троні, підданий — біля його ніг. Але — не бентежтеся від цього зауваження — Ми розуміємо, що ви не можете припасти до Наших ніг... І знаємо Ми,— додав він, зітхнувши,— що минув той час, коли піддані кидали до ніг королів свої серця... як розповідають про це придворні історики... Але придворні історики стали непопулярні в народі... от де ясно видно шкоду від грамотності! Піддані жбурляють в ноги Царів усяку погань... Це називається прогрес

техніки!.. Скільки сили волі і мудрості повинні мати Царі, щоб задержувати плин часу, щоб вводити потік думок у русло пошани і страху перед богом і Царем...— Він зітхнув, тривожним жестом підняв руки до обличчя і, примруживши очі, уважно оглянув їх, ворущачи пальцями. Ніздрі його нервово тремтіли, немовби чули якийсь гострий, колючий запах.

Обличчя цареве зовсім не вражало величністю. Це було обличчя людини насамперед хворобливо боязкої, а потім вже лихої і нерозумної...

Його руки безсило упали, обидві зразу, на його коліна — залізо налокітників зачепило броню, сповнивши кімнату холодним різким звуком. Цар здригнув, озирнувся і продовжував, не відриваючи погляду від папірця:

— От, кажуть, що руки в Царя завжди в крові народу... яка брехня! Як це можна бачити? Адже Ми не самі ллемо цю кров?.. До того ж Ми щодня, разів по п'ять, а інколи й більше, миємо руки у воді, гарячій і з духами, щоб навіть запаху крові було не чути... егеж! О! Як би Ми хотіли, щоб хто-небудь розповів світові правду про Нас. Завдяки безглуздому патяканню газет Європа до нас ставиться упереджено і несправедливо... Ніхто не знає, як широко тривожить Нас доля народу Нашого... як пече Нам серце думка, що він, народ, самим богом відданий під владу Нам,— нині повстає проти бога, заперечуючи владу Царя.

— Я можу правдиво повторити все, що ви скажете, ваша величність,— запропонував я.

Він уважно подивився на мене і красномовно показав очима на сонетку в своїй руці.

— Так, ви поставлені в таке становище, в якому можна говорити тільки правду!

І, вийнявши з-під броні папірець, став читати по ньому:

«В газетах пишуть, що Ми вбиваємо невинних десятками і сотнями,— неправда це, як все, що надруковано в газетах і десять літ тому, вчора, сьогодні і навіть завтра і через рік у них надрукують, все це є лжа і буде лжею, якщо не послужить на славу доброті і мудрості Царя Росії. Європа Нас вважає деспотом, тираном, злим генієм Росії, потворою, що п'є її живу кров і гложе м'ясо руського народу»...

Він замовк, читаючи сам собі, потім знизав плечима і впівголоса зауважив:

— Навіщо він це написав? Дурень... Гм... еге, от де початок...

«...Розумним людям всім відомо, що кожний чесний Государ, діставши владу над народом з неба із рук володаря світів,— свій божий дар удержувати мусить, хоч би там що. Для цього ж то Царям потрібно і убивать і вішати всіх, хто заперечує зухвало святій владі Царської права над статками і над життям людей. Цар, як намісник бога на землі, є пастир відданий свого народу. Джерело мудрості, дароване від бога,— Він мусить вберігати серця людей від поглядів шкідливих, якими спокушає їх диявол. Для кожного Царя суть необхідно, щоби цнотливо був народ його наївний і все, що випливає із смислу владі Царської, сприймав, як милість, послану із неба,— покірно, молитовно і безмовно»...

Цар припинив читання, заплющив очі і, посміхаючись задоволеною посмішкою, з хвилину помовчав. Потім зітхнув з насолодою і вигукнув:

— Як добре написав, бестія! Великий талант — чужі думки викладає так, неначе він з ними народився!.. Так, недаром з полку його прогнали за шулерство... каналію!..

— Можу я знати, ваша величність, хто автор цієї поеми? — спитав я у царя.

— Один жандармський офіцер... великий мерзотник... як, зрештою, всі жандарми з поетів... Ми хотіли прочитати цю промову перед Думою, як Нашу тронну... але нам сказали, що поезії в політиці — не місце. До того ж ці члени Думи — народ поки що дикий, неприручений... дивляться, як вовки, і, очевидно, зовсім не розуміють, що значить — Цар! Всі вони — хлопці досить пристойно одягнені, але не мають орденів і тому — недобре виховані. З часом Ми, можливо, дамо їм ордени... якщо це допоможе їм виправити свої хиби. Ми, все ж таки, сказали їм промову, написану стисло й приступно для їх розуму одним лакеєм Нашим... Лакеї — найбільш вірнопідданий народ; крадуть — багато, але престолові служать — як лакеї. Потім хотіли Ми їх розігнати з Думи, але Нас міністри відрадили,— рано, кажуть... Наш Трепов, як щирий радикал, рекомендує розстріляти їх... але з цим можна і не поспішати, Ми гадаємо... Тепер Ми через вас

пускаємо цю промову в друк, щоб увесь світ знав правду про вождя російського народу. Будемо продовжувати... Де ми спинилися... «покійно, молитовно і безмовно»... ага! Спробуємо читати напам'ять...

Він заплющив очі і продовжував:

«Ми повеліли убивать» — не те! Забув... «Ми убивали народ без ліку» — ні, не так! Промову без папірця важко виголошувати!.. До того ж Нам тепер необхідно говорити ритмічною прозою — вона краще затемнює смисл промови і надає їй величності... А навчитися цього тяжко. Ну... продовжуємо:

«Довірений володаря небес по керуванню людьми на землі,— Цар мусить бути грізний і суворий, та — справедливий. Пересуди про те, що мовби Нами, Царем Росії, якісь «невинні» вбиті,— звичайно, наклеп. Ми самі не вбиваємо нікого, Нам ніколи до цього взятись... Рука Царя не володіє ні силою, ані часом для винищення мас народних. Селян і робітників Росії убили козаки й солдати. Солдати й козаки, Ми певні, чудово бачать те, хто правий і хто винний: убиті — їх батьки й брати. Мордюючи з обов'язків службових близьких своїх, вони, напевне, знають, хто мусить бути убитий, хто покалічений і хто — лише розорений. Ну, і, нарешті,—невинно убієний, він — в рай піде! Навіщо ж тут кричати про злочини і звірства»... і подібне? Не кожен може в рай потрапити так дешево і швидко, як вірнопідданий Царя Росії, намісника Христа тут на землі і сина церкви православної... І — далі: «що значить для країни з таким населенням великим хоч би й мільйон убитих? А Ми за цілий рік трудів по упокоренню народної сваволі убили менш як півмільйона... І все ж таки газети всі в Європі кричать, що Ми — тиран, що Ми — недолюдок... Нас у Італію соціалісти не пустили, намірюючись освистать. Царю свистати! Та хіба актор це кепський? Забули ви, як непогано Ми грали роль предоброго Царя з п'ять років майже? І вся Європа вірила, що, справді, Ми є «предобрядчий чоловігя»...

Тут цар спинився, подумав і сказав, нахмуривши брови.

— Ну, це зайве... Як сміє він, Наш підданий, виправдувати діяння свого володаря? Осел!.. І чому він тут поставив крапки? Поет, а розділові знаки неправильно ставить... ідіот! Далі...

«Вірмени на Кавказі перебиті руками вірнопідданих

татар. Але події цей був вигляд даний незгод національних, і треба було вірити, що так воно і є, що то є правда. Та як могло це статись, що вірмени й татари, віки проживши разом, яко друзі, зайшли у непримиренну ворожнечу? А що ж тут дивного? Адже і землетруси приходять несподівано... Коли султан турецький примусив курдів і своїх солдатів винищувати вірменів — їх знищили десятки тисяч, а галас був від того менший... Розважте,— де ж тут справедливість? Євреїв перебили? Але ж — не всіх! І потім: причина побиття євреїв лежить в прогресі християнства. А ті, що звать себе дітьми Христа і церкви православної, відразу ж євреїв починають бити за те, що не бажають взяти вони за віру оте Христове вчення про любов до всіх і милосердя. Це ясно кожному, хто не соціаліст. Ідею християнства роками довгими в народі розвивали чиновники, попи і шпигуни, і от,— ідея ця дає свій плід... При чім тут Ми? Ще пачкуни зухвалі нам ставлять за провину кривавий день... дев'яте січня»...

Цар змовк і, прочитавши сам собі кілька рядків, недоволено сказав:

— Він знову не додержав ритму... яка недбалість! Це треба відзначити. У вас нема олівця? — звернувся він до мене, але одразу ж закричав: — Не треба! Не треба! Руки... не ворухіть руками!

Він відмітив неправильність ритму промови нігтем на папірці і продовжував:

«Але обвинувачувати Царя за це»... гм!.. бевзь! «за діло це — розумні люди не повинні. Ми — Цар. І якщо Ми звеліли стріляти в народ, то, значить, у Нас причини були стріляти. А коли б Ми побажали розмовляти з народом, то Ми б і стали розмовляти. Сподіваємося, що це ясно! Народ не мусить забувати, що в руки Царські бог вложив не тільки скіпетр і державу, а також меч, тобто штики й гармати».

Цар зупинився і сказав:

— Тут він забув про кулемети... от бестія неуважна! Штики, і гармати, і кулемети... егеж...

«Вживати ці війни знаряддя й миру Цар може, як Він хоче, а тому дев'ятим січня нам нічого колоти очі. Ми завжди праві. Ми, може, і самі не розумієм, навіщо постріляли у той день багато так вірноповіданих наших... та те, чого не розуміє Цар,— бог розуміє. Цар

лише зняряддя в його святих руках, як у руках земного бога, тобто Царя, зняряддя є людина. І все, що неприступне часом для розуму Царя, належить визнати навіянням від бога, а те, чого не розуміють люди, те розуміє тільки Царський розум»...

Микола II підняв голову, увінчану важким шоломом, старанно оглянув руку, витер нею піт з лоба і сказав, стукнувши пальцем по паперу:

— Ви подумайте над цим! Гора мудрості! Ми навіть самі не можемо цього збагнути... але почуваємо, що це чудово! Каналія, яка написала таку промову, буде міністром внутрішніх справ, от побачите. Він ще молодий тепер, але вже живе на утриманні у двох старих графинь та однієї балерини, близької до Нашого двору... Але — ви не подумайте повідомляти газети і про ці інтимні подробиці!.. Це Наша приватна справа... чуєте?

— Ваша величність,— сказав я,— у мене опускаються руки!

— А ви можете рухати ними?

— Не можу...

— Опустіть їх... Одначе, коли хоч одна рука у вас ворухнеться,— наперед прошу Нас вибачити! — але Ми позбавимо вас живота! Життя Наше потрібне російському народу, він так дорого платить за нього!.. Кінчімо промову... Де Ми спинилися? Ага, ось...

«Ось невеликий список Наших скромних діл, що їх газетярі роздули до розмірів злочинств Івана Грозного та інших государів, нещастя котрих полягало в тому, що їх піддані визнать не бажали всієї необмеженої влади, дарованої господом царям. А інше все, що Ми зробили, незначне, не варт і згадувать про ті діяння, без котрих влада Самодержця не може быть міцна, народи мирні і щасливі... Як-от, приміром, від часу і до часу робітників розстрілювати слід, щоб мрії їх убити підлі про зверхність верств трудящих над забезпеченим, дозвільним людом, підпорою держави. Селяни потребують, щоб їх часом шмагали або стріяли в них з рушниць. Це мусить їх переконати, що Цар не забуває і про них, що перед Ним — всі рівні! Купці, дворяни, духівництво, робітники і мужики в моім демократичнім царстві — однакові права перед законом мають на штик і на петлю! Ми ж право маємо пишатись цим. Отож, кінчаючи промову Нашу, Ми нагадаємо про те, що тільки бог, який вінчав Царя на

царство, Його діла судити має владу»... От і все! Коротко, сильно, всім зрозуміло... Ви запам'ятали?

— Так,— відповів я.

Микола II підняв палець угору і продовжував:

— Але, після всього сказаного, Ми все ж таки конституціоналіст...

Він зітхнув.

— Тому, що абсолютному монархові тепер ніхто не дає грошей... От Ми завели у себе парламент... Егеж! З цим можна помириться... якщо члени парламенту будуть, як Ми їм наказали, ревно служити батьківщині і негайно ж збільшать податки... Але вони, здається, не розуміють своїх ролей...

Він витяг звідкись іше папірець і повідомив по ньому:

«У чому смисл істинної конституції? В тому, що поміж Царем і народом стає кілька десятків людей і увесь тягар відповідальності за керування народом, який падав на голову монарха, віднини падає на голову цих панів». Це повинні бути міцні голови... і еластичні спини. Бо, коли б'ють по голові,— треба швидко нахилитися... Ми це знаємо...

— Ви про японську гулю згадали, ваша величність?— спитав я.

— Японія? — сказав він гордо.— Були б у Нас гроші, добра армія і талановитий полководець — Ми відплатили б Японії за цей опух на Нашій голові... Егеж, так от... Дума... Якщо вона має намір поводитися і наперед так зухвало, як почала... від неї не буде користі батьківщині!.. Ми розженемо її штиками Нашої доброї гвардії...

— Але, ваша величність, народ...— почав я.

Він перебив мене, піднявши палець угору, і витяг іше папірець з-під шолома. Він був набитий папірцями, як поросся кашею.

«Народ є віск в руках Царя — і тільки! Проти народу, що насмілиться стати на захист Думи,— у нас є вірнопіддані, які покажуть Нам відданість свою Цареві... Татари вже зіпсовані впливом ворожих Нам віянь... але у Нас є калмики, башкири й киргизи... Варт їм дозволити, і вони почнуть і палити, і грабувати, і вбивати не гірше за козаків. Все це набере вигляду раптового спалаху ворожнечі племен і дасть Нам право сказати Європі: «Коли Ми були необмеженим монархом — Ми своєю

сильною рукою вміли стримувати інстинкти дикі, а конституція послабила вуздечку — і от, дивіться, до чого веде свобода, якої прагнуть завжди і всюди самі бунтівники! Звідси — простий і ясний висновок: Росія надто некультурна й дика для європейських форм правління, вона може благоденствувати тільки під скіпетром Царя, в руках якого — зосереджена вся влада... Поки існує віра в бога — абсолютизм Царя завжди довести можна, поки існують дикуни — Цар владу свою зможе і підтримати й довести»...

Він змовк, лагідно посміхнувся мені і сказав:

— Мамаша і Победоносцев — вони Нас чудово навчили думати по-царському!.. До того ж Нам допоможуть... великі князі, придворні... а скільки губернаторів, чиновників, злодіїв, убивців, шпигунів при конституції залишаться без діла! Адже ж вони розуміють, що для них законність і порядок — петля. І хіба можна чекати, що ці люди підуть з народом проти Царя? Ні, Ми ще поцарюємо трохи.

Він навіть повеселішав, але це не зробило його обличчя красивішим і не прогнало тривоги з неспокійних очей.

— Але, ваша величність, а де ви візьмете грошей?

— Грошей? Грошей дістане Дума. Під цю установу дають у Європі по вісімдесят вісім за сто, хоч вона не варта і десяти, Нам здається...

— А коли Думу ви розженете?

— Тоді продам Василеві Федоровичу Польщу... Може — Францію йому Ми продамо, коли вона не стане давати Нам грошей... Навіщо вона тоді, правда ж? Кавказ продати корисно... Він дуже багато Нам коштує, але нічого не дає, все тільки неспокій, повстання, бунти... Сибір — американці куплять, — засилати людей в Архангельськ можна, там дуже багато місця для цього. Проходно і безлюдно... Росію можна округлити, як яблуко, і так затиснути її в кулак, що вона, нарешті, заспокоїться...

Він змовк, задумався. Його бліді губи тремтіли, пальці рук ворушилися, як ніжки павука, а очі все бігали по стінах, і вуха ворушилися, як у кролика.

— Можливо, Ми уступимо на початку... Егеж, можливо! Нам багато хто радить, щоб Ми дали їм трохи з того, що вони просять... І, коли вони почнуть ділити по-

дачку,— тоді Ми нападемо на них зненацька... І руки наших вірнопідданих зуміють повиривати язики з глоток цих зухвалих балакунів, які вважають, що воля безграмотного і голодного народу вища за волю Самодержця, Помазаника божого... і таке інше, і таке інше...

Він трохи розхвилювався, його безкровне обличчя знову спітніло... Заспокоївшись і витерши його тремтячими руками, він закінчив:

— Ну, годі одначе! Ми все розповіли для світу, все, що Нам написали на папірці... і навіть трохи зайвого... Але зайвого з вуст Царя ніхто не чує! Ви чули тільки те, що Ми прочитали з папірця... Ідіть, благовістіть світові про мудрість і добрість серця того, хто нагородив вас щастям розмови з Ним наодинці. Ідіть!

Він кинув набік сонетку і, перш ніж я міг побажати йому щасливої дороги, провалився під підлогу разом із тронем.

Та передо мною у півтемряві цієї кімнати все ще блишали його старанно вимиті руки і неспокійно бігали очі. Крізь них було видно морок його душі, зморщеної тривогами життя, як печене яблуко. Якийсь сірий тепленький кисіль наповнював цю душу. В ньому повільно копошилися маленькі черв'ячки честолюбства і, як злякана ящірка, метався страх за життя.

Душа нікчемна, душа паскудна, що обпилася крові голодного народу, хвора страхом, маленька, жадібна душа — коптила передо мною, як недогарок свічки, сповнюючи країну мою смородом духовної розпусти і злочинів...

ОДИН З КОРОЛІВ РЕСПУБЛІКИ

...Стальні, газові та всі інші королі Сполучених Штатів завжди бентежили мою уяву. Людей, що в них так багато грошей, я не міг собі уявити звичайними людьми.

Мені здавалося, що в кожного з них принаймні три шлунки і півтора ста штук зубів у роті. Я був певен, що мільйонер кожного дня з шостої години ранку і до дванадцятої години ночі весь час, без відпочинку — їсть. Він знищує шонайдорощчу їжу: гусей, індичок, поросят, редиску з маслом, пудинги, кеки та інші смачні речі. Надвечір він так стомлюється працювати щелепами, що

наказує жувати їжу неграм, а сам уже тільки ковтає її. Нарешті, він зовсім утрачає енергію, і, спітнілого, захеканого, негри несуть його спати. А ранком, з шостої години, він знову починає своє тяжке життя.

Одначе, і таке напруження сил не дає йому змоги проїсти й половини процентів з капіталу.

Певна річ, таке життя тяжке. Та — що ж робити? Чи варто бути мільйонером, якщо ти не можеш з'їсти більше, ніж звичайна людина?

Мені здавалося, він повинен ходити в білизні з парчі, каблуків його чобіт підбито золотими цвяхами, а на голові, замість капелюха, що-небудь із діамантів. Його сюртук пошитий з найдорожчого бархату, він щонайменше п'ятдесяти футів завдовжки та прикрашений золотими гудзиками в кількості не менш, як триста штук. Святами він надіває зразу вісім сюртуків та шість пар штанів. Звичайно, це і незручно, і заважає... Але такому багатому не можна ж одягатися, як усі...

Кишеню мільйонера я уявляв як яму, куди легко можна сховати церкву, дім сенату та все, що треба... Одначе, уявляючи місткість живота такого джентльмена подібною до трюму чималого морського пароплава — я не міг уявити довжини ноги та штанів цієї істоти. Але я думав, що ковдра, під якою мільйонер спить, повинна бути не менша за квадратну милю. І якщо він жує тютюн, то, розуміється, найліпший і фунтів по два зразу. А якщо нюхає, то не менше фунта за один раз. Гроші вимагають, щоб їх витрачали...

Пальці його рук мають надзвичайну чутливість і чарівну силу довшати за бажанням: якщо він, сидячи в Нью-Йорку, почує, що десь у Сибіру виріс долар, — він простягає руку через Берінгову протоку і зриває улюблену рослину, не сходячи з місця.

Дивно, що при всьому цьому я не міг уявити — який вигляд має голова страховища. Більш того, голова здавалася мені зовсім зайвою при всій цій масі м'язів і кісток, охопленій жадобою вичавлювати з усього золото. Взагалі моє уявлення про мільйонера не мало викінченої форми. Коротко кажучи, це були насамперед довгі еластичні руки. Вони обхопили всю земну кулю, наблизили її до великої, темної пащі, і ця паща смокче, гризе й жує нашу планету, жадібно обливаючи її слиною, як гарячу печену картоплину...

Можете уявити мій подив, коли я, зустрівши мільйонера, побачив, що це звичайнісінька людина.

Передо мною сидів у глибокому кріслі довгий, сухий старий чоловік, спокійно склавши на животі нормального розміру коричневі зморщені руки звичайної людської величини. Дрябла шкіра на його обличчі була старанно поголена, втомлено обвисла нижня губа відкривала добре зроблені шелепи, на яких сиділи золоті зуби. Верхня губа — голена, безкровна і тонка — шільно прилипла до його жувальної машинки, і коли старий говорив, вона майже не ворушилась. Його безбарвні очі були без брів, на матовому черепі не було волосся. Здавалося, що цьому обличчю трохи бракувало шкіри, і все воно — червонувате, нерухоме й гладеньке — нагадувало про обличчя новонародженої дитини. Важко було визначити — починає ця істота своє життя, чи вже підійшла до його кінця... Одягнений він був теж як простий смертний. Перстень, годинник і зуби — це все золото, яке було на ньому. Все разом воно важило, мабуть, менше ніж півфунта. Взагалі цей чоловік нагадував собою старого слугу з аристократичного дому в Європі...

Обстановка кімнати, в якій він прийняв мене, не вражала розкішшю, не захоплювала красою. Меблі були солідні, от і все, що можна сказати про них.

«Мабуть, у цей дім часом заходять слони»... — ось яку думку викликали меблі.

— Це ви... мільйонер? — спитав я, не вірячи своїм очам.

— Атож! — відповів він, переконано киваючи головою.

Я вдав, що вірю йому, і вирішив зразу вивести його на чисту воду.

— Скільки ви можете з'їсти м'яса на сніданок? — поставив я йому запитання.

— Я не їм м'яса! — оповістив він. — Шматочок апельсина, яйце, маленька чашка чаю — от і все...

Його невинні очі немовляти тьмяно блищали передо мною, як дві великі краплі каламутної води, і я не бачив у них ані іскри брехні.

— Гаразд! — сказав я здивовано. — Але, будьте щирі, скажіть мені відверто — скільки разів на день їсте ви?

— Два! — спокійно відповів він.— Сніданок і обід — цього цілком досить для мене. На обід тарілка супу, біле м'ясо та що-небудь солодке. Фрукти. Чашка кофе. Сигара...

Мій подив зростав зі швидкістю гарбуза. Він дивився на мене очима святого. Я перевів подих і сказав:

— Але якщо це правда,— що ж ви робите з вашими грішми?

Тоді він трохи підвів плечі, його очі ворухнулися в своїх орбітах, і він відповів:

— Я роблю ними ще гроші.

— Навіщо?

— Щоб зробити ще гроші...

— Навіщо? — повторив я.

Він нахилився до мене, впираючись ліктями в ручки крісла, і з відтінком деякої цікавості спитав:

— Ви — божевільний?

— А ви? — відповів я запитанням.

Старий нахилив голову і крізь золото зубів протягнув:

— Кумедний хлопець... Я, може, вперше бачу такого...

Після того він підвів голову і, розтягнувши рота аж до вух, став мовчки розглядати мене. Судячи зі спокою його обличчя, він, як видно, вважав себе цілком нормальною людиною. В його галстуці я помітив шпильку з невеликим діамантом. Якби цей камінець мав розмір каблука, я ще зрозумів би що-небудь.

— Чим же ви займаєтеся? — спитав я.

— Роблю гроші!—коротко сказав він, підвівши плечі.

— Фальшивомонетчик? — з радістю вигукнув я; мені здалося, що я наближаюся до відкриття таємниці. Але тут він почав неголосно ікати. Усе його тіло здригалося, начебто невидима рука лоскотала його під пахвами. Його очі часто кліпали.

— Це весело! — сказав він, заспокоївшись і обдаючи мое обличчя вологою задоволеного погляду.— Спитайте ще що-небудь! — запропонував він і навіщося надув щоки.

Я подумав і твердо поставив йому запитання:

— Як ви робите гроші?

— А! Розумію! — сказав він, киваючи головою.— Це дуже просто. У мене залізниці. Фермери виробляють товар. Я його приставляю на ринки. Розраховуєш, скільки треба залишити фермерові грошей, щоб він не помер

з голоду та міг працювати далі, а всю решту забираєш собі, як тариф, за провіз. Дуже просто.

— Фермери вдоволені з цього?

— Не всі, я думаю! — сказав він по-дитячому просто. — Але, кажуть, усі люди ні з чого й ніколи не можуть бути вдоволені. Завжди є диваки, що ремствують...

— Уряд не перешкоджає вам? — скромно запитав я.

— Уряд? — повторив він і задумався, потираючи пальцями лоба. Потім, ніби згадавши щось, кивнув головою. — Ага! Це ті... у Вашингтоні? Ні, вони не перешкоджають. То дуже добрі хлопці... Серед них є дехто з мого клубу. Та їх нечасто бачиш... Тому часом забуваєш про них. Ні, вони не перешкоджають, — повторив він і зараз же з цікавістю спитав: — А хіба є уряди, що перешкоджають людям робити гроші?

Я почув себе збентеженим своєю наївністю і його мудрістю.

— Ні, — тихо сказав я, — я не про те... Я, бачите, гадав, що інколи уряд повинен би забороняти одвертий грабж...

— Що ви! — відказав він. — Це ідеалізм. Тут це не заведено. Уряд не має права втручатися в приватні справи...

Моя скромність збільшувалася перед цією спокійною мудрістю дитини.

— Та хіба розорення однією людиною багатьох — приватна справа? — чемно запитав я.

— Розорення? — повторив він, широко розплющивши очі. — Розорення — це коли дорогі робочі руки. І коли страйк. Але в нас є емігранти. Вони завжди знижують плату робітникам і охоче заступають страйкарів. Коли їх набереться в країні досить для того, щоб вони дешево працювали й багато купували, — все буде добре.

Він трохи пожвавішав і став менше схожий на старого чоловіка та немовля, змішаних в одній особі. Його тонкі темні пальці заворушилися, і сухий голос швидше затріщав у моїх вухах.

— Уряд? Це, мабуть, цікаве питання, егеж. Добрий уряд необхідний. Він розв'язує такі завдання: в країні повинно бути стільки народу, скільки мені треба для того, щоб він у мене купив усе, що я хочу продати. Робітників повинно бути стільки, щоб я в них не počував потреби.

Але — жодного зайвого! Тоді — не буде соціалістів. І страйків. Уряд не повинен брати високих податків. Все, що може дати народ, — я сам візьму. Ось що я називаю — добрий уряд.

«Він виявляє дурість — це безперечна ознака усвідомлення своєї величі, — подумав я. — Чого доброго, він справді король...»

— Мені треба, — казав він далі впевненим і твердим тоном, — щоб у країні був порядок. Уряд наймає за невелику плату всяких філософів, які не менш восьми годин кожної неділі навчають народ шанувати закони. Якщо для цього недосить філософів — пускайте в діло солдатів. Тут важливі не способи, а тільки наслідки. Споживач і робітник повинні шанувати закони. От і все! — закінчив він, граючись пальцями.

«Ні, він не дурний, навряд чи він король!» — подумав я і спитав: — Ви задоволені з теперішнього уряду?

Він відповів не зразу.

— Він робить менше, ніж може. Я кажу: емігрантів треба поки що пускати в країну. Але в нас є політична свобода, з якої вони користуються, — за це треба заплатити. Нехай же кожен з них привозить з собою хоч би 500 доларів. Людина, в якій є 500 доларів, в десять разів ліпша за ту, яка має тільки 50... Погані люди — волоцюги, жебраки, хворі та інші ледарі — ніде не потрібні...

— Та це ж зменшить приплив емігрантів... — сказав я. Старий ствердно кивнув головою.

— Згодом я запропоную зовсім закрити для них двері в країну... А поки що нехай кожен привезе трохи золота... Це корисно для країни. Потім, конче потрібно збільшити строк для одержання громадянських прав. Далі його доведеться зовсім скасувати. Нехай ті, що бажають працювати для американців, — працюють, але зовсім не слід давати їм права американських громадян. Американців уже досить зроблено. Кожен з них сам здатний подбати про те, щоб населення країни збільшувалося. Усе це — справа уряду. Його треба організувати інакше. Члени уряду всі повинні бути акціонерами в промислових підприємствах, — тоді вони швидше й легше зрозуміють інтереси країни. Тепер мені треба купувати сенаторів, щоб переконати їх, що мені конче потрібні... різні дрібниці... Тоді це буде зайвим...

Він зітхнув, дригнув ногою й додав:

— Життя бачиш правильно тільки з височини гори золота.

Тепер, коли його політичні погляди були досить ясні, я спитав його:

— А як ви думаєте про релігію?

— О! — вигукнув він, ударивши себе по коліну й енергійно ворушачи бровами.— Дуже добре думаю! Релігія — це конче потрібно для народу. Я широко вірю в це. І навіть сам по неділях виголошую проповіді в церкві... аякже!

— А що ви говорите? — спитав я.

— Усе, що може сказати в церкві справжній християнин, все! — переконано сказав він.— Я проповідую, звичайно, в бідній парафії — біднота завжди потребує доброго слова й батьківського повчання... Я кажу їм...

Обличчя його на хвилину набрало дитячого виразу, але, слідом за тим, він щільно стулив губи й підвів очі до стелі, де амури соромливо закривали голе тіло товстої жінки з рожевою шкірою йоркширської свині. Безбарвні очі його відбили в своїй глибині строкатість фарб на стелі і заблищали різнобарвними іскрами. Він тихо почав:

— Брати і сестри во Христі! Не піддавайтесь на спокуси хитрого Диявола заздості, женіть геть від себе все земне. Життя на землі короткочасне: з людини тільки до сорока років добрий робітник, після сорока — її вже не приймають на фабрики. Життя — нетривке. Ви працюєте, — непевний рух руки — і машина розтрощує вам кості, — сонячний удар — і край! На вас всюди чатують хвороби, всюди нещастя! Бідна людина подібна до сліпого на даху високого будинку, — хоч би куди він пішов, він упаде й розіб'ється, як каже апостол Яків, брат апостола Іуди. Браття! Ви не повинні цінити земного життя, воно — витвір Диявола, викрадача душ. Царство ваше, о любі діти Христові, не від світу цього, як і царство Вітця вашого, — воно на небесах. І якщо ви терпляче, без скарж, без нарікань, тихо скінчите вашу земну путь, він прийме вас в оселях райських і винагородить вас за труд на землі — вічним блаженством. Це життя — тільки чистилище для ваших душ, і що більше ви страждаєте тут, то більше блаженство чекає на вас там, — як сказав сам апостол Іуда.

Він показав рукою на стелю, подумав і мовив далі холодно й твердо:

— Так, любі брати і сестри! Усе це життя пусте й нікчемне, якщо ми не приносимо його в жертву любові до ближнього, хоч би хто він був. Не віддавайте серця під владу бісам заздрощів! Чому ви можете заздрити? Земні блага — це примари, це іграшки Диявола. Ми всі помремо — багаті і бідні, царі і вуглекопи, банкіри і чистильники вулиць. У холодку садів раю, можливо, вуглекопи стануть царями, а цар змітатиме мітлою з доріжок саду опале листя та папірці від цукерок, які ви їстимете щодня. Браття! Чого бажати на землі, в цьому темному лісі гріха, де душа блукає, як дитина? Ідьте у рай шляхом любові й покірливості, терпіть мовчки все, що випаде вам на долю. Любіть усіх і навіть тих, що принижують вас...

Він знову заплющив очі і, похитуючись в кріслі, говорив далі:

— Не слухайте людей, що збуджують у серцях ваших гріховне почуття заздрості, показуючи вам на бідність одних і на багатство інших. Ті люди — посланці Диявола, господь забороняє заздрити ближньому. І багаті бідні, бони бідні на любов до них. «Полюбіть багатого, бо він є обранець божий!» — вигукнув Іуда, брат господній, первосвященик храму. Не слухайте проповідей про рівність та інших вигадок Диявола. Що означає рівність тут, на землі? Прагніть тільки порівнятися один з одним в чистоті душі перед лицем бога вашого. Несіть терпляче хрест ваш, і покірність полегшить вам цю ношу. З вами бог, діти мої, і більше вам нічого не треба!

Старий замовк, роззявивши рота, і, виблискуючи золотом зубів, з торжеством подивився на мене.

— Ви добре користуєтесь релігією! — зауважив я.

— О, так! Я знаю ціну їй, — сказав він. — Повторюю вам — релігія конче потрібна для бідних. Мені вона подобається. На землі все належить Дияволу, каже вона. О людино, якщо хочеш урятувати душу, не бажай і нічого не займай тут, на землі. Ти матимеш насолоду від життя після смерті — на небі все для тебе! Коли люди вірять у це — з ними легко мати діло. Так. Релігія — мастило. Що більше ми змащуватимемо нею машину життя, то менше буде тертя частин, то легше завдання машиніста....

«Егеж, він король!» — вирішив я й шанобливо спитав цього недавнього потомка свинопаса:

— А ви себе вважаєте за християнина?

— О, так, звичайно! — вигукнув він з цілковитим переконанням.— Але,— він підніс руку догори й поважно сказав: — я в той же час американець, і, як такий, я суворий мораліст...

Його обличчя набрало виразу драматичного: він відкопав губи й підсунув вуха до носа.

— Що ви хочете сказати? — стишивши голос, поцікавився я.

— Хай це буде між нами! — тихо попередив він.— Для американця неможливо визнати Христа!

— Неможливо? — пошепки спитав я після паузи.

— Звичайно, ні! — підтвердив він теж пошепки.

— А чому? — спитав я, помовчавши.

— Він — незаконнонароджений! — Старий підморгнув мені оком і озирнувся навколо.— Ви розумієте? Незаконнонароджений в Америці не може бути не тільки богом, а й навіть чиновником. Його ніде не приймають у пристойному товаристві. За нього не вийде заміж жодна дівчина. О, ми дуже суворі! А якби ми визнали Христа — нам довелося б визнати всіх незаконнонароджених пристойними людьми... навіть якщо це діти негра і білої. Подумайте, який це жах! Га?

Мабуть, це було справді жахливо — очі старого позеленіли й стали круглими, як у сови. Він з зусиллям підтягнув нижню губу й щільно приліпив її до зубів. Напевне, він гадав, що ця гримаса зробить його обличчя поважним і суворим.

— А негра ви ніяк не можете визнати за людину? — поцікавився я, приголомшений мораллю демократичної країни.

— Ото наївний хлопець! — вигукнув він з жалем.— Та вони ж чорні! І від них тхне. Ми лінчуємо негра, як тільки-но дізнаємося, що він жив з білою, як з дружиною. Зараз же його за ший мотузком і на дерево... без зволікань! Ми дуже суворі, якщо йдеться про мораль...

Він викликав у мене тепер ту пошану, з якою мимоволі ставишся до несвіжого трупа. Але я взявся за справу і мушу довести її до кінця. Я далі ставив запитання, бажаючи прискорити процес катування правди, свободи, розуму та всього світлого, у що я вірю.

— Як ви ставитесь до соціалістів?

— Вони саме й є слуги Диявола! — швидко озвався він, вдаривши себе долонею по коліну. — Соціалісти — пісок у машині життя, пісок, який, проникаючи всюди, розладнує правильну роботу механізму. У доброго уряду не повинно бути соціалістів. В Америці вони народжуються. Значить — люди у Вашингтоні не зовсім ясно розуміють свої завдання. Вони повинні позбавляти соціалістів громадянських прав. Це вже дещо. Я кажу — уряд повинен стояти ближче до життя. Для цього всіх його членів треба набирати серед мільйонерів. Так!

— Ви дуже цільна людина! — сказав я.

— О, так! — погодився він, ствердно киваючи головою. Тепер з його обличчя зовсім зникло все дитяче, і на щоках з'явилися глибокі зморшки.

Мені захотілося спитати його про мистецтво.

— Як ви ставитесь... — почав я, але він підніс пальця і заговорив сам:

— У голові в соціаліста — атеїзм, у животі в нього — анархізм. Його душу окрилив Диявол крильми безумства і злоби... Для боротьби з соціалістом необхідно мати більше релігії і більше солдатів. Релігія — проти атеїзму, солдати — для анархії. Спочатку — насипте в голову соціаліста свинцю церковних проповідей. Якщо це не вилікує його — хай солдати накидають йому свинцю в живіт!..

Він переконано кивнув головою й твердо сказав:

— Велика сила Диявола!

— О, так! — охоче погодився я.

Уперше спостерігав я силу впливу Жовтого Диявола — Золота — в такій яскравій формі. Сухі, просвердлені подагрою і ревматизмом кістки старого, його кволе, виснажене тіло в мішку з старої шкіри, вся ця невелика купа старого мотлоху була тепер запалена холодною й жорсткою волею Жовтого Вітця брехні і духовної розпусти. Очі старого блискали, як дві нові монети, і весь він став міцнішим і сухішим. Тепер він ще більше скидався на слугу, але я вже знав, хто його пан.

— Що ви думаєте про мистецтво? — спитав я.

Він глянув на мене, провів рукою по своєму обличчю і стер з нього вираз жорсткої злоби. Знову щось дитяче з'явилось на цьому обличчі.

— Як ви сказали? — спитав він.

— Що ви думаєте про мистецтво?

— О! — спокійно озвався він. — Я не думаю про нього, я просто купую його...

— Мені це відомо. Але, може, у вас є свої погляди і вимоги до нього?

— А! Звичайно, я маю вимоги... Воно повинно бути втішне, те мистецтво, — ось чого я вимагаю. Треба, щоб я сміявся. В моєму ділі мало смішного. Треба прислухатися мозок часом чим-небудь, що заспокоює... а часом збуджує енергію тіла. Коли мистецтво роблять на стелі чи на стінах, воно повинно збуджувати апетит... Рекламу слід малювати найкращими, найяскравішими фарбами. Треба, щоб реклама схопила вас за ніс здаля, ще за милом від неї, і зразу привела туди, куди вона кличе. Тоді вона виправдає гроші. Статуї чи вазы — завжди кращі з бронзи, ніж з мармуру чи фарфору: прислуга не так часто розбиває бронзу, як фарфор. Дуже добре — бої півнів та цькування шурів. Це я бачив у Лондоні... дуже добре! Бокс — теж добре, але не слід допускати вбивства... Музика повинна бути патріотична. Марш — це завжди добре, але найкращий марш — американський. Америка — найкраща країна світу, — ось чому американська музика найкраща на землі. Хороша музика завжди там, де хороші люди. Американці — найкращі люди на землі. У них найбільше грошей. Ніхто не має стільки грошей, як ми. Тому до нас незабаром приїде весь світ...

Я слухав, як самовдоволено базікала ця хвора дитина, і з вдячністю думав про дикунів Тасманії. Кажуть, що й вони теж людожери, але в них, все-таки, розвинене естетичне почуття.

— Ви буваєте в театрі? — спитав я старого раба Жовтого Диявола, щоб припинити його хвастощі країною, яку він осквернив своїм життям.

— Театр? О, так! Я знаю, це теж мистецтво! — впевнено сказав він.

— А що вам подобається в театрі?

— Добре, коли багато молодих дам декольте, а ви сидите вище за них! — сказав він, подумавши.

— Що ви любите найбільше в театрі? — спитав я, впадаючи в розпач.

— О! — вигукнув він, роззявивши рота на всю широчінь щік. — Звичайно. артисток, як усі люди... Якщо

артистки вродливі й молоді — вони завжди мають успіх. Але важко вгадати зразу, котра справді молода. Вони всі так добре прикидаються... Я розумію, це їх ремесло... Та часом думаєш — ага, ось це дівчина! Потім виявляється, що їй п'ятдесят років і що вона мала не менш як двісті коханців. Це вже неприємно... Артистки цирку кращі за артисток театру. Вони майже завжди молодші та гнучкіші...

Він, як видно, був добрим знавцем у цій галузі. Навіть я, запеклий грішник, що ціле життя потопав у пороках, багато про що дізнався від нього тільки вперше.

— А як вам подобаються вірші? — спитав я його.

— Вірші? — перепитав він, опускаючи очі до чобіт і зморщивши лоба. Подумав і, підвівши голову, показав мені всі зуби зразу.— Вірші? Так! Мені дуже подобаються вірші. Життя буде дуже веселе, коли всі почнуть друкувати реклами віршами.

— Хто ваш улюблений поет? — поквапився я поставити інше запитання.

Старий глянув на мене здивовано й поволі спитав:

— Як ви сказали?

Я повторив запитання.

— Гм... ви дуже кумедний хлопець! — сказав він, з сумнівом хитаючи головою.— За що ж я любитиму поета? І навіщо треба любити його?

— Пробачте мені! — промовив я, втираючи піт з лоба.— Я хотів спитати вас, яка ваша улюблена книга? Я не маю на увазі книжки чеків...

— О! Це інша річ! — погодився він.— Я люблю дві книги: Біблію і Головну Бухгалтерську. Вони обидві однаково підносять розум. Уже коли береш їх до рук,— почуваш, що в них сила, яка дає тобі все, що треба.

«Він глузує з мене!» — подумав я і уважно глянув йому в обличчя. Ні. Його очі вбивали всякий сумнів у щирості цього немовляти. Він сидів у кріслі, як висохла ядро горіха в своїй шкаралупі, і було видно, що він упевнений в істинності своїх слів.

— Так! — казав далі він, розглядаючи нігті.— Це цілком хороші книги! Одну написали пророки, другу створив я сам. У моїй книзі мало слів. У ній цифри. Вони розповідають про те, що може зробити людина, коли

захоче працювати чесно і старанно. Після моєї смерті уряд повинен би опублікувати мою книгу. Хай люди бачать, як треба йти, щоб підвестися на цю височинь.

І урочистим жестом переможця він обвів навколо себе.

Я почував, що час припинити розмову. Не всяка голова здатна ставитись байдуже, коли по ній тупають ногами.

— Може, ви скажете що-небудь про науку? — тихо спитав я.

— Наука? — він підняв пальця, очі і подивився на стелю. Потім вийняв годинника, глянув, котра година, закрив кришку і, намотавши ланцюжок на палець, погойдав годинником у повітрі. Після всього того він зітхнув і заговорив:

— Наука... атож, я знаю! Це — книги. Якщо в них добре пишуть про Америку, — книги корисні. Але в книгах нечасто пишуть правду. Ті... поети, що роблять книги, — мало заробляють, я думаю. В країні, де кожен зайнятий ділом, нема кому читати книги... Так, поети злі, бо в них не купують книг. Уряд повинен добре платити тим, що пишуть книги. Сита людина завжди добра й весела. Якщо взагалі потрібні книги про Америку, слід найняти хороших поетів, і тоді будуть зроблені всі книги, які потрібні для Америки... От і все.

— Ви дещо вузько визначаєте науку! — зауважив я.

Він опустил повіки і задумався. Потім знову розплющив очі й упевнено казав далі:

— Ну, так, учителі, філософи... це теж наука. Професори, акушерки, дантисти, я знаю. Адвокати, лікарі, інженери. All right. Це потрібно. Хороші науки... не повинні навчати поганого... Але — учитель дочки моєї сказав мені одного разу, що є соціальні науки... Цього я не розумію. Я думаю, це шкідливо. Хороша наука не може бути зроблена соціалістом. Соціалісти зовсім не повинні робити науки. Науку, яка корисна або забавна, робить Едісон, егеж. Фонограф, сінематограф — це корисно. А коли багато книг з науками — це зайва річ. Людям не слід читати книг, які можуть пробудити в голові... всякі сумніви. Все на землі йде як треба... і зовсім нема чого плутати книги в діла...

Я підвівся.

— О! ви йдете? — спитав він.

— Так! — сказав я. — Може, тепер, коли я йду, ви,

нарешті, все-таки поясните мені — який смисл бути мільйонером?

Він почав ікати і дригати ногами замість відповіді. Можливо, така була в нього манера сміятися?

— Це звичка! — вигукнув він, переводячи дух.

— Що звичка? — спитав я.

— Бути мільйонером... це звичка.

Я подумав і поставив йому моє останнє запитання:

— Ви гадаєте, що волоцюги, курці опіуму і мільйонери — явища одного порядку?

Це, мабуть, образило його. Він зробив круглі очі, забарвив їх жовчю в зелений колір і сухо відповів:

— Я гадаю, що ви погано виховані.

— До побачення! — сказав я.

Він чемно провів мене до ганку й лишився стояти на верхньому східці, уважно розглядаючи носки своїх чобіт. Перед його будинком був майданчик, порослий густою, рівно підстриженою травою. Я ступав по ній і почував насолоду від думки про те, що більше вже не побачу цієї людини.

— Галло! — почув я позад себе.

Обернувся. Він стояв там, на ганку, і дивився на мене.

— А що, у вас в Європі є зайві королі? — повільно спитав він.

— Мені здається, вони всі зайві! — відповів я.

Він сплюнув праворуч і сказав:

— Я думаю найняти для себе пару хороших королів, га?

— Навіщо це вам?

— Забавно, знаєте. Я наказав би їм боксувати ось тут...

Він показав на майданчик перед будинком і додав тоном запитання:

— Від першої до пів на другу щодня, га? Після сніданку приємно приділити півгодини мистецтву... добре.

Він говорив серйозно, і було видно, що він докладе всіх зусиль, щоб здійснити своє бажання.

— Навіщо вам потрібні королі з цією метою? — поцікавився я.

— Цього тут ще ні в кого нема! — коротко пояснив він.

— Але ж королі б'ються тільки чужими руками! — сказав я і пішов.

— Галло! — покликав він удруге.

Я знову спинився. Він усе ще стояв на старому місці, засунувши руки в кишені. Обличчя його набуло мрійного виразу.

— Вам чого? — спитав я.

Він пожував губами і повільно сказав:

— А як ви гадаєте, скільки це коштуватиме — два королі для боксу, щодня півгодини, протягом трьох місяців, га?

ЖРЕЦЬ МОРАЛІ

...Він прийшов до мене пізно увечері і, підозріло оглянувши мою кімнату, неголосно спитав:

— Чи можу я поговорити з вами півгодини на самоті?

В тоні його голосу і в усій сутулуватій, худій постаті було щось таємниче і тривожне. Він сів на стілець так обережно, наче боявся, що стілець не витримає його довгих і гострих кісток.

— Ви можете спустити штору на вікні? — тихо спитав він.

— Будь ласка! — сказав я і зараз-таки виконав його бажання.

Вдячно кивнувши мені головою, він підморгнув у бік вікна і ще тихше сказав:

— Завжди стежать!

— Хто?

— Репортери, звісно!

Я уважно подивився на нього. Одягнений дуже пристойно, навіть франтувато, він усе-таки справляв враження бідняка. Його лисий, вугластий череп блищав скромно й коректно. Чисто виголене, дуже худе обличчя, сірі, напівприкриті світлими віями очі, що винувато усміхалися. Коли він піднімав вії і дивився просто в обличчя мені, я почував себе перед якоюсь гуманною, неглибокою порожнечею. Сидів він, підібгавши ноги під стілець, поклавши долоню правої руки на коліно, а ліву, з котелком у ній, опустив додолу. Довгі пальці рук трохи тремтіли, кутики щільно стиснутих губ були втомлено опущені — ознака, що ця людина дорого заплатила за свій костюм.

— Дозвольте вам відрекомендуватися, — зітхнувши і поглянувши скося на вікно, почав він, — я, так би мовити, професіональний грішник...

Я вдав, що не дочув його слів, і зовні спокійно спитав:
— Як?

— Я — професіональний грішник, — повторив він слово в слово й додав: — Моя спеціальність — злочини проти суспільної моралі...

В тоні цієї фрази звучала тільки скромність, я не помітив навіть тіні каяття в словах і на обличчі.

— Ви... чи не хочете склянку води? — запропонував я йому.

— Ні, дякую вам! — відмовився він, і винуваті очі його з посмішкою спинилися на моїй постаті.

— Ви, здається, не зовсім ясно розумієте мене?

— Ні, чому ж! — відказав я, приховуючи, за прикладом європейських журналістів, неучтво під маскою розв'язності. Та він мені, очевидно, не повірив. Похитуючи котелком у повітрі і скромно усміхаючись, він заговорив:

— Я наведу вам кілька фактів з моєї діяльності, щоб вам було зрозуміло, хто я...

Тут він зітхнув і похилив голову. І знову я був здивований тим, що в цьому зітханні була тільки втома.

— Пам'ятаєте, — почав він, тихо похитуючи капелюхом, — в газетах писали про людину... тобто про п'яницю? Скандал у театрі?

— Це панок з першого ряду, який під час патетичної сцени підвівся, надів капелюха і почав гукати візника? — спитав я.

— Так! — підтвердив він і чемно додав: — Це — я. Замітку під заголовком «Звір, кат дітей» — теж я викликав, як і іншу — «Чоловік, що продає свою дружину»... Чоловік, що чіплявся на вулиці до дами з нескромними пропозиціями, — це теж я... Взагалі, про мене пишуть не менше як один раз на тиждень і кожного разу, коли треба довести зіпсованість нравів...

Все це він сказав неголосно, дуже виразно, але без хвастоців. Я нічого не розумів, але мені не хотілося показати йому цього. Як усі письменники, я теж удаю, ніби знаю життя і людей, як свої п'ять пальців.

— Гм! — сказав я тоном філософа. — Що ж, ви маєте приємність від цього роду занять?

— Коли я був молодий — це цікавило мене, не приховую, — відповів він. — Але тепер мені вже сорок п'ять років, я жонатий, маю дві дочки... В такому стані дуже

незручно, коли вас два-три рази на тиждень змальовують в газетах, як джерело пороку і розпусти. Завжди стежать за вами репортери, щоб ви точно і вчасно виконували свої обов'язки...

Я закашлявся, щоб приховати свій подив. Потім тоном співчуття спитав:

— Це у вас хвороба?

Він заперечливо хитнув головою, помахав собі в обличчя капелюхом, як віялом, і відповів:

— Ні, професія. Я вже казав вам, що моя спеціальність — дрібні скандали на вулицях і в публічних місцях... Інші товариші в нашому бюро роблять більш відповідальні й великі діла, наприклад: зневаження релігійного почуття, розбещення жінок і дівчат, крадіжки не більше як на тисячу доларів...— Він зітхнув, оглянувся навколо й пояснив: — Та й інші злочини проти моралі... а я роблю тільки дрібні скандали...

Він говорив, як ремісник про своє ремесло. Це мене починало дратувати, і я саркастично спитав:

— Вас не задовольняє це?

— Ні,— просто відповів він.

Його простота обеззброювала і збуджувала гостру цікавість. Помовчавши, я поставив йому запитання:

— Сиділи в тюрмі?

— Три рази. А взагалі я орудую в межах штрафу. Але штрафи платить, звичайно, бюро...— пояснив він.

— Бюро? — мимоволі повторив я.

— О, так! Погодьтеся, що мені самому неможливо платити штрафи! — з усмішкою сказав він...— П'ятдесят доларів на тиждень — це дуже небагато для сім'ї з чотирьох душ...

— Дайте мені подумати про це,—сказав я, підвівшись з стільця.

— Будь ласка! — погодився він.

Я почав ходити по кімнаті туди й сюди повз нього, напружено пригадуючи всі форми психічних захворювань. Мені хотілося визначити характер його хвороби, але я не міг. Було ясно одно — це не манія величності. Він стежив за мною з чемною усмішкою на худому, виснаженому обличчі і терпляче ждав.

— Отже, бюро? — спитав я, спиняючись проти нього.

— Так,— сказав він.

— Багато службовців?

— В цьому місті— сто двадцять п'ять чоловіків і сімдесят п'ять жінок...

— В цьому місті? Виходить... і в інших містах — теж бюро?

— У всій країні, звичайно! — сказав він, поблажливо усміхаючись.

Мені стало жалко себе.

— Але... що ж вони...— нерішуче спитав я,— що ж вони роблять, ці бюро?

— Порушують закони моралі! — скромно відповів він, встав з стільця, сів у крісло, потягнувся і з відвертою цікавістю почав розглядати моє обличчя. Очевидно, я здавався йому дикуном, і він перестав соромитися.

«Хай йому чорт! — подумалося мені.— Не треба виявляти, що я нічого не розумію...» — І, потираючи руки, я жваво сказав: — Це цікаво! Дуже цікаво!.. Тільки... навіщо це?

— Що? — усміхаючись, спитав він.

— Та ці бюро для порушення законів моралі?

Він засміявся добродушним сміхом дорослого над дурістю дитини. Я подивився на нього й подумав, що, справді, джерелом усіх неприємностей у житті є нещучо.

— Як ви гадаєте, треба жити, га? — спитав він.

— Звичайно!

— І треба жити приємно?

— О, певна річ!

Ця людина підвелася, підійшла до мене й плеснула мене по плечу.

— А хіба можна тішитися життям, не порушуючи законів моралі, га?

Він відступив від мене, підморгнув мені, знову розкинувся в кріслі, як варена риба на блюді, вийняв сигару й закурив її, не спитавши мого дозволу. Потім казав далі:

— Кому приємно їсти суниці з карболовою кислотою?

І він кинув запаленого сірника на підлогу.

Це вже завжди так,— усвідомивши свою перевагу над ближнім, людина зразу стає свинею щодо нього.

— Мені важко зрозуміти вас! — признався я, дивлячись йому в обличчя.

Він усміхнувся і сказав:

— Я був кращої думки про ваші здібності...

Стаючи дедалі вільнішим у своїх манерах, він струсив попіл своєї сигари просто на підлогу, напівзаплющив очі і, стежачи крізь вії за струминками диму своєї сигари, заговорив тоном знавця справи:

— Ви мало обізнані з мораллю — ось що я бачу...

— Ні, я інколи стикався з нею, — скромно відказав я.

Він вийняв сигару з рота, подивився на кінець її й філософськи зауважив:

— Вдаритися лобом об стіну — це ще не означає вивчити стіну.

— Так, я згоден з цим. Але чомусь я завжди відскакую від моралі, як м'яч від стіни...

— Тут видно вади виховання! — сказав він резонерськи.

— Дуже можливо, — погодився я. — Найзавзятішим моралістом, якого я бачив, був мій дід. Він знав усі шляхи до раю і завжди штовхав на них кожного, хто попадався йому під руку. Істина була відома тільки йому одному, і він старанно втовкмачував її чим попало в голови членів своєї родини. Він прекрасно знав усе, чого хоче бог від людини, і навіть собак та котів навчав, як треба поводитися, щоб досягти вічного блаженства. До всього цього він був пожадливий, злий, завжди брехав, лихварював і, відзначаючись жорстокістю боягуза, — особливість душі всіх моралістів і кожного, — вільного й зручного часу бив своїх домашніх чим міг і як хотів... Я пробував впливати на діда, бажаючи зробити його лагіднішим, — одного разу викинув старого з вікна, другого разу вдарив його дзеркалом. Вікно і дзеркало розбилися, але дід не став від того ліпшим. Він так і вмер моралістом. А мені відтоді мораль здається децю гидкою... Може, ви скажете що-небудь таке, що може помирити мене з нею? — запропонував я йому.

Він вийняв годинника, подивився на нього й сказав:

— У мене нема часу читати вам лекцію! Та, якщо я прийшов до вас, то все одно. Почате — треба кінчати. Може, ви зумієте що-небудь зробити для мене... Я — коротко...

Він знову напівзаплющив очі і почав говорити поважним тоном:

— Мораль необхідна для вас — це треба пам'ятати! Чому вона необхідна? Тому, що вона оберігає ваш осо-

бистий спокій, ваші права та ваше майно, — інакше сказати, вона захищає інтереси «ближнього». «Ближній» — це завжди ви і більше ніхто, розумієте? Якщо у вас є гарна дружина, ви кажете всім, хто є навколо вас: «Не побажай жони ближнього твого». Якщо в чоловіка є гроші, воли, раби, осли, і сам він не йолоп — він мораліст. Мораль вигідна для вас, коли ви маєте все, чого вам треба, і бажаєте зберегти це для себе самого; вона не вигідна, якщо у вас нема нічого зайвого, крім волосся на голові.

Він погладив рукою свій голий череп і казав далі:

— Мораль — це страж ваших інтересів, ви стараєтесь поставити його в душі людей, що оточують вас. На вулицях ви ставите поліцаїв і сищиків, всередину людини ви всовуєте цілий ряд принципів, які повинні вросли в її мозок і зв'язати в ньому, задушити, знищити всі ворожі вам думки, всі бажання, що загрожують вашим правам. Мораль найсуворіша там, де економічні протиріччя більші. Чим більше в мене грошей, тим я суворіший мораліст. Ось чому в Америці, де стільки багатих, — вони сповідують мораль у сто кінських сил. Зрозуміло?

— Так, — сказав я, — але навіщо ж бюро?

— Заждіть! — відказав він, поважно піднявши руку. — Отже, мораль має на меті переконати всіх людей, щоб вони дали вам спокій. Та якщо у вас багато грошей — у вас безліч бажань і цілковита змога здійснити їх, — так? Однак, більшість бажань ваших не можна здійснити, не порушуючи принципів моралі... Як же бути? Не можна проповідувати людям того, що заперечуєш сам: це і незручно, та й люди можуть не повірити. Вони ж не всі дурні... Наприклад: ви сидите в ресторані, п'єте шампанське і цілуєте дуже гарну жінку, хоч вона й не дружина ваша... З того погляду, що його ви вважаєте за обов'язковий для всіх, — подібні дії є неморальними. Але особисто для вас — така витрата часу конче потрібна: це ваша мила звичка, вона дає вам багато насолоди. І перед вами постає питання: як погодити проповідь здержливості від солодких пороків з вашою любов'ю до них? Інший приклад: ви кажете всім — не вкради. Бо вам дуже буде неприємно, якщо вас почнуть обкрадати, — хіба ж не так? Але в той самий час, хоч у вас і є гроші, — вам нестерпно хочеться вкрасти ще трохи. Третій: ви суворо сповідуете принцип — не вбий.

Бо життя вам дороге, воно приємне, повне насолод. Раптом у ваших вугільних копальнях робітники вимагають збільшення плати. Ви мимоволі викликаєте солдатів, і — бах! — кілька десятків робітників убито. Або: вам нема куди збувати товари. Ви вказуєте на цей факт вашому урядові і переконуєте його відкрити для вас новий ринок. Уряд люб'язно посилає невелику армію куди-небудь в Азію, Африку і виконує ваше бажання, перебивши кілька сотень чи тисяч тубільців... Все це погано гармоніює з вашою проповіддю людинолюбства, здержливості й цнотливості. Але, вбиваючи робітників чи тубільців, ви можете виправдати себе посиленням на інтереси держави, яка не може існувати, якщо люди не стануть підкорятися вашим інтересам. Держава — це ви, якщо ви багата людина, розуміється. Вам значно важче в дрібницях — у розпусті, крадіжках та іншому. Взагалі, позиція багатой людини — трагічна позиція. Цій людині конче потрібно, щоб усі любили її, всі утримувалися від зазіхань на цілість її майна, щоб ніхто не порушував її звичок і всі ставилися цнотливо до її дружини, сестри, дочок. У той самий час для неї не тільки нема потреби любити людей, утримуватися від крадіжок, цнотливо ставитися до жінок і так далі — навпаки! Все це тільки заважає її особистій діяльності і безумовно шкодить успіхові її роботи. Звичайно — ціле її життя суцільна крадіжка, вона грабує тисячі людей, цілу країну, — це необхідно для зростання капіталу, тобто прогресу країни — ви розумієте? Ця людина розбещує жінок десятками, — це дуже приємна розвага для нероби. І кого їй любити? Всі люди поділяються для неї на дві групи — одну вона обкрадає, друга конкурує з нею в цій справі.

Задоволений своїм знанням справи, промовець усміхнувся і, кинувши недокурок сигари в куток кімнати, казав далі:

— Отже: мораль корисна багатому і шкідлива для всіх людей, але, в той самий час, вона непотрібна йому і необхідна для всіх. Ось чому моралісти стараються вгадати принципи моралі всередину людей, а самі завжди носять їх зовні, як галстуки і рукавички. Далі: як переконати людей, що їм необхідно підкорятися законам моралі? Нікому не вигідно бути чесним серед шахраїв. Але якщо неможливо переконати — гіпнотизуйте! Це завжди вдається...

Він ствердно кивнув головою і, підморгнувши мені, повторив:

— Неможливо переконати — гіпнотизуйте!

Потім він поклав свою руку на коліно мені, заглянув в обличчя моє і, притишивши голос, казав далі:

— Все даліше — між нами, гаразд?

Я кивнув головою.

— Бюро, в якому я служу, зайняте гіпнозом громадської думки. Це одна з найоригінальніших установ Америки — прошу мати на увазі! — з гордістю сказав він.

Я ще раз нахилив голову.

— Ви знаєте, що наша країна, — говорив він, — живе тільки одним прагненням — робити гроші. Тут усі хочуть бути багатими, і людина для людини тільки матеріал, з якого завжди можна вичавити кілька крупинок золота. І все життя є процес вичавлювання золота з м'яса і крові людини. Народ у цій країні — як і всюди, я чув — руда, з якої видобувають жовтий метал, прогрес — це концентрація фізичної енергії мас, тобто кристалізація м'яса, костей і нервів людини в золото. Життя побудоване дуже просто...

— Це ваша особиста думка? — спитав я.

— Це? Звичайно, ні! — сказав він з гордістю. — Це просто чиясь фантазія... Не пам'ятаю, як вона потрапила мені в голову... Я користуюся нею тільки тоді, коли розмовляю з людьми ненормальними... Кажу далі. Народові тут нема коли віддаватись порокам — для цього не залишається вільного часу. Години напруженої роботи так виснажують людину, що вона вже не має ні сили, ні бажання согрішити в час відпочинку. Людям нема коли думати, в них нема сили бажати, вони живуть тільки роботою, для роботи, і це робить їх життя дуже моральним. Хіба інколи, в свято, кілька хлопців повісять пару негрів, але це — не проти моралі, бо негр — не білий, до того ж їх тут багато, цих негрів. Всі поведуться більш чи менш пристойно, і на загальному сірому тлі цього нерухомого життя, забитого в тісні рамки старої пуританської моралі, всяке порушення її принципів виступає різко, як пляма сажі. Це — добре, але це — погано. Вищі класи суспільства можуть пишатися поведінкою нижчих, але в той же час така поведінка обмежує свободу дій багатих. Вони мають гроші — значить, вони мають право жити

як хочуть, незважаючи на мораль. Багаті — пожадливі, ситі — хтиві, нероби — порочні. Бур'ян росте на гнійному ґрунті, розпушта — на ґрунті пересичення. Що ж робити? Заперечувати мораль? Це — неможливо, бо це — безглуздо. Якщо тобі вигідно, щоб люди були моральні, — умій приховувати свої пороки... От і все! В цьому не багато нового...

Він оглянувся і ще притишив голос.

— І от, представникам вищих шарів суспільства в Нью-Йорку прийшла в голову одна надзвичайно щаслива думка. Вони вирішили заснувати в країні таємне товариство для явного порушення законів моралі. Було зібрано, через вклади, солідний капітал, і в різних містах країни відкрито — таємно, певна річ — бюро для гіпнозу громадської думки. Найняли різних людей, на зразок вашого покірною слуги, і поклали на них обов'язок чинити злочини проти моралі. На чолі кожного бюро стоїть надійна й досвідчена людина, що керує діями службовців і розподіляє заняття... звичайно це редактор якої-небудь газети.

— Я не розумію цілей бюро! — тоскно сказав я.

— Дуже просто! — озвався він. І раптом обличчя його набрало виразу тривоги й нервового чекання чогось. Він устав і, заклавши руки за спину, почав повільно ходити по кімнаті.

— Дуже просто! — повторив він. — Я вже сказав вам, що нижчі класи, за браком часу, мало грішать. Але ж потрібно, щоб мораль порушувалася — не можна ж залишати її безплідною старою дівою. Треба, щоб завжди кричали про мораль, це оглушує суспільство, не даючи йому слухати правду. Якщо в річку накидати безліч дрібних трісок, серед них може непомітно для вашого ока проплисти велика колода. Або, якщо ви необережно витягли гаганець з кишені вашого сусіда, але вчасно звернете увагу публіки на хлопчача, який украв жменю горіхів, — це може врятувати вас від скандалу. Тільки кричіть голосніше — злодій! Наше бюро зайняте тим, щоб створювати безліч дрібних скандалів для приховання великих злочинів.

Він зітхнув, спинився посеред кімнати й помовчав.

— Наприклад, у місті поширюється чутка про те, що одна поважна й шановна особа б'є свою дружину. Бюро негайно дорукає мені і кільком товаришам побити на-

ших дружин. Ми — б'ємо. Дружини, звичайно, обізнані з ділом і кричать дуже голосно. Про це пишуть усі газети, і галас, який вони зчинили, примушує забути про чутки з приводу ставлення поважної особи до її дружини. Яке значення мають чутки, коли є факти? Або: починають говорити про підкуп сенаторів. Бюро негайно організовує ряд підкупів поліцейських чинів і викриває їх продажність перед публікою. Знову чутки зникають перед фактами. Хтось там з вищого світу образив жінку. Зараз же в ресторанах, на вулицях організується ряд образ жінкам. Вчинок представника вищого світу зовсім зникає в ряді однорідних вчинків. І так завжди, у всьому. Велику крадіжку засипають купою дрібних крадіжок, і взагалі всі великі злочини завалюють безліччю дрібниць. Ось — діяльність бюро.

Він підійшов до вікна, обережно виглянув на вулицю і знову сів на стілець, говорячи далі тихим голосом:

— Бюро оберігає вищий клас американського суспільства від суду народу і, в той самий час, безупинними криками про порушення законів моралі забиває народові голову дрібними скандалами, організованими для того, щоб приховати порочність багатих. Народ перебуває завжди в стані гіпнозу, йому нема часу думати самостійно, і він тільки слухає газети. Газети належать мільйонерам, бюро організували теж вони... Ви розумієте? Це дуже оригінально...

Він замовк, задумався, низько похиливши голову.

— Дякую вам! — сказав я йому. — Ви розповіли мені дуже багато цікавого.

Він підвів голову й похмуро глянув на мене.

— Т-так, це цікаво, звичайно! — повільно й задумливо вимовив він. — Але мене це вже стомлює. Я сімейна людина, три роки тому я збудував собі дім... мені хочеться трохи відпочити. Це трудне діло — моя служба. Підтримувати в суспільстві пошану до законів моралі — о! це, справді, нелегко! Ви подумайте, мені шкодить алкоголь, але я повинен напиватися, я люблю дружину і тихе життя в сім'ї — і повинен ходити по ресторанах, скандалити... і завжди бачити себе в газетах... хай під чужим ім'ям, звичайно, але все-таки... коли-небудь відкриється моє власне ім'я і тоді... доведеться виїхати з міста... Я потребую поради... Я прийшов до вас спитати вашої думки в моїй справі... дуже заплутана справа!

— Кажіть! — запропонував я.

— Бачите що,— почав він,— останнього часу серед представників вищих класів суспільства в південних штатах заводять полюбовниць — негритянських дівчат... По дві й по три зразу. Про це почали говорити. Дружини незадоволені поведінкою чоловіків. В деяких газетах одержано листи жінок з викриттям діяльності їх чоловіків. Можливий гучний скандал. Бюро негайно ж заходилося організувати ряд «контр-фактів», як це в нас називається. Тринадцять агентів — і серед них я — негайно повинні завести полюбовниць-негритянок. По дві чи навіть по три зразу...

Він нервово схопився з стільця і, приклавши руку до кишені сюртука, заявив:

— Я не можу зробити цього! Я люблю дружину... і вона мені не дозволить, ось що головне! Нарешті — якби одна!

— Відмовтесь! — порадив я.

Він подивився на мене з жалем.

— А хто мені заплатить п'ятдесят доларів за тиждень? І нагороду в разі успіху? Ні, цю раду ви залишіть для себе... Американець не відмовляється від грошей навіть на другий день після своєї смерті. Порадьте що-небудь інше.

— Мені трудно! — сказав я.

— Гм! Чому трудно? Ви, європейці, дуже легковажні в питаннях моралі... ваша розбещеність нам відома!

Він сказав це з твердою впевненістю у правдивості своїх слів.

— Ось що,— провадив він, нахилиючись до мене,— мабуть, у вас є знайомі європейці? Я певен, що є!

— Навіщо вам? — спитав я.

— Навіщо? — Він відступив від мене на крок і став у драматичну позу.— Я рішуче не можу взяти на себе справу з негритянками. Зміркуйте самі: дружина мені не дозволить, і я її люблю. Ні, я не можу...

Він енергійно труснув головою, провів рукою по своїй лисині і вкрадко казав далі:

— Може, ви могли б порекомендувати мені на це діло європейця? Вони заперечують моральність, їм однаково! Кого-небудь з бідних емігрантів, га? Я плачу десять доларів на тиждень, добре? Я сам ходитиму по вулицях з негритянками... взагалі я все зроблю сам,— він повинен

подбати тільки про те, щоб народилися діти... Питання треба розв'язати сьогодні ж увечері... Ви подумайте, який скандал може вийти, якщо це діло в південних штатах не завалити своєчасно різним дріб'язком! В інтересах торжества моралі — треба квапитися...

...Коли він вибіг з кімнати, я підійшов до вікна й приклав руку, яку забив об його череп, до шибки, щоб прохолодити її.

Він стояв під вікном і подавав мені якісь знаки.

— Чого вам треба? — спитав я, відчиняючи вікно.

— Я забув узяти капелюха! — сказав він скромно.

Піднявши з підлоги котелок, я викинув його на вулицю. І, зачиняючи вікно, почув ділове запитання:

— А коли я дам п'ятнадцять доларів на тиждень? Це добра плата!

ГОСПОДАРИ ЖИТТЯ

— Ходімо зі мною до джерел істини! — сміючись, сказав мені Диявол і привів мене на кладовище.

І коли ми повільно кружляли з ним вузькими доріжками поміж старих каменів і чавунних плит над могилами, він говорив стомленим голосом старого професора, якому набридла безплідна проповідь його мудрості.

— Під ногами твоїми, — говорив він мені, — лежать творці законів, які керують тобою, ти топчеш підшовою чобота прах теслярів і ковалів, що збудували клітку для звіра у тебе всередині.

Він сміявся при цьому гострим сміхом презирства до людей, обливаючи траву могил і плісняву пам'ятників зеленуватим блиском холодного погляду тужливих очей. Жирна земля мерців прилипала до ніг моїх важкими грудками, і було важко йти стежками, поміж пам'ятників над могилами життєвої мудрості.

— Чого ж ти, чоловіче, не вклонишся вдячно прахові тих, хто створив душу твою? — питає Диявол голосом, подібним до вогкого гуду вітру осені, і голос його викликає дрож у тілі м'яму і в серці моему, сповненому тужливого збудження. Тихо хиталися сумні гілки дерев над старими могилами людей, торкаючись, холодні й вогкі, мого обличчя.

— Віддай належне фальшивомонетчикам! Це вони на-

плодили хмари маленьких сірих думок — дрібну монету твого розуму, вони створили звички твої, забобони і все, чим ти живеш. Дякуй їм — у тебе величезна спадщина після мерців!

Жовте листя повільно падало на голову мою і опускалося під ноги. Земля кладовища жадібно цмокала, поглинаючи свіжу їжу — мертве листя осінніх днів.

— Ось тут лежить кравець, який одягав душі людські у важкі, сірі ризи упереджень,— хочеш подивитися на нього?

Я мовчки нахилив голову. Диявол ударив ногою по старій, з'їденій іржею плиті над однією з могил, ударив і сказав:

— Гей, книжнику! Вставай...

Плита піднялася, і, зітхаючи густим зітханням потривоженої грязюки, відкрилася неглибока могила, наче зогниле портмоне. У вогкій п'їтмї її пролунав буркотливий голос:

— Хто ж будить мерців після дванадцятої?

— Бачиш? — усміхаючись, спитав Диявол.— Творці законів життя вірні собі, навіть коли вони згнили.

— А, це ви, Хазяїне! — сказав кістяк, сідаючи край могили, і він незалежно кивнув до Диявола порожнім черепом.

— Егеж, це я! — відповів Диявол.— Ось я привів до тебе одного з друзів моїх... Він подурнішав серед людей, яких ти навчив мудрості, і тепер прийшов до першоджерела її, щоб вилікуватися від зарази...

Я дивився на мудреця з належною повагою. На кістках його черепа вже не було м'яса, але вираз самовдоволення ще не встиг згнити на його обличчі. Кожна кістка тьмяно світилася свідомістю своєї приналежності до системи кісток виключно довершеної, єдиної в своєму роді...

— Що ти зробив на землі, розкажи нам! — запропонував Диявол.

Мрець значливо й гордо оправив кістками рук темне лахміття савана і м'яса, що злиденно висіло на його ребрах. Потім він гордо підніс кістки правої руки на рівень плеча і, показуючи голим суглобом пальця в п'їтму кладовища, заговорив безстрашно і рівно:

— Я написав десять великих книг, які прищепили людям велику ідею переваги білої раси над кольоровою...

— У перекладі на мову правди,— сказав Диявол,— це звучить так: я, неплідна стара діва, ціле життя в'язала тупою голкою мого розуму з ветхих шерстинок поношених ідей блазенські ковпаки для тих, хто любить тримати свій череп у спокої й теплі...

— Ви не боїтеся образити його? — тихенько спитав я Диявола.

— О! — вигукнув він.— Мудреці і за життя погано чують правду!

— Тільки біла раса,— вів далі мудрець,— могла створити таку складну цивілізацію і виробити такі суворі принципи моралі, цим вона зобов'язана кольорові своєї шкіри, хімічному складові крові, що я й довів...

— Він це довів! — повторив Диявол, ствердно киваючи головою.— Нема варвара, більш перекonanого в своєму праві бути жорстоким, ніж європеєць...

— Християнство і гуманізм створені білими,— далі говорив мрець.

— Рasoю ангелів, якій повинна належати вся земля,— перепинив його Диявол.— От чому вони так старанно фарбують її в свій улюблений колір — червоний колір крові...

— Вони створили багатющу літературу, гідну подиву техніку,— лічив мрець, ворушачи кістками пальців...

— Три десятки хороших книжок і незчисленну кількість знарядь для винищення людей! — пояснив Диявол, сміючись.— Де життя роздрібнене більше, ніж серед цієї раси, де людина зведена так низько, як серед білих?

— Може, Диявол не завжди правий? — спитав я.

— Мистецтво європейців досягло незмірної височини,— бурмотів кістяк сухо і нудно

— Може, Диявол хотів би помилитися! — відповів мій супутник.— Адже це нудно — завжди бути правим. Та люди існують тільки для того, щоб жити презирство мое... Посіви зерен пошлості й брехні дають найбільший урожай на землі. Ось він, сіяч, перед вами. Як усі вони — він не породив чогось нового, він тільки воскрешав трупи старих забобонів, одягаючи їх в убрання нових слів... Що зроблено на землі? Збудовано палаци для небагатих, церкви і фабрики для безлічі. В церквах убивають душі, на фабриках — тіла, це для того, щоб палаци стояли непохитно... Посилають людей глибоко в землю по вугілля й золото — і оплачують ганебну працю шматками хліба з приправою свинцю й заліза.

— Ви соціаліст? — спитав я Диявола.

— Я хочу гармонії! — відповів він. — Мені огидно, коли людину, істоту з природи своєї цілісну, дрібнять на нікчемні куски, роблять з неї знаряддя для пожадливої руки іншого. Я не хочу раба, рабство вороже духові моєму... І за це мене скинули з неба. Де є авторитети, там неминуче духовне рабство, там завжди буде пишно цвісти пліснява брехні... Хай земля — вся живе! Нехай вона вся горить цілий день, хоч би до ночі самий тільки попіл лишився від неї. Необхідно, щоб одного разу всі люди закохалися... Кохання, як чудесний сон, сниться тільки один раз, але в цьому разі — весь смисл буття...

Кістяк стояв, притулившись до чорного каменя, і вітер тихо скиглив у порожній клітці його ребер.

— Йому, мабуть, холодно і незручно! — сказав я Дияволу.

— Мені приємно подивитися на вченого, який звільнився від усього зайвого. Його кістяк — кістяк його ідеї... Я бачу, яка вона була оригінальна... Поруч нього лежать рештки другого сіяча істини. Збудимо і його. За життя всі вони люблять спокій і працюють ради створення норм для думок, для почуття, для життя — викривляють новонароджені ідеї і роблять затишні домовинки для них. Але — вмираючи, вони хочуть, щоб про них не забували... Компрачікос — вставайте! Ось я привів до вас чоловіка, якому потрібна домовина для його думки.

І знов передо мною з'явився з землі порожній і голий череп, беззубий, жовтий, але все-таки лисніючий самозадоволенням. Певно, він уже давно лежав у землі — його кістки були вільні від м'яса. Він став біля каменя над своєю могилою, і ребра його вирисовувалися на чорному камені, як нашивки на мундирі камергера.

— Де він зберігає свої ідеї? — спитав я.

— У кістках, мій друже, у кістках! У них ідеї — подібно до ревматизму і подагри — глибоко проникають у ребра.

— Як іде моя книжка, Хазяїне? — глухо спитав кістяк.

— Вона ще лежить, професоре! — відповів Диявол.

— А що, хіба люди розучилися читати? — сказав професор, подумавши.

— Ні, дурниці вони читають, як і раніше, — залюбки, але дурниця нудна — іноді довго жде їхньої уваги... Професор, — звернувся Диявол до мене, — все життя виміряв

черепи жінок, щоб довести, що жінка не людина. Він вимір'яв сотні черепів, рахував зуби, вимір'яв вуха, зважував мертвий мозок. Робота з мертвим мозком була найулюбленішою роботою професора, про це свідчать усі його книжки. Ви їх читали?

— Я не ходжу до храмів через шинки, — відповів я. — І я не вмю вивчати людину з книжок, люди в них завжди дробі, а я погано знаю арифметику. Але я думаю, що людина без бороди і в спідниці — не краща й не гірша за людину з бородою, в штанах і з вусами...

— Так, — сказав Диявол, — пошлість і дурість вдираються в мозок незалежно від костюма і кількості волосся на голові. Але все ж таки питання про жінку цікаво поставлено.

І Диявол як звичайно засміявся. Він завжди сміється — от чому з ним приємно розмовляти. Хто вміє і може сміятися на цвинтарі, той — повірте! — любить і життя і людей...

— Одні, яким жінка потрібна лише як дружина і рабиня, твердять, що вона — не людина! — говорив далі він. — Інші, не відмовляючись користуватися нею як жінкою, хотіли б широко експлуатувати її робочу енергію і твердять, що вона цілком придатна для того, щоб працювати всюди нарівні з чоловіком, тобто на нього. Звичайно, і ті й інші, згвалтувавши дівчину, не пускають її в своє товариство — вони переконані, що після їхнього дотику до неї вона стає назавжди брудною... Ні, жіноче питання дуже кумедне! Я люблю, коли люди наївно брешуть — вони тоді схожі на дітей, і є надія, що згодом вони виростуть...

З виразу обличчя Диявола було видно, що він не хоче сказати щось утішне про людей у майбутньому. Але я сам можу сказати про них багато невтішного в сучасному, і, не бажаючи, щоб чорт конкурував зі мною в цьому приємному й легкому занятті, — я перепинив його:

— Кажуть — куди чорт сам не встигне, туди жінку пошле, — це правда?

Він знизав плечима й відповів:

— Буває... якщо під рукою нема досить розумного і підлого чоловіка.

— Мені чомусь здається, що ви розлюбили зло? — спитав я.

— Зла більше нема! — відповів він, зітхаючи. —

Є тільки пошлість! Колись зло було красивою силою. А тепер... навіть коли вбивають людей — це роблять пошло, — їм спочатку зв'язують руки. Лиходіїв нема — лишилися кати. Кат — завжди раб. Це рука і сокира, що приводяться в рух силою страху, поштовхами побоювань... Адже вбивають тих, кого бояться...

Два скелети стояли поруч над своїми могилами, і на кістки їхні тихо падало осіннє листя. Вітер сумно грав на струнах їх ребер і гудів у порожняві черепів. Темрява, вогка й пахуча, дивилася з глибоких западин очей. Обидва вони тремтіли. Мені було жалко їх.

— Нехай вони йдуть собі на своє місце! — сказав я Дияволі.

— А ти гуманіст навіть на кладовищі! — вигукнув він. — Так. Гуманізм більш доречний серед трупів — тут він нікого не ображає. На фабриках, на майданах і вулицях міста, у тюрмах і шахтах, серед живих людей — гуманізм смішний і навіть може викликати злобу. Тут нікому з нього сміятися — мерці завжди серйозні. І я певен, що їм приємно чути про гуманізм — адже це їхня мертвонароджена дитина... А все-таки не ідіоти були ті, що хотіли поставити на сцену життя цю красиву кулісу, щоб приховати за нею похмурий жах мордування людей, холодну жорстокість купки сильних... силою дурості всіх...

І Диявол реготав різким сміхом зловісної правди.

У темному небі мерехтіли зорі, нерухомо стояли чорні камені над могилами минулого. Але його гнилий запах просочувався крізь землю, і вітер відносив дихання мерців у сонні вулиці міста, обгорнутого тишею ночі.

— Тут чимало лежить гуманістів, — продовжував говорити Диявол, широким жестом показавши на могили довкола себе. — Деякі з них були навіть щирі... в житті багато кумедних непорозумінь, і, може, не це найсмішніше... А поряд з ними, дружньо й мирно, лежать учителі життя іншого типу — ті, що намагалися підвести солідний фундамент під стару будівлю брехні, так кропітко, з великим трудом споруджену тисячами тисяч мерців.

Звідкись здалека долинули звуки пісні... Два-три веселі крики, здригаючись, пропливли над кладовищем. Певно, якийсь гультіпака безтурботно йшов у п'ятьмі до своєї могили.

— Ось під цим важким каменем гордо гние прах мудреця, який учив, що суспільство є організм, подібний...

до мавпи чи свині, не пам'ятаю. Це добре для людей, які хочуть вважати себе мозком організму! Майже всі політики і ватажки злочинських зграй — приборчани цієї теорії. Якщо я мозок, я рухаю руками, як хочу, я завжди зумію побороти інстинктивний опір м'язів моїй царственій владі — авжеж! А тут лежигь прах чоловіка, який кликав людей назад, до тих часів, коли вони лазили рачки і жерли черв'яків. «Це були найщасливіші дні життя», — завзято доводив він. Ходити на двох ногах, у гарному сюртуці, і радити людям: обростайте знову шерстю, — чи це не оригінально? Читати вірші, слухати музику, бувати в музеях, переноситися за день на сотні верст і проповідувати для всіх просте життя в лісах, на чотирьох лапах — справді, непогано! А цей заспокоював людей і виправдував їхнє життя тим, що доводив — злочинці не люди, вони — хвора воля, окремиї, антисоціальний тип. Вони — вороги законів і моралі з природи, значить, з ними не варто церемонитись. Від злочинів лікує тільки смерть. Це — розумно! Покласти на одного злочинця всіх, наперед визнавши його природним вмістилищем пороку і органічним носієм злої волі, — хіба це безглуздя? Завжди є в житті хтось, хто виправдує потворний лад життя, який нівечить душу. Мудрі й сякаються не без смислу. Так, кладовища багаті на ідеї для кращого влаштування життя міст...

Диявол оглянувся навколо. Біла церква, як палець кістяка-велетня, мовчки здіймалася з тучної ниви мерців до темного неба, безмовної ниви зірок. Густа юрба каменів над джерелами мудрості, одягнена в ризи плісені, — оточувала цю трубу, що розносила по пустинях всесвіту їдкий дим людських скарг і молитов. Вітер, напоений жирним запахом тління, тихо колихав віти дерев, зриваючи померле листя. І воно безшумно падало на житла творців життя...

— Ми влаштуємо тепер невеликий парад мерців, репетицію Страшного Суду! — говорив Диявол, ступаючи поперед мене звивистою стежкою, поміж горбів і каменів. — Ти знаєш, Страшний Суд буде! Він буде на землі, і день його — краший день її! Він настане, цей день, коли люди усвідомлять всі злочини, вчинені проти них учителями і законодавцями життя, тими, що розірвали людину на нікчемні шматки безглузлого м'яса і кісток. Все, що живе тепер під ім'ям людей, — це частини, цілісна лю-

дина ще не створена. Вона виникне з попелу досвіду, пережитого світом, і, поглинувши досвід світу, як море проміння сонця, вона загориться над землею, як ще одне сонце. Я це побачу! Бо я створюю людину, я створюю її!

Старик троху хвастав і впадав у невластивий чортові ліризм. Я вибачив йому це. Що поробиш? Життя спотворює навіть диявола, окислюючи своїми отрутами міцно сковану душу його. До того ж, у всіх голова кругла, а думки вугласті, і кожен, дивлячись у дзеркало, бачить красеня.

Зупинившись серед могил, Диявол крикнув голосом володаря:

— Хто тут мудра і чесна людина?..

Був момент мовчання, потім — раптом — земля сколихнулася під ногами моїми, і наче замети брудного снігу вкрили горби цвинтаря. Немов тисячі блискавок зрили її зсередини, або в надрах її судорожно повернулася якась потвора-велетень. Все навколо зацвіло жовтуватобрудним кольором, всюди, наче стеблини сухих трав під вітром, захиталися скелети, сповнюючи тишу тертям кісток і сухим стукотінням суглобів один об один і об плити могил. Штовхаючи один одного, скелети повилазили на камені, всюди мелькали черепи, схожі на кульбаби, щільна сітка ребер тісною кліткою оточувала мене, напружено здригалися голінки під вагою потворно розчепіrenих кісток таза, і все навколо кипіло в безмовній метушні...

Холодний сміх Диявола заглушив невиразні звуки.

— Дивись — вони всі вилізли, всі до одного! — сказав він. — І навіть міські дурники — серед них! Занудило землю, і от вона вивергнула з надр своїх мертву мудрість людей...

Вогкий шум швидко зростав — здавалося, чиясь невидима рука жадібно порпається у вогкому смітті, зметеному двірником у куток двору.

— Ось як багато було в житті чесних і мудрих людей! — вигукнув Диявол, широко простираючи свої крила над тисячами уламків, що тіснили його з усіх боків.

— Хто з вас найбільше зробив людям добра? — голосно спитав він.

Все навкруги зашипіло, неначе гриби, коли їх смажать у сметані на великій сковороді.

— Дозвольте мені пройти наперед! — тужливо закричав хтось.

— Це я, Хазяїне, я тут! Це я довів, що одиниця — нуль у сумі суспільства!

— Я пішов далі за нього! — заперечували звідкись здалека. — Я вчив, що все суспільство — сума нулів і тому маси повинні підкорятися волі груп.

— А на чолі груп стоїть одиниця — і це я! — урочисто крикнув хтось.

— Чому — ви? — залунало кілька тривожних голосів.

— Мій дядько був король!

— Ах, це дядечкові вашої високості передчасно відтяли голову?

— Королі втрачають голови завжди вчасно! — гордо відповіли кістки нащадка кісток, що колись сиділи на троні.

— Ого-о! — почувся шепіт задоволення. — Поміж нас є король. Це зустрінеш не на кожному кладовищі...

Вологе шептання і тертя кісток зливалися в один клубок, стаючи дедалі густіші, важчі.

— Подивіться — чи правда, що кістки королів голу-бого кольору? — квапливо спитав маленький скелет з кривим хребтом.

— Дозвольте вам сказати... — значливо почав якийсь кістяк, що сидів верхи на пам'ятнику.

— Кращий пластир для мозолів — мій! — крикнув хтось позад нього.

— Я той самий архітектор...

Але широкий і низенький скелет, розштовхуючи всіх короткими кістками рук, кричав, заглушаючи шелест мертвих голосів:

— Браття во Христі! Чи не я це ваш лікар духовний, чи не я лікував пластирем лагідної розради мозолі ваших душ, намуляні печалями вашого життя?

— Страждань нема! — заявив хтось роздратовано. — Все існує тільки в уяві.

— Той архітектор, що винайшов низькі двері...

— А я — папір для винищення мух!..

— ...для того, щоб люди, входячи в дім, мимоволі схиляли голову перед господарем його... — лунав настирливий голос.

— Чи не мені належить першість, браття? Це я напував душі ваші, що жадали забуття печалей, молоком

і медом роздумувань моїх про марноту всього земного!

— Все, що є,— встановлено раз назавжди! — про-
дзижчав чийсь глухий голос.

Кістяк з однією ногою, який сидів на сірому камені,
підняв голінку, витяг її й чомусь крикнув:

— Звісно, так!

Цвинтар перетворився на базар, де кожен вихваляв
свій товар. У темну пустиню нічної тиші вливалася мутна
ріка придушених криків, потік брудних хвастощів, задуш-
ного самолюбства. Неначе хмара комарів кружляла над
гнилим болотом і співала, нила й дзижчала, сповнюючи
повітря всіма отрутами могил. Усі товпилися навколо
Диявола, зупинивши на обличчі його темні западини
очей і зіплені зуби свої,— немов він був покупець
шмаття. Воскресали одна по одній мертві думки і круж-
ляли в повітрі, як нікчемне осіннє листя.

Диявол дивився на це кипіння зеленими очима, і його
погляд проливав на купи кісток фосфорично блимаюче
холодне світло.

Скелет, що сидів на землі біля ніг його, говорив, під-
нявши кістки руки вище черепа і плавно хитаючи ними
в повітрі:

— Кожна жінщина повинна належати одному муж-
чині...

Але в його шепіт вплітався інший звук, слова його
мови дивно обіймалися з іншими словами.

— Тільки мертвому відома істина!.

І кружляли повільно ще слова:

— Батько, казав я, подібний до павука...

— Життя наше на землі — хаос помилок і тьма кро-
мішня!

— Я тричі був жонатий, і всі три рази — законно...

— Все життя він безустанно тче павутиння добробуту
сім'ї...

— І кожного разу на одній жінці...

І раптом звідкись з'явився скелет, який пронизливо
рипів своїми жовтими й ніздрюватими кістками. Він підвів
до очей Диявола своє напівзруйноване обличчя і заявив:

— Я помер від сифілісу, так! Але я все-таки пова-
жав мораль! Коли дружина моя зрадила мене — я сам
відав мерзотний вчинок її на суд закону і суспільства...

Але його відштовхнули, затерли кістками, і знову, як тихе виття вітру в димарі, залунали змішані голоси:

— Я винайшов електричний стілець! Він убиває людей без страждань.

— За гробом, утішав я людей, вас чекає блаженство вічне...

— Батько дає дітям життя і їжу... чоловік стає чоловіком після того, як він став батьком, а до цього часу — він тільки член сім'ї...

Череп, формою схожий на яйце, з шматками м'яса на обличчі, говорив через голови інших:

— Я довів, що мистецтво повинно підкорятися комплексів думок і поглядів, звичок і потреб суспільства...

Інший кістяк, сидячи верхи на пам'ятнику, що зображав зламане дерево, заперечував:

— Свобода може існувати тільки як анархія!

— Мистецтво — це приємні ліки для душі, стомленої від життя і праці...

— Це я твердив, що життя є праця! — доносилося здалека.

— Хай книга буде красива, як оті коробочки з пілюлями, які дають в аптеках...

— Всі люди повинні працювати, деякі зобов'язані наглядати за роботою... її плодами користується кожен, призначений на це достоїнствами своїми й заслугами...

— Красивим і людинолюбним повинне бути мистецтво... Коли я втомлююся, воно співає мені пісень відпочинку.

— А я люблю, — заговорив Диявол, — вільне мистецтво, яке не служить іншому богові, крім богині краси. Особливо люблю його, коли воно, як цнотливий юнак, мріючи про невмирущу красу, весь сповнений жадоби натішитися нею, зриває барвистий одяг з тіла життя... і воно постає перед ним, як стара розпусниця, вся в зморшках і виразках на пом'ятій шкірі. Безумний гнів, тугу за красою і ненависть до стоячого болота життя — оце я люблю в мистецтві... Друзі хорошого поета — жінка і чорт...

З дзвіниці зірвався стогнучий крик міді і поплив понад містом мертвих, невидимо й плавно коливаючись у п'їтмі, наче великий птах з прозорими крилами... Мабуть, сонний сторож непевною і кволою рукою ліниво смикнув за вірвовку дзвона. Мідний звук танув у повітрі

й завмирав. Але перш ніж погас його останній трепет, пролунав новий різкий звук розбудженого дзвона ночі. Тихо коливалося задушне повітря, і крізь сумний гул тремтячої міді просочувався шурхіт кісток, шелест сухих голосів.

І знову я чув нудні розмови надокучливої дурості, клейкі слова мертвої пошлості, нахабний говір торжествуючої брехні, роздратоване ремство зарозумілості. Ожили всі думки, якими живуть люди в містах, але не було жодної з них, якими вони можуть пишатися. Дзвеніли всі іржаві ланцюги, якими скована душа життя, але не спалахнула жодна з блискавок, що гордо освітлюють темряву душі людини.

— Де ж герої? — спитав я Диявола.

— Вони — скромні, і могили їхні забуті. За життя душили їх, і на цвинтарі вони задавлені мертвими кістками! — відповів він, махаючи крилами, щоб розігнати жирний запах гниття, що огортав нас темною хмарою, в якій копошилися, як черва, однотонні, сірі голоси мерців.

Швець говорив, що він перший з усіх людей свого цеху має право на вдячність потомства — це він винайшов чоботи з вузькими носками. Вчений, який описав у своїй книзі тисячу різних павуків, твердив, що він найвидатніший учений. Винахідник штучного молока роздратовано скиглив, відштовхуючи від себе винахідника скорострільної гармати, який уперто тлумачив усім довкола користь своєї роботи для світу. Тисячі тонких і вогких мотузок стягували мозок, впинаючись у нього, як гадюки. І всі мерці, про що б вони не говорили, говорили, як суворі моралісти, як тюремники життя, закохані в свою справу.

— Досить! — сказав Диявол. — Мені набридло це... Мені набридло все і на кладовищах мерців і в містах, цвинтарях для живих... Ви, стражі істини! В могили!..

Він крикнув залізним голосом володаря, якому огидна його влада.

Тоді попелястосіра і жовта маса праху раптом зашипіла, закрутилася й скипіла, як курява під ударом вихору. Земля розкрила тисячі темних пащ і, чвакаючи, ліниво, як сита свиня, знову проковтнула вивергнуту їжу своєю, щоб перетравлювати її далі... Все раптом зникло, камені похитнулися й твердо стали знову на свої місця.

Лишився тільки задушний запах, що хапав за горло важкою й вогкою рукою.

Диявол сів на одну з могил і, поставивши лікті на свої коліна, обняв голову довгими пальцями чорних рук. Його очі нерухомо зупинилися в темній даліні, в юрбі каміння й могил... Над головою його горіли зорі, в по-світлілому небі тихо плавали мідні звуки дзвона й будили ніч.

— Ти бачив? — сказав він мені. — На хисткому, на отруйному, на в'язкому ґрунті всієї оцієї дурної плісняви, нехитрої брехні й липкої пошлості — побудовано тісну і темну будівлю законів життя, клітку, в яку вас усіх загнали небіжчики, як овець... Лінощі й боязнь думати скріплює гнучкими обручами вашу тюрму. Справжні господарі життя вашого — завжди мерці, і хоч тобою правлять живі люди, але надихають їх небіжчики. Джерелами мудрості життєвої є могили. Я говорю: ваш здоровий глузд — квітка, впоена соками трупів. Швидко згниваючи в землі, небіжчик хоче вічно жити в душі живої людини. Тонкий і сухий прах мертвих думок вільно проникає в мозок живих, і от чому ваші проповідники мудрості — завжди проповідники смерті духу!

Диявол підвів голову своєю, і зелені очі його зупинилися на моєму обличчі двома холодними зорями.

— Що проповідують на землі найголосніше, що хочуть ствердити на ній непохитно? Роздрібнення життя. Законність різноманітності становищ для людей і необхідність єдності душ для них. Квадратну одноманітність усіх душ, щоб можна було зручно вкладати людей, як цеглини, у всі геометричні фігури, вигідні для кількох володарів життя. Ця лицемірна проповідь примирення гіркого почуття поневолених з жорстокою й брехливою волею розуму поневолювачів — викликана мерзотним бажанням умертвити творчий дух протесту, ця проповідь — тільки підле прагнення збудувати з каміння брехні склеп для свободи духу.

Світало. І на небі, що зблідло, чекаючи сонця, тихо меркли зорі. Але все яскравіше розгорялися очі Диявола.

— Що треба проповідувати людям для життя красивого й цілісного? Одноманітність становищ для всіх людей і відмінність усіх душ. Тоді життя буде кушем квітів, об'єднаних на корені поваги всіх до свободи кожного, тоді воно буде вогнищем, яке горить на ґрунті

спільного для всіх почуття дружби і спільного прагнення піднятися вище... Тоді будуть боротися думки, але люди лишатимуться товаришами. Чи це неможливо? Це повинно бути, бо цього не було ще!

— Ось настає день! — говорив далі Диявол, подивившись на схід.— Але кому сонце принесе радість, коли ніч спить у самому серці людини? Людям нема часу сприйняти сонце, більшість хоче тільки хліба, одні зайняті тим, щоб дати його якнайменше, інші самотньо ходять у суєті життя і все шукають свободи, і не можуть знайти її серед безустанної боротьби за хліб. І у відчаї, нещасні, озлоблені самотністю, вони починають примиряти непримирнене. І так тонуть кращі люди в твані своєї грубої брехні, спочатку щиро не помічаючи зради самих себе, потім свідомо зраджуючи свою віру, свої шукання...

Він встав і могутньо випростав крила.

— Піду і я шляхом моїх сподівань назустріч прекрасним можливостям...

І, супроводжуваний сумовитим співом дзвона,— завмираючими звуками міді,— він полетів на захід...

Коли я розповів цей сон одному американцеві, більше за інших схожому на людину, він спершу задумався, а потім сказав, усміхаючись:

— А, розумію! Диявол був агентом фірми кремаційних печей! Звичайно, так! Усе, що він казав,— доводить необхідність спалювати трупи... Але, знаєте, який чудовий агент! Щоб служити своїй фірмі — він навіть уві сні з'являється людям...

ПОСЛАННЯ У ПРОСТІР

...Не принижуй серця твого ненавистю до тих, котрі, коли сила твоя була потрібна для них, називали тебе:

— Герой!

А тепер, коли ти залишив їх, щоб іти далі до свободи твоєї, називають тебе:

— Варвар!

Бережи ненависть твою для ворога дужого, гнів твій проти гідного, кинь убогому духом тільки презирство своє — якщо хочеш бути великодушним навіть до нікчемного!

Що вони? Ніч була часом слави їх, серед сонного мовчання рабів говорили вони, раби поклонилися їм, і раби визнали їх вождями — що тобі до них, якщо сам ти не раб?

Обережно звучала їх мова про благо свободи, і неголосне було слово їх проти насильства, не від їх промов така червона зоря відродження, твого серця кров'ю забарвлені великі дні!

Охороняючи задушливий морок несамовитого насильства, чорні птахи не лякалися голосу їх. Хіба ці люди були в пільмі ночі провідними зірками? Вони мигтіли, як вогні над болотами, і хто пішов за ними — заблукав у чіпкій твані суперечностей, і вже загинули всі вони в багні жалюгідних бажань своїх.

Вони завжди вміють вчасно присмоктатися до сили,

щоб годувати дрябле тіло своє живим соком її — тільки це й можуть вони!

Ти — сила, що створює все на землі! І коли ти не знав цього, та був потрібен їм, щоб визволити їх з ланцюгів неволі й насильства, вони лицемірно вигукували перед лицем твоїм:

— Ти — сила, що створює все!

І штовхали тебе вперед на боротьбу, віруючи, що ти переможеш, ти знищиш старих, виснажених насильників і тоді даси їм, новим, свободу насилувати тебе і на плечах твоїх будувати жалюгідне благополуччя своє.

Але, перемігши раз, ти захотів боротися до цілковитого визволення твого з полону паразитів, і тепер, коли, розплющивши очі, ти бачиш створене тобою і вимагаєш права свого бути господарем життя, вони злобно кричать на тебе:

— Варвар, що йде не створювати, а руйнувати!

Ім хочеться, щоб ти завжди створював і створював тільки для них,— посміхнися, якщо хочеш, сліпоті паразитів твоїх, але збережи гнів твій для гідного ворога.

Вони взяли твоєю дужою рукою кілька злидених крихт свободи для себе, вони взяли її у тебе, наче злодії і жебраки, але й того не можуть вдержати кволі руки їх, бо старі насильники ще мають звірину силу боротися за першість підлості своєї, першість насильства над тобою, Людино!

— Іди! Ти — невичерпна сила, яка створює все, невичерпне джерело творчості, тобою народжуються боги й герої, що тобі, коли черва зухвало повзає по голінках твоїх? Струси її вчасно з тіла свого, щоб не проникла вона, жадлива й хитра, на груди твої...

І навіть для того, щоб плюнути їм презирливо в жадібні, боягузливі душі, не оглядайся на них.

Бо й плювок презирства твого буде честю й поживою паразитам твоїм.

— Іди!

Всі храми на землі створені твоїми руками — іди далі, щоб створити храм істини, свободи, справедливості!

Іди, товаришу!

СОЛДАТИ

ПАТРУЛЬ

Над містом похмуро висне холодна, німа пільма й тиша. Зірок нема, і не видно неба, бездонний морок насторожився і немовби чуйно дожидає чогось... Легкі, сухі сніжинки повільно кружляють в повітрі, наче боячись впасти на темне каміння безлюдних вулиць.

Ніч сповнена затаєного страху; в тиші й мороці, прийнятому холодом, напружилося, беззвучно тремтить щось похмуре і лоскоче серце крижаними голками...

Придавлені пільмою будинки осіли в землю, понижчали; в їх тьмяних вікнах не видно світла. Здається, що там, всередині, за кам'яними стінами, нерухомо притаїлися люди, поійняті холодом і темним страхом. Вони дивляться перед собою, не кліпаючи, широко розплющеними очима і, насилу стримуючи трепет жаху в серці, безнадійно прислухаються, мовчки дожидають світла, звуку...

А з темних вулиць сліпим оком дивиться у вікна зажерливий, чорний звір...

Цілий день у місті гули гармати, сухо і люто тріскотіли рушніці, по вулицях валялись трупи, смерть жадібно впивалася стогоном пораниених.

Посеред маленької площі, на перехресті двох вулиць, горить вогнище... Четверо солдатів нерухомо, наче сірі камені, стоять навколо нього; відблиски полум'я, мигтючи, повзають по їх шинелях, виграють на обличчях, здається, що всі чотири постаті судорожно тремтять і дивними гри-

масами шось розповідають один одному. Виблискуючи на багнетах, полум'я тече по металу, наче кров; гострі смужечки сталі звиваються, линуть вгору білими й рожевими струминками...

На вогонь і на солдатів звідусіль давить пітьма...

Один з них, низенький, рябий, широконосий, з маленькими очима без брів, поворушив багнетом головешки у вогнищі; рій червоних іскор полохливо злетів у темряву і зник. Рябий солдат почав витирати багнет об полу шинелі. Високий, тонкий чоловік, без вусів на круглолидому обличчі, сунув рушницю під пахву і, засунувши руки в рукава шинелі, повільно пішов геть від вогнища. Солдат з великими рудими вусами, кремезний, червонощокий, одмахнув руками дим від обличчя і хрипким голосом сказав:

— А що як розпекти багнет, та в пузо, якому-небудь...

— І холодний — добре! — неголосно озвався рябий. Голова його хитнулася.

Вогонь, пожираючи дерево, ласкаво свистить, його різнобарвні язики злітають вгору і, сплітаючись один з одним, гнучко нахиляються до землі. Білі сніжинки падають на вогнище. Рудий солдат сильно дихає через ніс, здуваючи сніг з вусів. Четвертий, худий і вилицюватий, невідривно дивиться на вогонь круглими, темними очима.

— Ну, та й багато ж поклали сьогодні народу! — раптом тихо вимовляє рябий, розтягаючи губи в широку усмішку. І, ще тихше, він повільно тягне: — А-я-яй...

Сумовито шипить вогка дровина. Десь дуже далеко родився дивний, стогнучий звук. Рудий і рябий насторожилися, вдивляючись у пітьму, вогонь грав на їх обличчях, і вуха сторожко здригались, іще ждучи звуку. Вилицюватий солдат не ворухився, вперто дивлячись на вогонь.

— Та-ак...— сказав рудий густо і голосно.

Рябий здригнувся, швидко оглянувся. І вилицюватий враз підняв голову, запитливо дивлячись рудому в обличчя. Потім півголосом спитав у нього:

— Ти — чого?

Рудий помовчав і відповів:

— Так...

Тоді вилицюватий солдат кліпнув одразу обома очима і заговорив неголосно й швидко:

— Учора пензенський солдатик нашої роти земляка

бачив... Земляк йому каже: «У нас, каже, тепер бунтують. Мужики, каже, палять поміщиків... Начебто кажуть: добре, годі вам, попили нашої крові, тепер — забирайтесь... Так. Земля не ваша, вона богова, земля та. Вона, значить, для тих, хто може сам її обробляти, для мужиків вона... Забирайтесь, кажуть, а то всіх поपालимо». От...

— Цього не можна! — хрипко сказав рудий, ворушачи вусами.— Такого начальство не дозволить...

— Звичайно-о! — сказав спроквола рябий і, позіхаючи, роззявив глибокий, темний рот з дрібними щільними зубами.

— Що діється? — знов схиливши голову, запитав вилицюватий і, дивлячись на вогонь, сам собі відповів: — Ламається життя...

У п'ятмі мелькає постать четвертого солдата. Він ходить навколо вогнища нечутно, широкими кругами, наче яструб. Приклад його рушниці затиснутий під пахвою, багнет схилився до землі; похитуючись, він холодно блищить, мов шукає, винює поміж камінням бруку. Солдат міцно вперся підборіддям у груди і теж дивиться в землю, мовби стежачи за хитанням тонкої смужки сталі.

Рудий пильно оглянувся, кашлянув, похмуро зморщив лоб і, зовсім стишивши свій хрипкий голос, заговорив:

— Мужик,— хіба він собака, чи хто? Він з голоду здихає, і це йому — кривда...

— Звісно! — сказав рябий солдат.

Рудий суворо поглянув на нього і повчально вів далі:

— Поки можна було терпіти — він жив сумирно. А якщо допомоги нема? І людина розлютувалась... Мужика я розумію...

— Ну, звичайно! — півголосом вимовив рябий, обличчя його радісно розплилось.— Всі кажуть: мужик — єдиний робітник на землі... І которі бунтують — теж так говорять...

Рябий широко повів круг себе рукою і, таємниче нахилившись до рудого, тихо скрикнув:

— Нема нікуди ходу мужикові.

— В солдати женуть! — пробурмотів вилицюватий солдат.

Рудий стукнув прикладом рушниці по землі і суворо запитав:

— А чого ж городяни бунтують?

— Розбалувались, звичайно!—сказав рябий.—Скільки нашому братові муки через них. Голоду, холоду...

— Гріха теж...—тихо перебив вилицюватий солдат мову рудого. А він, постукуючи прикладом у такт своїм словам, наполегливо і різко говорив:

— Оцих всіх винищити,— батальйонний правильно говорив. Котрих перебити, котрих у Сибір. На, живи, сучий сину, ось тобі — сніг! Більше нічого...

Закинув рушницю на плече і твердими кроками пішов навколо вогнища.

Вилицюватий солдат знову підвів голову і, задумливо усміхаючись, сказав:

— Якби панів усіх... Як-небудь отак... Усіх...

Вимовив, здригнувся, мерзлякувато здвигнув плечима, оглянувся навколо і тоскно продовжував, дивно притише-ним голосом:

— Зверху пече, а всередині холодно мені... Серце навіть тремтить...

— Ходи! — сказав рудий, тупаючи ногами.— Он Яковлев — ходить.

Кивком голови він показав на постать солдата, що мелькала у пільмі.

Вилицюватий солдат поглянув на Яковлева і, зітхнувши, тихо сказав:

— Тоскно йому...

— Через крамаря? — спитав рябий.

— Авжеж,— тихо відповів вилицюватий.— Земляки вони, однієї волості. Листи Яковлеву із села на крамаря йшли. Та й племінниця у нього... Яковлев казав: «Закінчу службу — посватаюсь...»

— Нічого не вдієш! — суворо сказав рудий.

А рябий позіхнув, ворухнув плечима і підтвердив гучно високим голосом:

— Солдат мусить убивати ворогів, присягу прийняв на себе в цьому.

Яковлев невтомно кружляв у темряві, то наближаючись до вогнища, то знову зникаючи. Коли почулись різкі і гострі слова рябого, звуки кроків раптом зникли.

— Слабкий ти серцем, Семене! — промовив рябий солдат.

— Якби ж крамар бунтував...— відказав Семен і хотів, мабуть, іще щось сказати — змахнув рукою,— та ру-

дий підійшов до нього впритул і роздратовано, хрипко заговорив:

— А як зрозуміти — хто бунтує? Всі бунтують!.. У мене дядько у двірниках живе, грошей має сотень із п'ять, був статечний мужик...

Раптом десь близько почувся сухий і короткий звук, подібний до пострілу, солдати підняли рушниці, міцно стискаючи пальцями холодні стволи. З витягнутими шиями вони дивилися в пільму, як насторожені собаки, вуса рудого вичікувально ворушились, рябий підвів плечі. У темряві розмірено залунали кроки Яковлева, він, не поспішаючи, підійшов до вогню, оглянув усіх швидким поглядом і пробурмотів:

— Двері грюкнули... або — вивіска...

Губи його міцно стулені. На гострому обличчі сухо виблискують овальні сірі очі і тремтять тонкі ніздрі. Поворушивши ногою догоряючі головешки, він присів навпочіпки перед вогнем.

— Малов! — сказав рудий тоном наказу, — ступай по дрова... Там он, — він ткнув рукою в пільму, — ящики складені біля крамниці...

Рябий солдат закинув рушницю на плече і пішов.

— Залиш-но рушницю... заважатиме, — порадив рудий.

— Без рушниці боязко! — озвався солдат, зникаючи у пільмі.

Над вогнищем все кружляють, літають сніжинки, їх уже багато впало на землю, темне каміння бруку посіріло. Похмуро дивляться в пільму сліпі вікна будинків, тонуть у мороці високі стіни. Вогнище догоряє, сумовито шиплять головні. Троє солдатів довго і мовчки дивляться на жар.

— Уже, мабуть, третя година, — похмуро говорить рудий. — Довго ще нам огинатися...

І знову мовчання.

— О, господи! — голосно шепоче Семен і, зітхнувши, питає тихо і співчутливо: — Що, Яковлев, тоскно?

Яковлев мовчить, не рухаючись.

Семен мерзлякувато повів плечима і з жалісною посмішкою в очах, дивлячись в лице рудого солдата, монотонно заговорив, наче розповідаючи казку:

— Дивлюсь я — лежить вона під ліхтарем, рукою за ліхтар схопилась, обняла його, щоки білі-білі, а очі — розплющені...

— Ну, знов своєї завів! — похмуро буркнув рудий.
Семен дивиться на жар, примруживши очі, і продовжує:

— І літ їй буде... з двадцять, мабуть...

— Говорив ти про це! — докірливо вимовив рудий.— Ну, нащо болячку роз'ятрувати?

Семен дивиться в лице йому і винувато усміхається.

— Жаль мені молодичку, бачиш ти... Така весела, видно, була, по очах знати... Думаю собі — ех, ти, миленька! Була б ти жива, познайомились би ми з тобою! ходив би я до тебе по святях на квартиру, і цілував би я твої...

— Годі! — сказав Яковлев, скоса і знизу вгору дивлячись на оповідача гострим, колючим поглядом.

Семен винувато зігнувся і, помовчавши, знову почав:

— Жалко, братця... Лежить вона, мов спить, ні крові, нічого! Може, вона просто — ішла...

— А — не ходи! — суворо крикнув рудий і матірно вилаявся.

— Може, її пани послали? — ніби умовляючи його, сказав Семен.

— Нас теж пани посилають! Ми винувати? — роздратовано захрипів рудий.— Іди, коли ти прийняв присягу...— Він знову круто вилаявся.— Усі посилають народ один проти одного...

І ще одна лайка пролунала в повітрі. Яковлев підвів очі, усміхаючись глянув в обличчя рудого і раптом чітко, роздільно спитав:

— Що таке солдат?

У півночі пролунав гучний тріск, скрипучий стогін. Семен здригнувся.

— Малов старається, наволочі! — сказав рудий, ворущачи вусами.— Добрий солдат. Накаже йому ротний живу дитину зжерти — він зжере...

— А ти? — спитав Яковлев.

— Його послали ящик узяти,— продовжував рудий,— а він там трощить щось. Мабуть, рундук ламає, тварюка.

— А ти — зжереш? — повторив Яковлев.

Рудий глянув на нього і, переступивши з ноги на ногу, похмуро відповів:

— Я, брат, у серпні строк закінчую...

— Це однаково! — сказав Яковлев, вискаливши

зуби.— Ротний примусить — і ти зжереш дитину, та ще й рідну... Що таке солдат?

Він сухо засміявся. Рудий глянув на нього, стукнув об каміння прикладом рушниці і, повернувши круто шию, крикнув у п'їтму:

— Малов! Скоріше...

— Розбишака він, Малов! — півголосом заговорив Семен.— Оце коли стріляли в бунтуючих, він усе в живіт цілив... Я кажу — Малов, для чого ж лиходіяти! Ти бий в ноги. А він каже — я в студентів усе шкварю...

Семен зітхнув і так само монотопно, безбарвно продовжував:

— А я так думаю — студенти хороший народ. У нас на селі двоє на дачі жили, то вони куди завгодно з мужиками. І випити можуть, і пояснять усе... книжки давали читати... Веселі люди, їй-богу. Потім приїхав до них якийсь штатський, а за ним, тієї ночі, жандарми з міста... Повезли їх усіх трьох... Мужики навіть дуже жаліли...

Яковлев ураз підвівся на ноги і, дивлячись в лице рудого солдата нерухомим поглядом — побілілими очима,— важко заговорив:

— Солдат є звір...

Рудий опустил вуса й брови, дивлячись на Яковлева.

— Солдат є винищуватель,— продовжував Яковлев кризь зуби і теж вилаявся крутим, матірним словом.

— Це чого ж ти так? — строго спитав рудий.

— Ми, Михайле Євсїювичу, не чували ніяких оцих слів! — благально сказав Семен.— Це ти, Яковлев, від туги... отак уже...

Яковлев випростався і твердо стояв проти товаришів, знову міцно стуливши губи. Тільки ніздрі в нього тремтіли.

— Якщо Малов довідається про твої слова, він донесе ротному, пропадеш ти, Яковлев, так! — значливо сказав рудий.

— А ти не донесеш? — спитав Яковлев, знову вискаливши зуби.

Рудий переступив з ноги на ногу, глянув угору і повторив:

— За такі слова не помилують... брат!

— Ти — донесеш! — твердо заявив Яковлев, упертий і лютий.

— Мені нема діла ні до чого,— похмуро сказав рудий.— Я, значить, повинність виконав, а літом у запас...

— Ми всі пропали! — півголосом, але сильно крикнув Яковлев.— Тобі що дядько твій сказав?

— Одчепись, Яковлев! — попросив Семен.

— Не твоє діло... Хоч би і дядько...

— Убивець ти, сказав він...

— А ти? — спитав рудий і ще раз вилаявся. Спірка набрала гострого, стрибучого характеру. Вони наче плювали в лице один одному киплячими злобою пювками коротких слів. Семен безпомічно крутив головою і з жалем цмокав губами.

— І я! — сказав Яковлев.

— То ти — теж наволоч...

— Губитель людський...

— А ти?

— Братця, годі! — просив Семен.

— І я! Ну?

— Ага! Та як же ти можеш...

— Не треба, братця!

Супроводжуючи кожне слово матірною лайкою, солдати наступали один на одного, один — хворобливо блідий — весь тремтів, другий грізно наїжив вуса і, надуваючи товсті червоні щоки, гнівно пихкав.

— Малов біжить! — сказав Семен злякано.— Облиште, ради Христа...

І в той же час із темряви пролунав полохливий крик Малова:

— Михайле Євсійовичу! Вони кватирки відчиняють...

— Стій! — сказав рудий.— Струнко!

І він загорлав щосили:

— Зачиніть кватирки, гей! Стріляти будемо...

З мороку вибіг, зігнувшись і тримаючи рушницю наперевіс, Малов і, задихаючись, швидко заговорив:

— Я там,— оце,— роблю, а вони... відчиняють вікно, чую. Це — щоб стріляти мене...

— Мають право! — глухо сказав Яковлев.

— Ах ви, мать...

Малов швидко підняв рушницю до плеча, пролунав сухий тріск,— раз, два. Обличчя солдата було бліде, рушниця в його руках тремтіла, і багнет рив повітря. Рудий солдат теж прицілився і, прислухаючись, завмер.

— Е, наволоч! — тихо сказав Яковлев, підбиваючи

ствол ударом руки догори. Пролунав ще постріл. Рудий швидко опустив рушницю і труснув Малова, схопивши його за плече.

— Перестань, ти...

Малов захитався на ногах і, бачачи, що всі товариші спокійні, збентежено заговорив:

— Ну й наро-од! Православну людину, солдата престолу-отчизні,— із вікна стріляти, га?

— Боягуз! Привиділось тобі,— роздратовано сказав рудий.

Малов закрутився, махаючи рукою.

— Нічого не привиділось! І не боягуз. Кому ж охота помирати? — забурмотів він, колупаючи пальцем замок рушниці.

— Самі себе боїтесь,— усміхаючись, мовив Яковлев.

Замовкли. І всі четверо нерухомо дивились на купу червоного жару біля своїх ніг.

— Ну? — сказав рудий.— Не самому ж мені йти по дрова. Яковлев, іди...

Яковлев мовчки сунув рушницю Семенові і, не поспішаючи, пішов. Малов глянув йому вслід, погладив ствол рушниці лівою рукою, потім поправив кашкета і сказав:

— Сам він не донесе всього, що я наламав, звичайно!

І теж ступнув геть від вогнища, тримаючи рушницю на плечі. Але зразу ж обернувся і радісно оголосив:

— Я там цілу крамничку розтрошив, їй-богу!

Біля вогнища лишились дві олов'яні постаті і спостерігали, як жарини одягались сірим попелом. Семен погладив рукавом шинелі ствол рушниці, тихенько кашлянув і спитав:

— Михайле Євсійовичу! Чи бачить усе це бог?

Рудий солдат довго ворушив вусами, перше ніж глухо і впевнено відповів:

— Бог — повинен все бачити, такий є його обов'язок...

Потім він потер підборіддя і, труснувши головою, продовжував з докором:

— А Яковлев — даремно це! Ображати мене нема за що! Чи я гірший за інших, га?

Вони знову замовкли. Там, у п'ятьмі, рипіли і стукали об землю дошки. Семен підвів голову, поглянув на небо, чорне, холодне, все під владою темряви...

Солдат зітхнув і сумно, тихо сказав:

— А може, і нема бога...

Рудий солдат важко звів на нього очі, грубо крикнув:
— Не бреш!

І почав згрібати жар до купи чоботом. Але швидко облишив це, не закінчивши, оглянувся навколо і, ворухачи вусами, хрипко промовив:

— Треба зрозуміти — людина я чи ні? Це треба зрозуміти, а потім уже...

Він замовк, закусив вуса і знову міцно потер підборіддя.

Семен глянув на нього, опустив очі і обережно, тихенько, але уперто заявив:

— Одначе інші кажуть — немає його...

Рудий не відповів.

Холоднішало. Сніг перестав іти, і, мабуть, від цього пільма стала ще більш нерухомою і густою.

Вдалині тремтів якийсь дивний звук, невловимий, наче тїнь...

ІЗ ПОВІСТІ

I

...Віра вийшла на узлісся — вузька стежка загубилася, непомітно сповзаючи стрімкою кручею в круглу улоговину.

Став, у золотому надвечірньому промінні, був подібний до чаші, повної темночервоного вина. Молоді сосни — наче мідні струни велетенської арфи; їх міцний аромат наситив повітря і відчувався в ньому ясно, як звук. В стрункій нерухомості стовбурів, в живому блиску янтарних краплин смоли на червонуватій корі відчувалось туге напруження росту; соковито-зелені лапи гілок тихо гойдалися, відображення їх гладили дзеркало ставу; було чути дрімотний шурхіт хвої, стукав дятел, в кущах біля греблі співали берестянки, і десь дзвенів струмок.

Над чорним хаосом обвуглених руїн млина курів прозорий, синій дим, розкидано стирчали колоди, дошки, на купах цегли й вугілля виблискували куски скла, і щось здивоване мерехтіло в їх різнокольоровому блиску. Щедро облитий гарячим сонцем, пестливо оповитий сизими димами, млин жив тихо угасаючим життям, сумним і дивно красивим. І все навколо м'яко червоніло, вдяг-

нене в парчеві тіні, у вогняні плями тьмяного золота, все було насичене задумливою, спокійною піснею весни й життя,— вечір був гарний, мов закоханий юнак.

На греблі, звисивши ноги, зсунувши кашкета на потилицю, сидів солдат у білій сорочці, з вудлицем у руках; він нахилився над водою, наче збираючись стрибнути в неї. Довга, гнучка лозина щохвилини розсікала повітря, злітаючи вгору, солдат кумедно розмахував руками, п'яти його глухо вдарили по вогких колодах греблі,— різко білий і метушливий, він був зайвим у тихій гармонії барв вечора.

Неприємно насупивши брови, Віра нагадала собі:
«Бив мужиків».

Але це не викликало в ній того почуття, яке вона повинна б мати до солдата.

«Якщо підійти до нього, певне, почувеш грубощі»,— лїниво подумала дївчина і, зїрвавши бархатний листок буквиці, погладила ним шоку. За хвилину вона спускалася вниз, зачерпуючи черевиками дрібний пісок.

— Оце так карасі, панночко! — гукнув солдат назустріч їй.— Дивіться-но!

Підняв лївою рукою відро і простягнув Вірі.

В каламутній воді тіпалися товсті, золоті риби з дурними мордами, мелькали здивовані круглі очі. Віра, усміхаючись, нахилилася над відром, риба метнулася і оббризкала їй обличчя й груди водою, а солдат засміявся.

— Здоровенні звїрі!

Знову закинув вудочку, нахилився над ставом, підняв лїву руку вгору і завмер, напіввідкривши рота. Обличчя в нього було пухле, кругле, карі очі світилися добродушно, весело, верхня губа — закопилена, і світлі вуса на ній росли нерівними жмутиками. Над головою його товклися комарі, вони сідали на шию, на шоки, на ніс — солдат мотав головою, мов кїнь, кривив губи, намагався зігнати комарів сильним струменем свистячого дихання, а лїву руку весь час нерухомо тримав у повітрі.

— Ех! — крикнув він, смикнувши вудлице; тіло його подалося вперед.

Віра здригнулася і швидко сказала:

— Ви впадете у воду...

— Зїрвся, клятий! — з досадою й жалем сказав солдат. Потім, насаджуючи черв'яка на гачок, заговорив, хитаючи головою:

— Впаду, сказали? Аж ніяк! А й упаду — чи ж біда? Я — з Волги, казанський, на воді народився, плаваю, як шука, мені б до флоту треба, а не в піхоту...

Говорив він швидко, охоче, дзвінким теноровим голосом і невідривно дивився у воду підстерігаючим поглядом мисливця.

Віра відчула, що їй сумно й образливо думати, що він шмагав мужиків різками.

— Ви з економії? — спитала вона неголосно.

— Звідти! — відповів солдат. — Двадцять три чоловіка пригнали нас, піхоти... Либонь скоро назад поженуть, в табори — що тут робити? Все вже скінчилося, су-мирно стало. А жити тут — не дуже весело — мужики дивляться вовками і баби теж... Нічого не дають і продавати не хочуть. Образились!

Він голосно зітхнув.

— Послухайте, — сумовито спитала Віра, — невже і ви теж били їх?

Солдат глянув на неї, похитав головою і невесело відповів:

— Я? Ні... Я — не бив. Я — за ноги тримав. Одного старого, дід древній! Начальство каже — він найголовніший заводіяка у всій цій справі...

Він одвернувся до води і задумливо, але розважно додав, мовби говорячи сам до себе:

— Мабуть, це помилка — що ж він може, отакий стариган?

— Вам його жаль? — різко спитала Віра. Добродушність солдата обурювала її, в ній зростало гостре бажання пригнітити цю людину свідомістю її провини перед людьми.

— А як же? — пробурмотів солдат. — І собаку жаль, не те що людину. Одного, коли сікли, плакав він — не винен, каже, простіть, не буду — плакав! А другий — тільки зубом скрипить, мовчить, не охнув, — ну, його й побили! Встати з землі не міг, підняли на ноги, а з рота в нього кров — губу, чи що, прикусив він, або так, з натуги це? Навіть не втямиш — чому кров з рота? По зубах його не били...

Тепер солдат говорив тихо, роздумливо і раз у раз закидав голову. В його словах Віра не чула жалю. Вона мовчки, гострим поглядом вороже примружених очей, розглядала солдата, тихенько покусуючи губи, шукала

якогось сильного слова, щоб ударити в серце йому і надовго викликати в ньому пекучий біль.

— А риба, бач, перестала клювати! — стурбовано й неголосно вигукнув він.— Вона не любить розмов, риба! А може — вже пізно?

Він підвів голову, глянув на небо і всміхнувся, продовжуючи:

— Гарний вечорок! Ану ще?

Закинув гачок у став, подивився на Віру і сказав їй:

— Звичок тутешньої риби не знаю — вперше ловлю. А в неї різні звички — тут вона так, там — інакше живе. А от солдатові скрізь однаково важко, особливо ж піхоті!

— А селянам хіба не важко? — сухо спитала Віра.

— Хто каже — не важко! — вигукнув солдат, зни-
завши плечима, і з кумедною бундючністю повчально до-
дав: — Ну, почали вони своє зухвальство показувати, на-
приклад — садибу підпалювали, сіно спалили, млин — це
навіщо? Авдеев каже — дикість це, тому як усе є люд-
ська праця і треба її жаліти. Працю, каже, треба цінити
без образи, а не знищувати марно...

Він пильно глянув в обличчя Вірі й суворо спитав:

— А ви хто тут будете?

— Я? Подруга вчительки.

— М-м...

— А що?

— Так. Під час пожежі тут були?

— Ні.

Солдат відвернувся і почав стежити за поплавком. Віра відчула себе ображеною його запитаннями, в них явно звучала підозра. Вона рішуче опустила на колоду позаду солдата й вище нього і неголосно, м'яко, але суворо заговорила:

— Ви розумієте те, що вас примушують робити?

Дівчина кілька тижнів агітувала серед робітників у місті, вважала себе досвідченою, але їй вперше доводилося говорити солдатові, її лоскотав гострий холодок небезпеки, це збуджувало.

Коли вона почала говорити, солдат мовчки й здивовано глянув на неї і неясно буркнув щось; потім він одвернувся до спокійного лона ставу й зігнув шию, а за хвилину голосно засопів, ображено зауваживши:

— Хіба я один?

І змахнув вудлицем занадто різко.

Віра переконано й палко говорила про злочинну, цинічну силу, яка, хитро і обдумано захищаючи свою владу, ставить людей один проти одного як ворогів, пробуджує в них звірині почуття і користується ними, мов камінням, для побиття простої й ясної правди життя, якої так жадають люди,— правди, за якою сумує все тяжке, хворе від втоми й злоби людське життя.

Солдат безшумно, не поспішаючи, поклав вудлище на чорну, засипану вуглинами землю греблі і довго сидів нерухомо, дивлячись в далечінь за течією річки, яка зникала в лісі.

— Авдеев теж так каже! — раптом сказав він і став на ноги: обличчя в нього було стурбоване, а очі метушливо й радісно бігали туди й сюди.

— Те ж саме, як є! — покvapно повторив він.— Ви підождіть! Він сюди прийде — по рибу, ви при ньому скажіть, га?

Тривожно оглядаючись, він притис обидві руки до грудей, болісно зморщив обличчя і гучно цмокнув губами, хитаючи головою.

— Чи ж не відчуваєш? Ах ти, господи! Як же ні? А що робити? Наказують! Ідуть на втихомирнення солдати, і кожний розуміє, куди і для чого. І всі злостяться, навмисне навіть розпалюють злість, щоб забути себе. Лають по дорозі мужиків,— мовляв, через них, сволоту, йдемо в спеку, від них нам клопіт. Треба бути злим — наказано!

«Який жалюгідний він!» — мимоволі подумала дівчина, розглядаючи солдата недобрими очима, і легкість перемоги була неприємна їй.

— І, звісно, буває, правду ви сказали, ти йдеш втихомирювати бунт, а вдома в тебе — свої бунтують! У нас у третій роті саратовський солдатик мало з глузду не з'їхав — він людину заколов під час бунту, а вдома в нього старшого брата на каторгу заслали, а молодшого засікли, помер, теж за бунт — ось вам! Ти б'єш тут, а твоїх — удома, і скрізь — солдати! Козаки теж, ну, козак — він чужий, не руський, вдома у нього бунту нема, він — іншого життя. А нашому братові як? Шмагаєш людину, а думаєш — може, батька твого тепер теж січуть? Либонь і ми люди, панночко, а ви винуватите нас, мовляв — звірі, — ну, господи ж! Вже який закон, коли руський руського б'є на смерть! За це до в'яз-

ниці кидають. Звісно, люд озлився, поміщиків палять, і це непорядок, а — землі ж таки мужикові треба!?

Слова сипалися з його рота квапливо, він моргав очима, наче осліплений, оглядався навколо, махаючи правою рукою, і тупцював на місці, схожий на спійману рибу.

— Ось прийду я додому,— говорив він,— а до чого прийду? Землі в нас із братом три з половиною — як обернешся з нею? У брата двійко дітей. Та, скажімо, я оженися, теж і діти — що буде?

Все, що він говорив, здавалося Вірі егоїзмом мужика і недоумством солдата, вона слухала холодно, шукала в його словах звуків щирого суму людини, не знаходила їх, і в ній зростало почуття невдоволення собою.

«Ну — розбудила я в ньому селянина, який же в цьому смисл?» — з досадою спитала вона себе.

А солдат все говорив, швидко перескакуючи з одного на інше, і було трудно стежити за його безладною мовою.

В лісі народився протяжний, журливий звук.

— Хтось їде,— сказала Віра, встаючи. Солдат замовк, підвів голову і, дивлячись у небо, став слухати.

Ліс був наповнений тінями ночі, вони дивилися на греблю і воду ставу крізь віти сосон уже чорні, але ще боялися вийти на відкритий простір.

— Це Авдеев співає,— сказав солдат тихенько. М'який голос вибивався з лісу і задумливо плів у тиші.

— Хороша пісня,— мовив солдат,— Авдеев в нашій роті має найкращий голос, тільки він невеселий. Ось ви йому скажіть — він розуміє...

Вірі хотілося піти, але вона відчула, що це буде незручно, і сіла знову на колоду, стомлена і незадоволена собою.

Ге-ей, та й уно-очі вона...

Солдат знову закинув голову, заплющив очі, несподівано, півголосом підхопив завмираючі звуки пісні:

Ма-атуся моя рідна-а...

І, всміхаючись, сказав:

— І я теж люблю пісень співати...

А з лісу йому відповіли сумно і безнадійно:

У полі стояла, ждала-дождала...

Похитуючи головою, солдат одним духом протяжно вивів:

Ге-ей, та й дожидала сина-втікача...

На гладіні ставу з'явився ледве помітний білий серп місяця і гордо заблищала велика зірка.

З краю греблі гукнули:

— Гей, Шамов!

— Гей! — відгукнувся солдат.

Засунувши руки в кишені, повільно йшов високий, сірий чоловік. Віра, не бачачи його обличчя, відчувала чужий погляд, здогадувалася про першу думку того, хто йшов, тільки-но він побачить її, і ця думка була образлива для неї.

— Багато наловив?

— Багато...

— А хто це з тобою?

— Вчителька. Ось, брат...

— Здрастуйте! — сказав Авдеев, прикладаючи руку до кашкета.

Віра кивнула головою, — м'який голос прозвучав зневажливо й непривітно.

Щільна стіна сосон повільно посувалася на греблю, поступаючись перед натиском тіней, а ззаду, з того берега, повівало холодом. Разом з темрявою згущалася й тиша, тепле повітря ставало вологим, утруднювало дихання, серце билось важко, моторошна ніяковість охоплювала тіло. Швидко, стиха і наче скаржачись товаришеві, Шамов говорив, указуючи рукою на Віру:

— Ось, бач ти, підійшла вона до мене й докоряє: ви каже, навіщо людей б'єте...

— Угу, — невиразно буркнув Авдеев, сів навпочіпки і, засукавши рукав сорочки, сунув руку у відро з рибою.

— Чи ж, каже, не бачите, обдурюють вас, солдатів-піхоту? — ображено розповідав Шамов. Голос його гудів дедалі тихше й облутував дівчину передчуттям небезпеки.

— Слова — відомі, — хмуро мовив Авдеев, випростався, оглянув Віру з ніг до голови, витираючи мокрі руки об свої шаровари так, наче збирався битись.

Вона відчула, що в голові у неї все поплуталось і вона не може зрозуміти, як треба говорити з цим чоловіком. В його темному безвусому обличчі, з великим носом

і різко окресленими вилицями, було щось пташине й жиже. Високий, з маленькою головою на тонкій шиї і великим лобом, з-під якого холодно дивилися сині, недобрі очі,—цей солдат здавався стариком.

— Слова — відомі,—повторив він, і Віра бачила усмішку на його обличчі. Він закашлявся, зігхнув.

— Отак, брат Шамов, нас, дурнів, і обробляють...

— Що ви хочете сказати? — спитала Віра. Вона сподівалася, що запитання її прозвучить визивно й суворо, але це не вийшло в неї. Чомусь почали тремтіти ноги, дівчина ледве стримала бажання піти геть від солдатів.

Авдеев опустил голову, харкнув і сплюнув собі під ноги.

— Це я не вам кажу, а ось йому, товаришеві,—виповів він, не глянувши на Віру, і вів далі: — Наговорять солдатів образливого, зачеплять за серце, набаламутять голову, і чоловік загине, ставши, мов п'яний. Крові дати чужим словам він не може, дружби їм не знаходить, крають вони йому серце, роз'яत्रюють німу душу,—якщо він тільки зап'є, забешкетує з цього, то — добре! Закінчується справа карцером або переведенням у штрафні. А буває, що після таких розмов почне чоловік сам говорити з товаришами про щось,—тут уже його заздять на суд, а то й без суду — до дисциплінарного. Отже, загине чоловік за чуже слово. І навіть — ти знаєш — розстрілювали нашого брата за бунти, а хто до бунту підбурював — де вони? Вони — тікають, ховаються...

Солдат говорив неголосно, на його обличчі весь час тремтіла похмура посмішка, вона була огидна Вірі. В її пам'яті яскраво спалахнули образи людей, яких вона поважала всією силою юного серця, сповненого полум'яної віри в їх скромну мужність, в їх готовність на всі муки заради торжества розуму й правди. Солдат зневажав цих людей і її разом з ними — в грудях її закипіло обурення.

«Вони мене схоплять і одведуть до начальства», — майнула гостра думка.

На мить туга і страх стиснули серце, але дратуюче обличчя Авдеева, глумливий докір його слів викликали гостре бажання провчити людину, яка сміла знущатися з того, чого не знала.

— Ви брешете! — з грубістю, невластивою їй, і несподіваною для себе силою сказала вона, мигцем гля-

нувши на Шамова, який зніяковіло почухував покусану комарами шию і переступав з ноги на ногу.— Ніхто не тікає і не ховається, коли це потрібно для успіху справи. Тих, хто загинув, говорячи вам про правду, більше, ніж вас... ніж людей, які чують правду і не вірять, не можуть зрозуміти її, раби!

Кваплячись сказати якомога більше і сильніше, вона майже не бачила солдатів, в очах її поплив червонуватий туман, серцю неvistачало крові, а в грудях тихо ріс, плутаючи думки, темний страх.

«Вони битимуть мене...»

І за цією думкою, без слів, голо стояла інша, ще більш страшна і знесилююча. Напружуючись, щоб заглушити передчуття, які руйнували її збудження, вона говорила дедалі голосніше, майже кричала і ждала, що за хвилину голос їй урветься, слів забракне і вона не встоїть на ногах проти солдатів, німих і неясних, мов дві сірі хмарини.

— Я сказав, що було,— раптом перебив Авдеев її мову,— приходили люди, бентежили людину і зникали — це чому? Я можу гадати — виходить, коли їм тісно жити,— йдуть вони до нас, темних людей, і кажуть — вам теж тісно, давайте разом дружно прокладемо шлях, щоб вільно було всім іти. Кажуть — всім, а думають — нам! І поки людина працює з ними — брат, а домоглися вони свого — вона їм ворог... Не людське це у вас.

У темряву вечора вдерся тривожний металічний крик, солдат замовк, і кілька секунд мовчання здалися Вірі нестерпно довгими.

— Ходімо,— сказав Шамов,— горніст грає...

Авдеев не відповів, він стояв, опустивши голову і глибоко засунувши в кишені руки. Віра мимохіть стежила за ними, чекаючи ворожого руху.

— Це неправда! — сказала вона.

— Я так гадаю! — заперечив солдат, здвигнувши плечима.— Я можу гадати так, є причина...

І, знов усміхаючись, він глянув на Віру холодним поглядом синіх очей.

— Якщо ви приносите правду — кажіть її всім, а не одному, не двом,— ось прийдіть та всім нам і скажіть одразу — ану?!

Цей виклик, глумливий і позбавлений віри в честь людей, знову образив Віру. Вона випросталась.

— Гарзд, я прийду!

Шамов голосно засопів і швидко сказав:

— Ніяк не можна...

Його товариш витяг одну руку з кишені, поправив кашкета.

— Ходімо, Шамов. Прощайте, панночко...

Віра ступила до нього і дзвінким голосом крикнула:

— Ви не смієте тепер відмовляться! Ви образили людей...

Солдати рушили один до одного, Шамов заспокійливо мовив:

— Він пожартував,— господи, що ви?

Але Віра наполегливо і зухвало крикнула:

— Ні, ви повинні зібратися всі разом, і я прийду — чуєте?

— Всі не такі, як ми, — всміхаючись, зауважив Авдеев.

— Мені однаково! — сказала дівчина.

— Ходімо! — прошепотів Шамов.

— Завтра в цей час я буду тут, — продовжувала Віра наполегливо й суворо.

Вона повернулася спиною до солдатів і пішла в ліс, звідки дивилася ніч глибокими й сумними очима. Дівчину знову поймав страх; зупинившись, вона сказала лагідніше й м'якше:

— Ви повинні прийти, адже вам хочеться вірити в хороших людей?

Солдати шепталися про щось. У п'ятьмі залунав голос Авдеева:

— Це небезпечно для вас.

Йй здалося, що він все ще всміхається своєю невіруючою усмішкою. І, не знайшовши, що відповісти йому, вона стиха повторила:

— Мені однаково.

Не відповівши, солдати попростували греблею, було чути тривожний шепіт Шамова, потім залунав голос Авдеева:

— Хвастає!

Йй захотілося крикнути: «Негідник!»

— Не прийде...

Зрозумівши, що він навмисне дратує її, знущається з неї, вона крикнула, майже погрожуючи:

— Я — прийду!

Біла пляма зникла, поглинута лісом. Стало тихо й моторошно.

Віра піднімалася по кручі, пісок під ногами обсипався і сердито шарудів, заважаючи йти — вона хапалася руками за гілля й стовбури дерев, сповзала вниз і знову квапливо дерлася нагору, не оглядаючись назад, до болю обурена і сповнена моторошного трепету. На верху кручі вона сіла на пісок і, поправляючи скуйовджене волосся, подумала сумно й ображено:

«Яка я невміла, дурна. І — боюсь».

По її щоках потекли сльози, вона завмерла у важкій думі про себе, маленьку й безсилу, про велику правду, що жила в її душі, про солдата, який знущався з неї.

«Я не могла його запалити. Не вміла, нікчемна. А він — розуміє щось... Вони не схопили мене — чому?»

Вона довго дивилася на чорну воду ставу, на зірки, яскраво віддзеркалені в ній, і крізь сльози їй здавалося, що навколо неї мерехтять дивні, бліді іскри великого й яскравого, повсюди розсіяного вогню.

Від руїн млина відгонило димом. У лісі лунко крикнула сова. В небі тихо пливли хмари, білі, пишні, подібні до крилатих коней. Ніч склеїла сосни в густу масу, ліс став схожий на гору, і все навколо здавалося сповненим напруженої думи про день і сонце.

II

Вечір був такий же барвистий і ласкавий, як учора, так само червоніла тиха вода ставу й курили сосни теплими пахощами смол,— тільки більше димилися руїни млина, та в глибині лісу хтось цюкав сокирою, і повітря, приймаючи удари, лунко ухало. Над водою мелькали голубі бабки, плескалася риба, однозвучно розливався срібний дзвін струмка.

Сидячи на горбі в душному затінку сосон, Віра похмуро й тривожно чекала на солдатів; пісок, нагрітий сонцем, випромінював тепло, дівчині було жарко, але зійти вниз на греблю не хотілось і не хотілося дивитись туди.

Вона погано спала вночі, цілий день думала про солдатів і тепер відчувала недобру втому мозку, тривожну

невпевненість у своїй силі. Напружуючи неслухняну думку, вона намагалася скласти в голові просту промову до солдатів, добирала сильні, образні слова, але їх лад бесь час розривали, вторгаючись у нього, сторонні завданню думи і, дратуючи, ще більше знесилювали.

«Я здаватимусь їм дурною і нікчемною»,— суплячи брови, думала вона. Мимоволі все її тіло здригнулося від думки про можливість грубого насильства над нею.

«Може, вони не прийдуть?»— спитала вона себе і одразу ж кинула собі докір за малодушність. Але це не допомогло їй— вона почувала, що темна думка готова обернутися на впевненість і розчавити її душу.

— Швидше б!— тужно вигукнула вона, боячись, що піде, не дочекавшись солдатів.

Закликаючи на допомогу рештки самолюбства, ще не зовсім убитого страхом, вона хотіла переконати себе: «Коли я боюсь— значить, не вірю...»

І несподівано для себе закінчила свою думку:

«Тоді, звичайно, краще піти...»

І встала, поступаючись перед силою інстинкту, з яким розум уже не міг боротись.

На греблі з'явилось двоє солдатів. Віра зрозуміла, що це вчорашні, вони йшли швидко, а побачивши світлу пляму її сукні на жовтому фоні піску, пішли ще швидше.

Вірі здалося, що обличчя Авдеева переможно всміхається, це вколало її.

«Не наважилися запросити інших... А якщо прийдуть ще— я скажу їм,— ось я одна перед вами, мене захищає тільки правда, яку ви повинні знати...»

— Здрастуйте, панночко,— невесело привітався Шамов, його товариш мовчки приклав руку до кашкета і не глянув на Віру.

— А ще— прийдуть?— спитала вона голосніше, ніж було потрібно.

— Прийдуть!— повторив Шамов, зітхаючи.

Всі троє мовчали, не дивлячись одно на одного, потім Шамов нерівно й неспокійно сказав:

— П'ятеро прийдуть, тільки, бачите, панночко...

— Облиш, Григорію,— сухо порадив Авдеев.

— Ні, я хочу сказати чесно! Бачите, панночко, люди— дикі, тобто солдати, наприклад... Деякі навіть зовсім лихі люди. І до того ж голодні мужчини, значить...

— Вона це без тебе розуміє,— зауважив Авдеев і одвернувся вбік, кашляючи.

Віра розуміла, але сьогодні кошавий солдат дратував її ще більше, ніж учора, він пробуджував гостре бажання сперечатися з ним і перемогти його, свідомість небезпеки зникала, згоряючи у ворожому почутті до цієї людини.

— До того ж начальство навчає нас, щоб хапати,— тихо говорив Шамов.

Вірі хотілося сказати:

«Я — не боюсь!»

Але вона стримала неправдиві слова, і це вселило в неї довір'я до себе, на мить приємно схвилювало.

— Коли я скажу вам все, що треба, ви можете відвести мене до начальства,— сказала вона тихо, але виразно.

— Ах, господи! — вигукнув Шамов.— Я не про те...

Вірі здалося, що Авдеев скося глянув на неї і в його холодних очах блиснуло щось нове.

А Шамов метушливо, тривожно говорив:

— Тільки б, значить, все обійшлося тихо. Я сяду позад вас, панночко, за спину вашу, значить, про всяк випадок...

— Який випадок? — суворо спитала Віра.

— Дурниці верзеш, Григорію,— зауважив йому товариш.— Нащо попусту лякати людину?

І всміхнувся.

— Я нічого не боюся! — сказала Віра, і тепер це було правдою. Авдеев кивнув головою.

— Ех,— вигукнув Шамов,— ідуть уже...

З лісу вийшло троє солдатів, а за ними ще один — у такт ході він гучно хльоскав прутом по халяві чобота. Всі йшли не поспішаючи, здавалося, що вони крадуться, наче великі білі собаки, оточуючи кубло звіра. Розмовляли про щось, і голоси їх звучали глухо, секретно; сміялись, і цей сміх підозріло, тихими стрибками наближався до Віри. Вона відчувала, що блідне, ноги в колінах звело судорогою, і на мить завмерло серце. Але Авдеев дивився на неї підстерігаючим поглядом.

— Це всі? — спитала вона, щоб почути свій голос.

— Має бути ще один,— відповів Шамов.

Солдати підійшли, зупинились,— на всіх обличчях Віра бачила однаково неприємно-слащаву посмішку. Тов-

стопикий солдат з короткими чорними вусами басом сказав:

— Здравія желаєм, мамзель!

Віра мовчки нахилила голову, а він вискалив великі білі зуби.

— Де ж ми влаштуємось? — квапливо спитав Шамов.

Товстопикий жирно засміявся, його товариші переглянулися всміхаючись, один з них, рудуватий, хитро підморгнув Шамову.

Дівчина почувала себе серед ворогів, її увага загострювалася, вона помічала всі жести, погляди, розуміла думки цих людей і напружено чекала чогось від Авдеева, непомітно стежачи за ним. Він по черзі оглянув кожного і діловито сказав:

— Ходіте під кручу, — в куцах нас не видно буде.

— Ох, чудак! — крикнув солдат з чорними вусами. Він, як і Авдеев, теж увесь час тримав руки в кишенях, — це викликало у Віри гостру огиду до нього. Очі в нього були круглі, темні й матові, він дивився прямо в обличчя нерухомим, мертвотним поглядом і все всміхався якоюсь дивно поблажливою, поганою усмішкою. Непомітно появився ще солдат, похмурий, незграбний, у сірій від бруду сорочці, він зупинився осторонь і дивився звідти на Віру спідлоба, заклавши руки за спину.

У неї паморочилося в голові, жагуче бажання швидше почати й кінчити затіяне швидко штовхало її вперед, в густий затінок верболозу, на піщану обмілину річки. Поруч неї йшов Шамов, низько похиливши голову.

Прийшли, важко опустилися на землю. Авдеев мовчки сів поруч Віри, Шамов позаду і трохи збоку. Його гаряче, тривожне дихання ворушило волосся за вухом дівчини, і близькість цієї людини була приємна їй.

— Ну-с, якими ж справами займемся? — поцікавився чорновусий, неголосно й ліниво.

— Стривай, Ісаєв! — попросив його Шамов. — Зараз усе це... як слід!

Віра зітхнула. Перед нею щільним півколом сиділи кремезні постаті мужчин, від них тхнуло цибулею, потом, вона почувала себе беззахисною, мов заєць. По її тілу повільно, як два великі жуки, повзали очі Ісаєва, рудий солдат щось шептав у вухо йому, а той, що прийшов останнім, чухав собі плече, гучно цмокав і теж дивився

на неї тьмjanими очима, ніби чекав милостині, але не сподівався, що її дадуть. Інші солдати чогось оглядалися навколо, підозріло прислухаючись до тиші.

Розуміючи почуття, яке володіло їх голодними тілами, ображена й принижена цим почуттям, Віра з розпачем у душі, але голосно і палко почала, не тямлячи своїх слів і не вірячи, що вона примусить їх слухати себе.

— Солдати, ви та сила, на якій тримається все зло життя...

— Тобто, як це? — суворо спитав Ісаєв.

Зрозумівши мету його запитання, вона не відповіла йому.

— Ви люди, обдурені страшніше за інших, — обдурений увесь народ, але вас обдурюють гірше...

— Хто це? — спитав рудий солдат, підморгуючи Ісаєву.

Той сказав грубо й голосно:

— Поясніть, вимагаємо!

А солдат у брудній сорочці став на коліна і, напіввідкривши рота, втупив в обличчя дівчини погляд, в якому тепер загорілося щось жадібне.

— Не перебивайте, братця! — змахнувши руками, попросив Шамов.

— Я поясню вам усе, що знаю, — сказала Віра, і голос її затремтів.

— А багато знаєте? — спитав рудий.

Хтось гидко хихикнув.

Авдеев, насупивши брови і повільно ворухачи тонкою шиєю, знову по черзі оглянув солдатів.

Кілька секунд усі мовчали — темна стіна взаємного нерозуміння росла все вище, готова кожної миті звалитися на людей і погасити в них слабкі проблески людського. Ісаєв, не кваплячись, узяв пальцями рукав Віриної кофточки і потягнув його до себе, питаючи:

— Чому ситчик брали, мамзель?

Здригнувшись, вона рвонула рукою, її очі сковзнули по тупому й жадібному обличчю, і страх залізним обручем стис м'язи її ніг. Йй захотілося стати маленькою, як миша, і вислизнути з кільця ворожих людей; від зусилля стиснути себе в міцний клубок незборимо твердих м'язів вона відчула в тілі ниючий біль.

— Не смійте мене чіпати! — сказала вона несподівано для себе спокійно й твердо, усвідомлюючи, що цей спокій

породжений одчаєм.— Коли я скажу вам те, що ви повинні знати...

Вона не могла договорити — хтось дивно замимрив, засопів, усі неспокійно заворушилися, вона бачила, як відверто обіймають її голодні очі. Зрозумівши інстинктом, що її безпорадність ще більше дратує хтивість тварин, раптом підвелася, випросталась і голосно, нервово заговорила.

Вони похитнулися всі одразу, підвели голови — їй здалося, що солдати здивовані сміливістю її, і, внутрішньо підносячись усе вище над ними, почувуючи можливість порятунку, Віра осипала їх гострими словами осуду, бажаючи викликати в них увагу до себе.

Вона говорила якимсь пророчим голосом, неприродно і не схоже на себе, розуміла, що так вона не оволодіє ними, марно напружувала свою волю, але не могла забути про себе і з острахом чула, що слова її звучать холодно й порожньо.

Хтось забурмотів:

— Ісаєв, оце й виходить — проти присяги...

— Братця, хіба не правильно? — вигукнув Шамов, боязко питаючи.

Чорний солдат хрипко відіззався:

— Як же правильно, коли це — до бунту! Хлопці, це підмовляння нас.

— Не допустимо! — твердо сказав рудий, зводячись на ноги.

Брудний солдат теж устав, похмуро гукнувши:

— Стривайте, чорти!

Віра замовкла, похитнулася, але Шамов підтримав її, і вона почула його свистячий шепіт:

— Казав я вам — ех, господи! Авдеев — пропали ми з тобою, їй-богу! Ах, панночко...

Спокійно і переконливо заговорив Авдеев:

— Не казись, хлопці...

Він став перед Вірою, закрив її своїм довгим тілом і продовжував:

— Ви подивіться на цю справу просто, по-людському...

— Ти баки не забивай! — крикнув рудий.

Ісаєв похмуро підтримав його:

— Ти, Авдеев, завжди хочеш ролю грати, а сам не наче божевільний...

— Штунда! — глузливо додав рудий.

— Дівчина, майже дитина,— рівно й упевнено вів далі Авдеев,— покликала нас і пропонує слухати правду. Нас — шестеро, і кожен у десять разів дужчий від неї, а вона не боїться і навіть обіцяла, коли, каже, я вам усе, що треба, розповім — заарештуйте і відведіть мене до начальства, мені це однаково!

— Коли вона це сказала? — недовірливо спитав брудний солдат.

— Учора, мені й Шамову. Тому — через те, що не боїться вона,— треба гадати, що й справді відоме їй важливе для нас, яке дорожче їй, ніж її воля, життя. Адже за такі слова вона в тюрму мусить іти, а то й на каторгу, це їй відомо, але все-таки й цього не боїться. Ось — нападається на нас, ви, каже, звірі — це, звісно, вона дарма, але ж у вічі каже, і ми можемо довести їй, що вона бреше... Але, мабуть, не для того вона покликала нас, щоб докоряти, і тому треба вислухати її до кінця кінців — нехай говорить, що хоче, ми все вислухаємо і тоді побачимо, як треба з нею повестися... Коли нам піп чи офіцер проповіді свої втовкмачують, паплюжать нас усяко — ми мовчимо, хоч їхнім словам ціна нам добре відома, а вона, може, має щось людське для нас, і, по справедливості, давайте слухати, що нам раз скаже чужа людина, а не начальство...

Його мова, неголосна, холодна й рівна, викликала в дівчини мішане почуття вдячності і недовір'я до солдата, чомусь засоромила її і немовби повернула їй частину втраченої надії на перемогу. Його несподівана допомога трохи образила самолюбство й піднесла заглушену страхом віру в людей і в себе.

З-за плеча Авдеева вона бачила невдоволені, хмурі обличчя солдатів. Ісаев широко розставив ноги, його густі брови зійшлися над переніссям, губи були щільно стулені, і пальці правої руки, засунутої за пояс, нерішуче ворушились.

— Що вона може знати? — спитав він похмуро.

Авдеев сказав:

— А от — послухаємо.

Посунувся вбік і сухо запропонував Вірі:

— Говоріть...

Вона оглянула солдатів і заговорила м'якше, намагаючись висловити свої думки просто, зрозумівши, що треба поставити себе на одну площину з цими людьми

і тоді, може, вони віддадуться довірливо й повно її волі. Говорила, поступово сама піддаючись впливові суму й гіркоти, якими пройняте життя людей, впливові кривд і принижень, що їх, з такою жорстокою щедрістю, люди завдають одні одним. Тепер, коли вона сама була налякана та ображена, люди стали немовби зрозуміліші, менш страшні, і вона внутрішньо підходила до них, приносячи з собою вже не гнів і огиду, а свідомість спільності нещастя, рівності горя для всіх — і для неї серед них, — горя однаково ганебного і тяжкого.

«Треба все сказати, що знаю! — сумно порадила вона собі. — Певне — востаннє говорю...»

Але скоро сторонні думки зникли, вона вся поринула в споглядання картин сумного життя, їй здавалося, що вона швидко старішає під тягарем їх, — сама вперше, з такою повнотою, відчула принизливе становище людей і ясну потребу для всіх вирватися з полону тугих петель величезної сіті зажерливості, тваринної злоби та брехні, які руйнують душу й тіло.

— Про село — правильно! — пробурмотів хтось. Віра впізнала похмурий голос брудного солдата.

Були хвилини, коли вона забувала про слухачів, говорячи ніби для себе самої, запитуючи себе й відповідаючи, перевіряла те, що бачила, тим, що читала в книжках, і часом спинялася, вражена образливими протиріччями життя з найпростішими вимогами справедливості, і знову говорила, палко протестуючи, спростовуючи, доводячи, вся охоплена почуттям гніву, образи й туги.

В одну з таких хвилин мимовільного мовчання вона глянула на солдатів — усі вони дивилися в різні боки і видалися їй тепер більш людьми, ніж раніше. Видимо, кожний з них сумовито думав про щось своє, тільки Шамов уперто стежив за нею широко відкритими очима. Мов крізь дрібний дощ осені або осінній туман, вона бачила перед собою тіла людей, кинуті на землю, — всі вони стали менші, здавалося Вірі. Ісаєв, слухаючи, хитав головою, наче віл у ярмі; він дивився на свою руку, ворущачи пальцями, і часом густо й нерозумно мимрив:

— Звісно... Це так!

А рудий солдат ліг на бік, поклав руку під голову, зриваючи губами листочки з гілки верби, жував їх, кривився і раптом швидко міняв позу, немов обпечений чи зляканий, кидався всім тілом.

— Не крутись ти, Михайле! — зауважив йому Шамов.

— Йди до біса! — тихенько пробурмотів рудий.

Хтось глибоко й важко охнув, а в очах Авдеева розгорявся темний вогонь, і обличчя його ще більше схудло.

Віра відчувала загальну увагу до неї, але тепер це не обрадувало її. І вона знову надовго загубила солдатів, перестала їх бачити кожного окремо — перед нею стояло чиєсь одне темне, замислене, нерозуміюче обличчя, воно мовчки слухало і не сперечалося з волею, яка підкоряла його. Вона п'яніла від збудження, їй було тепер однаково чуже все, крім палкого бажання вичерпати до кінця життєві враження, обурення ними, сказати всю правду, відому їй, посіяти її глибоко, назавжди, для вічного зростання. Ніколи ще думки її не були для неї такі великі, цінні й красиві, як в цю мить, тепер вона любила їх з незвичайною пристрасстю, і це почуття з однаковою силою проймало її душу й тіло гарячими хвилями гордої свідомості своєї людської цінності — свідомості сили протистояти розтліваючому впливу мертвих і вже гниючих форм життя й здатності будувати нове, живе, радісне.

Народ постав перед нею, як безмірна енергія, як первісний хаос, і їй здавалося, що вона, одухотворяючи його, створює новий світ розуму й краси.

— В народі — всі начала, в його силі всі можливості, його працею годується все життя, і йому належить право розподіляти працю свою по справедливості! І ми до тієї пори будемо нещасливі, поки народ не відчуже своє право бути володарем праці своєї...

— Правильно! — глухо сказав Авдеев, раптом схоплюючись на ноги. — Хіба не вірно це, братця? Умертвляють нас, занাপащають душу й тіло... Вчать — убивай людей хоробро! За віщо? За незгоду з порядками життя. Шкідливій силі служимо ми — вірно! Не за ту силу повинні ми хоробро стояти, яка здолала всіх і годується живим м'ясом людським — за вільне життя на вільній землі треба нам боротись! Прийшов час, який вимагає — вставай, людино, щоб стали на землі всі, як один, — добрі люди, а не звірі один проти одного!

Його обличчя потемніло, він так дивно хитався на ногах, наче його штовхало зсередини, голос у нього охрип, і солдат раптом глухо закашлявся, широко розкривши палаючі очі.

Тривожне, але приємне почуття, близьке до радості,

поступово охоплювало Віру, від втоми у неї паморочилося в голові.

— Стривай, Авдеев,— попросив брудний солдат,— нехай вона ще поговорить.

Віра всміхнулася йому.

— Я все сказала!

— Все! — повторив солдат і зітхнув.— Про село — добре. І все — добре! Так я й гадав, усе — правильно!

— Наче казка! — пробурмотів рудий.— Ех, дияволи, дияволи...

— Що з людьми зроблено, братця, га? — спитав Шамов дзвінко й тужно.

Густо лягли на землю, вийшовши з лісу, тіні ночі, б чорній масі млина виблискували вогні.

— Дивіться, знову розгоряється! — несподівано для себе й радісно вигукнула Віра.

Солдати подивилися, хтось похмуро сказав:

— Хай горить, пес з ним! Він третій день куриться.

Біля ніг дівчини, зігнувшись і обійнявши коліна, сидів Ісаев, усміхався широкою, нерозумною, доброю посмішкою й бурмотів:

— Чисто оброблено!

Авдеев мовчки розтирав собі груди довгими руками, і всі інші теж мовчали. Вірі ставало ніяково, говорити вона вже не могла й не хотіла.

— Треба б ще раз зібратися? — запитливо й неясно пробурмотів Шамов.

— Треба...

Заспівав ріжок горніста — різкий, мідний звук тривожно метався в лісі, наче шукав солдатів.

— Гайда, хлопці?! — сумно запропонував чийсь голос.

Трое солдатів підвелися з землі, один спитав:

— Коли ж?

— Завтра! — відповів Авдеев.

Віра глянула на нього, схвально кивнувши головою. Солдати швидко пішли, розмовляючи.

— Це треба слухати скоріш...

— Чи забути боїшся?

І голоси потонули в темряві.

— До побачення, панночко! — сказав рудий солдат, ідучи.

— Бажаю вам усього доброго! — відповіла Віра,— їй хотілося сказати багато ласкавих слів кожному з них.

Солдат швидко обернувся:

— Дуже дякую!

І веселим голосом спитав:

— Ісаєв, ти чого ж?

— Зараз...

Важко пересуваючи своє велике тіло, він звівся на ноги і здивовано сказав:

— А смілива ви, панночко, їй-бо, справді!

Шамов тихо засміявся.

— Чого смієшся? Хіба — не смілива?

— Як же ні?

— А — смієшся!

— Так я — з радощів...

— Вас як звуть?

— Віра.

— А по батькові?

— Дмитрівна.

— До побачення, значить, Віро Дмитрівно, до завтра ввечері! Смілива ви, їй-богу! І — така молода, а вже все пояснюєте.

Він простяг їй руку і засміявся.

— А я гадав, що, мовляв, так це вона, з жиру, — для баловства з мужчинами...

— Ну, гаразд, ти йди! — тихо сказав Авдеев. — Ми з Шамовим проводимо її до шляху.

— До побачення! — повторив Ісаєв, повернувся до лісу й гукнув: — Гей! Підождіть мене!

Шамов, усміхаючись, зауважив:

— Він лісовика боїться, Ісаєв цей.

— І боюся! — сказав той, ступаючи широким кроком. — А ти — ні? Гей, хлопці!

— Йдіть і ви! — запропонував Авдеев Вірі.

Їй здалося, що на щоках у нього виступили червоні плями.

«Хворий?» — стомлено подумала дівчина.

Шамов ішов позад неї і радісно говорив:

— А й боявся я — господи! Головне тут — мужчини вони — дикі...

Гаряча хвиля крові хлинула в обличчя Вірі, вона суворо спитала:

— Ви захистили б мене?

— Авжеж! — швидко погодився Шамов. — Це звісно...

Але він так сказав їй, що дівчина не повірила йому. Авдеев, ідучи поруч неї, мовчав.

— Ви захистили б мене? — вимогливо повторила Віра, заглядаючи йому в обличчя.

Він відповів не одразу і спокійно:

— Не знаю цього.

Дівчина оглянулася — уже ніч настала, і маленькі вогні в руїнах млина горіли дедалі веселіше.

— Чому не знаєте?

— Чому? — повторив Авдеев.

Зупинився біля кручі і заявив:

— Далі ми не підемо.

— До побачення! — тихенько сказала Віра.

— Завтра! — всміхаючись, відгукнувся Шамов.

— Справу що я всю розумію, до самої глибини її! — несподівано й голосно заговорив Авдеев. — Вона повинна рости прямо, без страху. А якщо хтось подався вбік — кінець! Ціни йому нема, і потреби в ньому — ніякої!

Шамов висунувся наперед і, сміючись, сказав:

— Він — сурйозний у нас...

— Це так! — погодилася Віра, всміхаючись Авдееву.

— Я, може, образливо скажу, — продовжував він, — тільки я гадаю, що слабку людину краще замучити, ніж щоб вона жила. Життя її — на спокусу іншим, а смерть — на науку. Людей убивають, тільки вони щось почнуть. Людям потрібні приклади, щоб їм не боятися гіркої загибелі передчасно, не здавати в силі, щоб вони робили свою справу вперто. Віруючий потрібен, невіруючий — ні, так уже нехай після нього слава залишиться, загинув, мовляв, за віру свою; він од слабкості своєї загинув, а здаватиметься, що за віру.

Вірі було моторошно бачити зелений, холодний блиск його очей, її лякав фанатизм солдата, і вона не знаходила в собі бажання сперечатися з ним. Авдеев скосяглянув на неї і сказав лагідніше, тихше:

— Я кажу не тільки про вас, а так взагалі, тому що так я гадаю. Ваші слова не перші чую — ну, а людського не чув. Всі втовкмачують, всі примушують — вір не вір, а роби по-нашому. Кожен всередині себе — начальство для іншого, хоч що б він говорив! А тут не втовкмачувати треба, треба пояснити так, щоб я вже сам бачив, що для мене нема іншого шляху, як проти всього в житті, — абсолютно проти всього, як усе проти мене в

ньому поставлене! Ви теж почали докоряти нам — мовляв, звірі. Це легко сказати про кожную людину... Але якщо ми й звірі — чому? І чи гірші від інших? І чи можна нам, без розуму, бути кращими? Все це треба розповісти людям просто, — для того й слово дано вам, щоб говорити просто, по-людському. У кожного своє серце, і в кожному серці людське знайдеться, але тоді, коли всі навколо винні — кожен хоче виправдатись і тому — бреше! Сам свою правду приховує, сам себе душить — так я гадаю...

Він договорив свої слова повільно, задумливо і простягнув Вірі руку — суху й гарячу.

— До завтра, значить!

— Прощайте! — сказала вона, здригнувши.

Шамов з усмішкою кивнув їй головою.

— Ходімо швидше!

І обидва швидко пішли греблею, лунко тупаючи ногами.

Стоячи біля крутого підйому вгору, Віра проводжала очима дві білі постаті, аж поки вони не зникли в чорноті лісу.

На руїнах млина сквапно тріщав вогонь і щось шкварчало, наче умовляючи його — тихше, тихше... Хитрі язики полум'я обережно повзали по купках вогкого дерева, з'являючись то там, то тут, і на темній воді ставу бігали маленькі червоні плями. Над верховіттям сосон зійшов місяць, серп його косо дивився у став, і його темний відблиск тихенько плив по воді туди, де грав вогонь...

ТОВАРИШ!

Казка

I

У цьому місті все було дивне, все незрозуміле... Багато церков підносили до неба строкаті, яскраві куполи свої, але стіни і димарі фабрик були вищі за дзвіниці, і храми, придавлені важкими фасадами торговельних будинків, губились у мертвих сітях кам'яних стін, як дивовижні квіти в поросі та смітті руїн. І коли дзвони церков закликали на молитви — їх мідні крики, вибираючись на залізо дахів, безсило зникали в тісних щілинах між домами.

Доми були величезні і часто красиві, люди потворні і завжди нікчемні, від ранку до ночі вони метушливо, як сірі миші, бігали по вузьких, кривих вулицях міста і жадібними очима шукали одні — хліба, другі — розваг, треті — стоячи на перехрестях, вороже й пильно стежили, щоб слабкі, не ремствуючи, скорялися сильним. Сильними називали багатих, всі вірили, що тільки гроші дають людині владу і свободу. Всі хотіли влади, бо всі були рабами, розкіш багатих породжувала заздрість і ненависть бідних, ніхто не знав музики кращої, ніж брязкіт золота, і тому кожний був ворогом іншого, а володарем усіх — жорстокість.

Над містом часом сяяло сонце, але життя завжди було темне, і люди — як тіні. Вночі вони запалювали багато веселих вогнів, але тоді на вулиці виходили голодні жінки продавати за гроші пестощі свої, звідусіль бив у ніздрі масний запах усяких страв, і скрізь, мовчки й жа-

дібно, блискали люті очі голодних, а над містом тихо плавав придушений стогін нещастя, і воно не мало сили голосно крикнути про себе.

Всім жилося нудно і тривожно, всі були вороги і винні, тільки поодинокі почували свою правду, але вони були грубі, як тварини,— це були найжорстокіші...

Всі хотіли жити, і ніхто не вмів, ніхто не міг вільно йти шляхами прагнень своїх, і кожен крок у майбутнє мимоволі примушував обернутися до теперішнього, а воно владними і дужими руками пожадливого страховища зупиняло людину на шляху її і всмоктувало в липкі обійми свої.

Людина в тузі й нерозумінні безсило зупинялася перед потворно викривленим обличчям життя. Тисячами безпорадно сумних очей воно дивилось у серце їй і просило про щось — і тоді вмирили в душі ясні образи майбутнього. і стогін безсилля людини тонує у безладнім хорі стогону і зойків замучених життям, нещасних, жалюгідних людей.

Завжди було нудно, завжди тривожно, часом страшно, а навколо людей, як тюрма, нерухомо стояло, відбиваючи живе проміння сонця, це похмуре, темне місто, огидно правильні купи каміння, що поглинули храми.

І музика життя була придушеним зойком болю і злоби, тихим шепотом прихованої ненависті, грізним гавканням жорстокості, любострасним вищанням насильства...

II

Серед похмурої суєти горя і нещастя, в судорожному двобої пожадливості і нужди, у твані жалюгідного себелюбства, по підвалах домів, де жила біднота, що створювала багатство міста, невидимо ходили поодинокі мрійники, сповнені віри в людину, всім чужі і далекі, проповідники обурення, бунтівливі іскри далекого вогню правди. Вони потай приносили з собою до підвалів завжди плодотворні, маленькі зерна простого й великого вчення і то суворо, з холодним блиском в очах, то лагідно і любовно сіяли цю ясну, пекучу правду в темних серцях людей-рабів, людей, перетворених силою пожадливих, волею жорстоких на сліпе й німе знаряддя наживи.

І ці темні, загнані люди недовірливо прислухались до музики нових слів, музики, якої давно і невиразно чекало їхнє велике серце, потроху підводили свої голови, розриваючи петлі хитрої брехні, що нею обплутали їх владні й пожадливі насильники.

В їх життя, повне глухої, придушеної злоби, в серця, отруєні багатьма кривдами, в свідомість, засмічену строкатою брехнею мудрості сильних,—у це важке, сумне життя, просякнене гіркотою принижень,—було кинуте просте, ясне слово:

— Товариш!

Воно не було новим для них, вони чули і самі вимовляли його, воно звучало до цього часу таким самим пустим і тупим звуком, як усі знайомі, стерті слова, що їх можна забути і — нічого не втратиш.

Але тепер воно, ясне і міцне, звучало іншим звуком, у ньому співала інша душа, і щось тверде, сяйне і багатогранне, як алмаз, було в ньому. Вони сприйняли його і стали вимовляти обережно, скупко, лагідно гойдаючи його в серці своїм, як мати новонародженого гойдає в колиці, милуючись ним.

І чим глибше дивились в ясну душу слова, тим яснішим, значнішим і яскравішим здавалось їм воно.

— Товариш! — говорили вони.

І почували, що це слово прийшло об'єднати весь світ, піднести всіх людей його на височінь свободи і зв'язати їх новими узами, міцними узами поваги одного до одного, поваги до свободи людини, заради свободи її.

Коли це слово вросло в серця рабів, вони перестали бути рабами і одного разу заявили місту й усім силам його велике людське слово:

— Не хочу!

Тоді спинилось життя, бо це вони були силою, що дає йому рух, вони, і ніхто більше. Спинилась течія води, погас огонь, місто поринуло в темряву, і сильні стали як діти.

Страх поиняв душі насильників, і, задихаючись у смороді вивержень своїх, вони затаїли злобу проти бунтівників, не розуміючи і жахаючись перед силою їх.

Привид голоду постав перед ними, і діти їх жалібно плакали в темряві.

Доми і храми, оповиті пільмою, злились у бездушний хаос каменю і заліза, зловісне мовчання залило вулиці

мертвою вологою своєю, спинилось життя, бо сила, що породжує його, усвідомила себе, і раб-людина знайшла магічне, непоборне слово виявлення волі своєї,— визволилась від гніту і побачила наочно владу свою — владу творця.

Дні були днями туги сильних, тих, що вважали себе владарями життя, ночі — кожна була ніби тисячею ночей, така густа була пільма, так злиденно скупко і боязко сяяли вогні в мертвому місті, і тоді воно, створене століттями, страховище, що живилося кров'ю людей, постало перед ними в потворності нікчемності своєї, жалюгідною купою каменю і дерева. Холодно і похмуро дивились на вулиці сліпі вікна домів, а по вулицях бадьоро ходили справжні господарі життя. Вони теж були голодні, і більше за інших, але це було знайоме їм, і страждання тіла їх не досягали гостроти страждань господарів життя, не загащали вогню їх душ. Вони падали свідомістю сили своєї, передчуття перемоги сяяло в їх очах.

Вони ходили по вулицях міста, похмурої і тісної тюрми своєї, де їх обливали презирством, де наповнювали душі їх кривдами, і бачили велике значення праці своєї, і це підносило їх на височінь свідомості священного права бути господарями життя, законодавцями й творцями його. І тоді з новою силою, із сліпучою ясністю постало перед ними животворне, об'єднуюче слово:

— Товариші!

Воно звучало серед брехливих слів теперішнього, як радісна звістка про майбутнє, про нове життя, відкрите однаково для всіх попереду — далеко чи близько? Вони почували, що це в їх волі, вони наближаються до свободи, і вони самі віддаляють прищестя її.

III

Повія, ще вчора напівголодна тварина, що тоскно чекала на брудній вулиці, коли хто-небудь прийде до неї і грубо купить підневільні пестоші за дрібну монету,— і повія чула слово це, але, ніяково усміхаючись, не наважувалась сама повторити його. До неї підходив чоловік, яких вона не зустрічала до цього дня, він клав руку на плече її і казав їй мовою близького:

— Товариш!

І вона сміялась тихо і сором'язливо, щоб не заплакати від радості, якої вперше зазнало запльоване серце. На очах її, що вчора зухвало і голодно дивились на світ тупим поглядом тварини, блищали сльози першої чистої радості. Ця радість приєднання знедолених до великої сім'ї трудящих усього світу сяяла всюди на вулицях міста, і тьмяні очі його домів стежили за нею все зловісніше і холодніше.

Жебрак, якому вчора, щоб відчепитися від нього, кидали жалюгідну копійку, ціну співчуття ситих,— він теж чув це слово, і воно було для нього першою милостинєю, що викликала вдячний трепет поточеного злиднями, жалюгідного серця.

Візник, смішний хлопець, якого їздили штовхали в шию, щоб він передав цей удар своєму голодному, стомленому коневі,— ця багато разів бита людина, отупіла від гуркоту коліс по бруку, він теж, широко усміхаючись, сказав прохожому:

— Довезти, чи що, товаришу?

Сказав і злякався. Підібрав віжки, ладний швидко від'їхати, і дивився на прохожого, не вміючи стерти з широкого червоного обличчя свого радісної посмішки.

Прохожий глянув добрими очима і відповів, кивнувши головою:

— Спасибі, товаришу! Я дійду, недалеко.

— Ех ти, матінко моя!..— захоплено вигукнув візник, закрутився на козлах, широко й радісно кліпаючи очима, і кудись поїхав з тріскотом і криком.

Люди ходили тісними групами по тротуарах, і, як іскра, проміж них дедалі частіше спалахувало велике слово, покликане об'єднати світ:

— Товариш!

Поліцейський, вусатий, поважний і похмурий, підійшов до натовпу, що тісно обступив на розі вулиці старика-оратора, і, послухавши його промову, не кваплячись, проговорив:

— Збиратись не дозволено... розходьтесь, панове...

І, помовчавши секунду, опустив очі в землю й тихше додав:

— Товариші...

На обличчях тих, що виносили це слово в серцях своїх, вклали у нього плоть і кров і мідний, лункий звук заклику

до єднання,— на їх обличчях сяяло горде почуття юних творців, і було ясно, що та сила, яку вони так щедро вкладають у це живе слово,— непереможна, невичерпна.

Уже десь проти них збиралися сірі, сліпі юрби озброєних людей і безмовно шикувались у рівні лінії,— це злоба насильників готувалась відбити хвилю справедливості.

А в тісних, вузьких вулицях величезного міста, серед його німих холодних стін, створених руками незнаних творців, усе зростала і зріла велика віра людей у братерство всіх з усіма.

— Товариш!

То там, то тут спалахував огник, покликаний розгорітись у полум'я, що охопить землю яскравим почуттям споріднення всіх людей її. Охопить всю землю і спалить, і спопелить злобу, ненависть і жорстокість, що спотворюють нас, обійме всі серця і зіллє їх у єдине серце світу — серце правдивих, благородних людей,— в нерозривно-дружну сім'ю вільних трудівників.

На вулицях мертвого міста, створеного рабами,— на вулицях міста, в якому панувала жорстокість,— зростала й міцніла віра в людину, в перемогу її над собою і злом світу.

І в туманному хаосі тривожного, безрадісного життя — яскравою, веселою зорею, провідним огнем у майбутнє сяяло просте, містке, як серце, слово:

— Товариш!

9-е СІЧНЯ

...Натовп нагадував темний вал океану, ледве розбуджений першим поривом бурі, він плыв уперед повільно; сірі обличчя людей були подібні до каламутно-пінного гребеня хвилі.

Очі блищали збуджено, але люди дивилися одно на одного, наче не вірячи своєму вирішенню, дивуючись самі з себе. Слова кружляли над натовпом, як маленькі, сірі птахи.

Говорили неголосно, серйозно, ніби виправдуючись один перед одним.

— Нема більше змоги терпіти, ось чому пішли...

— Без причини народ не рушить...

— Хіба «він» цього не зрозуміє?..

Найбільше говорили про «нього», переконували одно одного, що «він» — добрий, сердечний і — все зрозуміє... Та в словах, якими малювали його образ, не було барв. Почувалося, що про «нього» давно — а може, і ніколи — не думали серйозно, не уявляли його собі живою, реальною особою, не знали, що це таке, і навіть погано розуміли — навіщо «він» і що може зробити. Але сьогодні «він» був потрібен, усі квапилися зрозуміти «його», не знаючи того, хто існував насправді, мимоволі створювали в уяві своїй щось величезне. Великі були надії, вони потребували великого для опори своєї.

Часом у натовпі лунав сміливий людський голос;

— Товариші! Не обманюйте самі себе...

Але самообман був необхідний, і голос людини заглушався полохливими і роздратованими сплесками криків:

— Ми хочемо одверто...

— Ти, брат, мовчи!..

— До того ж,— отець Гапон...

— Він знає!..

Натовп нерішуче плескався у каналі вулиці, розбиваючись на окремі групи; гув, сперечаючись і розмовляючи, бився об мури будинків і знову заливав середину вулиці темною, плинною масою — в ньому почувалося невиразне шумування сумнівів, було ясно напружене сподівання чогось, що освітило б шлях до мети вірою в успіх і цією вірою зв'язало, сплавило всі шматки в одне міцне, струнке тіло. Невіру старалися приховати і не могли, помічався невиразний неспокій і якась особливо гостра чутливість до звуків. Ішли, обережно прислухаючись, заглядали вперед, чогось уперто шукали очима. Голоси тих, хто вірував у свою внутрішню силу, а не в силу поза собою,— ці голоси викликали в натовпу ляк і роздратування, занадто різкі для істоти, переконаної в своєму праві змагатися в одвертій суперечці з тією силою, яку вона хотіла бачити.

Але, переливаючись з вулиці у вулицю, маса людей швидко зростала, і це зростання зовнішньо поступово викликало відчуття внутрішнього зростання, будило свідомість права народу-раба просити у влади уваги до своєї нужди.

— Ми теж люди, як-не-як...

— «Він», мабуть, зрозуміє,— ми просимо...

— Повинен зрозуміти!.. Не бунтуємо...

— Знову ж,— отець Гапон...

— Товариші! Свободи не просять...

— Ох, господи!..

— Та подожди ти, брат!..

— Женіть його геть, диявола!..

— Отець Гапон краще знає, як...

— Коли людям необхідна віра,— вона приходиться...

Високий чоловік у чорному пальті, з рудою латкою на плечі, став на тумбу і, скинувши шапку з лисої голови, почав говорити гучно, урочисто, з огнем в очах і тремтінням у голосі. Говорив про «нього», про царя.

Але в слові й тоні спочатку почувалося щось штучно піднесене, не було того почуття, яке здатне, заражаючи

інших, творити майже чудеса. Здавалося, чоловік силує себе, намагаючись розбудити й викликати в пам'яті образ давно безликий, безживний, стертий часом. Він був завжди, все життя, далекий від чоловіка, але зараз він став конче потрібним йому — в нього чоловік хотів вкласти свої надії.

І вони поволі оживляли мерця. Натовп слухав уважно — чоловік відбивав його бажання, він це почував. І хоч казкове уявлення сили явно не зливалося з «його» образом, але всі знали, що така сила є, повинна бути. Оратор втілював її в істоту, всім відому з малюнків у календарях, пов'язав з образом, який знали з казок, — а в казках цей образ був людський. Слова оратора — гучні, зрозумілі — зрозуміло малювали істоту владну, добру, справедливу, по-батьківському уважну до нужди народу.

Віра приходила, обгортала людей, збуджувала їх, заглушуючи тихий шепіт сумнівів... Люди спішили піддатися давно очікуваному настроєві, стискали одно одного у величезну груду однодушних тіл, і щільність, близькість плечей та боків зогрівала серця теплом певності, надії на успіх.

— Не треба нам червоних прапорів! — кричав лисий чоловік. Розмахуючи шапкою, він ішов на чолі натовпу, і його голий череп тьмяно блищав, хитався перед очима людей, притягаючи до себе їх увагу.

— Ми до батька йдемо!..

— Не дасть скривдити!

— Червоний колір — колір нашої крові, товариші! — уперто звучав над натовпом самотній, дзвінкий голос.

— Нема сили, що визволить народ, крім сили самого народу.

— Не треба!..

— Баламути, чорти!..

— Отець Гапон — з хрестом, а він — з прапором.

— Молодий ще, а теж, щоб командувати!..

Ті, що найменше вірували, ішли в глибині натовпу і звідти роздратовано й тривожно кричали:

— Жени його, отого з прапором!..

Тепер посувалися швидко, без вагань, і з кожним кроком все глибше заражали одно одного єдністю настрою; хмелем самообману. Тільки що створений, «він» наполегливо будив у пам'яті старі тіні добрих героїв — від-

гуки казок, чутих у дитинстві, і, насичуючись живою силою бажання людей вірувати, нестримно зростав у їхній уяві...

Хтось кричав:

— «Він» нас любить!..

І безсумнівно, що маса людей щиро вірила в цю любов істоти, нею ж тільки що створеної.

Коли натовп вилився з вулиці на берег ріки і побачив перед собою довгу, ламану лінію солдатів, що заступала йому путь на міст,—людей не спинала ця тонка, сіра загорожа. В постатях солдатів, чітко окреслених на голубуватоясному тлі широкої ріки, не було нічого загрозливого, вони підстрибували, зогріваючи змерзлі ноги, махали руками, штовхали один одного. Спереду, за рікою, люди бачили темний дім — там ждав їх «він», цар, господар цього дому. Великий і сильний, добрий і люблячий, він не міг, звичайно, наказати своїм солдатам, щоб вони не допускали до нього народ, який його любить і бажає говорити з ним про свою нужду.

Але все-таки на багатьох обличчях з'явилася тінь нерозуміння, і люди попереду натовпу трохи уповільнили свою ходу. Дехто озирнувся назад, інші відійшли набік, і всі намагалися показати одно одному, що про солдатів — вони знають, це не дивує їх. Деякі спокійно поглядали на золотого ангела, що блищав високо в небі над похмурою фортецею, інші усміхалися. Чийсь голос, співчуваючи, промовив:

— Холодно солдатам!..

— Еге-еж...

— А треба стояти!

— Солдати — для порядку.

— Спокійно, хлопці!.. Струнко!

— Ура, солдати! — крикнув хтось.

Офіцер у жовтім башлику на плечах вихопив з піхов шаблю і теж щось кричав навстріч натовпові, помахуючи в повітрі зігнутою смужкою сталі. Солдати стали нерухомо пліч-о-пліч один з одним.

— Чого це вони? — спитала повна жінка.

Їй не відповіли. І всім, якось ураз, стало важко йти.

— Назад! — донісся крик офіцера.

Кілька чоловік озирнулося — позад них стояла щільна маса тіл, з вулиці в неї лилася нескінченним потоком темна ріка людей; натовп, подаючись під її натиском,

розступався, заповнюючи майдан перед мостом. Кілька чоловік вийшло наперед і, змахуючи білими хустками, пішли назустріч офіцерові. Ішли й кричали:

— Ми — до царя нашого...

— Цілком спокійно!..

— Назад! Я накажу стріляти!..

Коли голос офіцера долетів до юрби, вона відповіла голосною луною подиву. Про те, що не допустять до «нього»,— дехто з натовпу говорив і раніше, але щоб стали стріляти в народ, який іде до «нього» спокійно, з вірою в його силу й добрість,— це порушувало цілісність створеного образу. «Він» — сила вища над усяку силу, і йому нема кого боятись, йому нема чого відштовхувати від себе свій народ багнетами й кулями...

Худий, високий чоловік з голодним обличчям і чорними очима раптом закричав:

— Стріляти? Не смієш...

І, звертаючись до натовпу, голосно, злобно говорив далі:

— Що? Кажав я — не пустять вони...

— Хто? Солдати?

— Не солдати, а — там...

Він махнув рукою кудись в далечінь.

— Вище которі... от! Ага? Я ж казав!

— Це ще невідомо...

— Узнають, чого йдемо,— пустять!..

Гомін зростає. Було чути гнівні крики, лунали вигуки іронії. Здоровий розум розбився об безглуздість перепони і мовчав. Рухи людей стали нервовіші, метушливіші; від ріки віяло гострим холодом. Нерухомо блищали вістря багнетів.

Перегукуючись і скоряючись натискові ззаду, люди посувалися вперед. Ті, що пішли з хустками, звернули вбік, зникли в натовпі. Але спереду всі — чоловіки, жінки, підлітки — теж махали білими хустками.

— Яка там стрільба? Навіщо? — солідно говорив літній чоловік з сивиною в бороді.— Просто вони не пускають на міст, мовляв — ідіть просто через лід...

І раптом у повітрі щось нерівно й сухо розсипалось, здригнулось, ударило в натовп десятками невидимих бичів. На секунду всі голоси враз ніби замерзли. Маса й далі тихо посувалася вперед.

— Холостими...— чи то сказав, чи то запитав безбарвний голос.

Але тут і там чути було стогін, в ногах натовпу лягло кілька тіл. Жінка, голосно охкаючи, схопилася руками за груди й швидкою ходою пішла вперед, на багнети, витягнені навстріч їй. За нею кинулися ще люди і ще, охоплюючи її, забігаючи поперед неї.

І знову тріск рушничного залпу, ще гучніший, нерівніший. Ті, що стояли біля огорожі, чули, як здригнулися дошки,— наче чийсь невидимі зуби злобно кусали їх. А одна куля стьобнула вздовж по дереву огорожі і, струсивши з нього дрібні тріски, кинула їх в обличчя людям. Люди падали по двоє, по троє, присідали на землю, хапаючись за животи, бігли кудись кульгаючи, повзли по снігу, і скрізь на снігу рясно спалахнули яскраві червоні плями. Вони розповзались, диміли, притягаючи до себе очі... Натовп подався назад, на мить спинився, заціпенів, і раптом розітнулося дике, потрясаюче виття согень голосів. Воно народилося і потекло в повітрі безперервною, напружено тремтливою строкатою хмарою криків гострого болю, жаху, протесту, тоскного нерозуміння і закликів на допомогу.

Нахиливши голови, люди групами кинулися вперед підбирати мертвих і поранених. Поранені теж кричали, погрожували кулаками, всі обличчя враз стали іншими, і в усіх очах виблискувало щось майже божевільне. Паніки — того стану загального чорного жаху, що раптом охоплює людей, змітає тіла, як вітер сухе листя в купу, і сліпо тягне, жене всіх кудись у дикому вихорі намагання схватися,— цього не було. Був жах, пекучий, як промерзле залізо, він леденив серце, стискував тіло і примушував дивитися широко розплющеними очима на кров, що поглинала сніг, на закривавлені обличчя, руки, одіжку, на трупи, страшно спокійні в тривожній метушні живих. Було їдке обурення, тоскно-безсила злоба, багато розгубленості та багато нерухомих очей, похмуро насуплених брів, міцно стиснутих кулаків, судорожних жестів і різких слів. Але здавалося, що найбільше в груди людей влилося холодного подиву, який мертвить душу. Адже за кілька незначних хвилин перед цим вони йшли, ясно бачачи перед собою мету путі, перед ними величаво стояв казковий образ, вони любувалися, закохувались у нього і живили душі свої великими надіями. Два

залпи, кров, трупи, стогін і — всі стали перел сірою по-
рожнечею, безсилі, з розірваними серцями.

Тупцювали на одному місці, немов облутані чимось, чого не могли розірвати; одні мовчки й заклопотано носили поранених, підбирали трупи, інші, наче уві сні, дивилися на їх роботу, приголомшено, в дивній бездіяльності. Багато людей кричали солдатам слова докорів, лайки і скарги, розмахували руками, скидали шапки, навіть щось кланялися, загрозували чийось страшним гнівом...

Солдати стояли нерухомо, опустивши рушницю до ноги, обличчя в них були теж нерухомі, шкіра на щоках туго натяглася, вилиці гостро випнулися. Здавалося, що в усіх солдатів білі очі і змерзлися губи...

У натовпі хтось кричав істерично голосно:

— Помилка! Помилка сталася, братця!.. Не за тих прийняли! Не вірте!.. Иди, братця,— треба пояснити!..

— Гапон — зрадник! — галасував підліток-хлопець, видираючись на ліхтар.

— Що, товариші, бачите, як зустрічає вас?..

— Стривай,— це помилка! Не може цього бути, ти зрозумій!

— Дай дорогу пораненому!..

Двоє робітників і жінка вели високого худого чоловіка; він був весь у снігу, з рукава його пальта спливала кров. Обличчя в нього посиніло, загострилося ще більше, і темні губи, насилу ворушачись, прошепотіли:

— Я казав — не пускають!.. Вони його ховають,— що їм — народ!

— Кіннота!

— Тікай!..

Стіна солдатів здригнулась і відчинилася, як дві половини дерев'яних воріт, басуючи й пирхаючи, між ними проїхали коні, розлігся крик офіцера, над головами кінноти знялися, розкривши повітря, шаблі, срібними стрічками блиснули, замахнулися всі в один бік. Натовп стояв і колихався, хвилюючись, ждучи, не вірячи.

Стало тихше.

— Ма-арш! — розлігся несамовитий крик.

Начебто вихор ударив в обличчя людей, і земля наче попливла під їх ногами, всі кинулись тікати, штовхаючи й збиваючи з ніг одно одного, кидаючи поранених, стрибаючи через трупи. Важкий тупіт коней наздоганяв, солдати вили, їх коні скакали через поранених, тих, що впали,

мертвих, блискали шаблі, блискали крики жаху та болю, часом було чути свист сталі і удар її об кість. Крик тих, кого били, зливався в лункий і протяжний стогін...

— А-а-а!

Солдати змахували шаблями й опускали їх на голови людей, і слідом за ударом тіла їх нахилилися набік. Обличчя в них були червоні, безокі. Іржали коні, страшно вискалюючи зуби, змахуючи головами...

Народ загнали у вулиці... І зараз же, тільки-но тупіт коней зник вдалині, люди спинилися, задихаючись, глянули одно на одного вираченими очима. На багатьох обличчях з'явилися провинні усмішки, і хтось засміявся, крикнувши:

— Ну, і біг же я!

— Тут — побіжиш!..— відповіли йому.

І раптом з усіх боків посипалися вигуки подиву, ляку, злоби...

— Що ж це, братця, га?

— Убивство йде, православні!

— За віщо?

— Оце так уряд!

— Рубають, га? Кіньми топчуть...

Розгублено тупцювали на місці, ділячись один з одним своїм обуренням. Не розуміли, що треба робити, ніхто не йшов, кожен тулився до іншого, силкуючись знайти якийсь вихід із строкатої плутанини почуттів, дивилися з тривожною цікавістю одно на одного і — все-таки, більше здивовані, ніж злякані — чогось ждали, прислухаючись, оглядаючись. Всі були занадто пригнічені й розбиті подивом, він лежав поверх усіх почуттів, заважав злитися настроєві більш природному в ці несподівані, страшні, безглуздо непотрібні хвилини, просякнені кров'ю невинних...

Молодий голос енергійно покликав:

— Гей! Ідіть підбирати поранених!

Усі стрепенулися, швидко пішли до виходу на ріку. А назустріч їм, у вулицю, вповзали по снігу і входили, хитаючись на ногах, покалічені люди, в крові й снігу. Їх брали на руки, несли, спиняли візників, зганяючи їздців, кудись везли. Всі стали заклопотані, похмурі, мовчазні. Розглядали поранених зважуючими очима, щось мовчки виміряли, порівнювали, поглиблено шукали відповідей на страшне питання, що поставало перед ними невиразною,

безформною, чорною тінню. Воно нищило образ недавно вигаданого героя, царя, джерела милості і блага. Та тільки небагато хто наважувався вголос признатися, що цей образ уже зруйновано. Признатися в цьому було важко,— адже це означало позбавити себе єдиної надії...

Ішов лисий чоловік у пальті з рудою латкою, його тьмяний череп тепер був залитий кров'ю, він опустив плече й голову, ноги в нього підламувалися. Його вели широкоплечий хлопець без шапки, з кучерявою головою, і жінка в розірваній шубці з безживним, тупим обличчям.

— Зажди, Михайле,— як же це? — бурмотів поранений.— Стріляти в народ — не дозволяється!.. Не повинно цього бути, Михайле.

— А — було! — крикнув хлопець.

— І стріляли... І рубали...— похмуро зауважила жінка.

— Значить, наказ дано на це, Михайле...

— І було! — злобно крикнув хлопець.— А ти думав — з тобою розмовляти стануть? Горілки склянку піднесуть?

— Зажди, Михайле...

Поранений зупинився, спираючись спиною на стіну, і закричав:

— Православні!.. За що нас убивають? По якому закону?.. З чийого наказу?

Люди йшли повз нього, опускаючи голови.

В іншому місці на розі біля огорожі зібралось кілька десятків, і в середині їх чийсь швидкий голос, задихаючись, говорив тривожно й злобно:

— Гапон вчора був у міністра, він знав усе, що буде, значить — він зрадив нам,— він повів нас на смерть!

— Яка йому користь?

— А я — знаю?

Всюди розгорялось хвилювання, перед усіма поставали питання ще неясні, але вже кожен почував їх важливість, глибину, сувору, наполегливу вимогу відповіді. У вогні хвилювання швидко зотлівала віра в допомогу ззовні, надія на чудесного визволителя від нужди.

Посеред вулиці йшла жінка, повна, погано вдягнена, з добрим обличчям матері, з великими, смутними очима. Вона плакала і, підтримуючи правою рукою закривавлену ліву, говорила:

— Як буду працювати? Чим годувати дітей?.. Кому

жалітись?.. Православні, де ж у народу захисники, коли й цар проти нього?

Її запитання, голосні і ясні, розбуркали людей, сколихнули й стривожили їх. До неї швидко підходили, бігли звідусіль і, спиняючись, слухали її слова похмуро й уважно.

— Значить, народові — нема закону?

Де в кого виривалось зітхання. Інші неголосно лялялись.

Звідкись пролунав різкий, лютий крик.

— Дістав допомогу, — синові ногу розбили...

— Петруху — на смерть!..

Криків було багато, вони хльостали по вухах і, дедалі частіше викликаючи мстиву луну, різкі відгуки, будили почуття злоби, свідомість конечної потреби захищатися від убивць. На блідих обличчях виступало якесь вирішення.

— Товариші! Ми все-таки ходімо до міста... може, чого-небудь доб'ємося... Ходімо, потроху!

— Переб'ють...

— Давайте говорити солдатам, — може, вони зрозуміють, що нема закону вбивати народ!

— А може, є, — звідки ми знаємо?

Натовп поволі, але неухильно змінювався, перероджується у народ. Молодь розходилась невеликими групами, всі вони йшли в один бік, знов до ріки. І все несли поранених, убитих, пахло теплою кров'ю, лунали стогін, вигуки.

— Якову Зиміну — просто в лоб...

— Спасибі батюшці-царю!

— Ота-ак, — зустрів!

Почулося кілька крутих слів. Навіть за одно з них чверть години тому натовп роздер би на шматки.

Маленька дівчинка бігла й кричала всім:

— Не бачили мами?

Люди мовчки оглядалися на неї й давали їй дорогу.

Потім почувся голос жінки з розтровошеною рукою:

— Тут, тут я...

Вулиця порожніла. Молодь розходилась все швидше. Літні люди похмуро, не поспішаючи, теж ішли кудись по двоє й по троє, спідлоба дивлячись услід молодим. Говорили мало... Лише інколи хто-небудь, не стримавши гіркоти, скрикував неголосно:

— Значить, народ відкинули тепер?..

— Убивці прокляті!..

Жалкували за вбитими людьми і, догадуючись, що вбито також один важкий, рабський забобон, обережно мовчали про нього, не вимовляючи більше імені його, що дряпало вухо, щоб не тривожити в серці туги й гніву...

А може, мовчали про нього, боячись створити іншого замість мертвого...

...Навколо житла царя стояли щільним, нерозривним цепом сірі солдати, під вікнами палацу на майдані розташувалась кіннота, стирчали гармати, невеликі й чимось схожі на п'явок. Запах сіна, гною, кінського поту повивав палац, брязкіт заліза, дзенькіт шпор, крики команди, тупіт коней колихався під сліпими вікнами палацу.

Навпроти солдатів — тисячі беззбройних, озлоблених людей тупцюють на морозі, над натовпом сірувата пара дихання, наче курява. Рота солдатів впиралася одним флангом в стіну будинку на розі Невського проспекту, другим — в залізні ґрати саду, заступаючи дорогу на майдан до палацу. Майже впритул до солдатів штатські, різноманітно вдягнені люди, більшість робітники, багато жінок і підлітків.

— Розходьтесь, панове! — півголосом говорив фельдфебель. Він ходив уздовж фронту, відсуваючи людей від солдатів руками й плечем, стараючись не бачити людських облич.

— Чому ви не пускаєте? — питали його.

— Куди?

— До царя!

Фельдфебель на секунду спинився і з почуттям, схожим на смуток, вигукнув:

— Та я ж кажу — нема його!

— Царя нема?

— Егеж! Сказано вам нема, і — йдіть!

— Зовсім нема царя? — наполегливо допитував іронічний голос.

Фельдфебель знову спинився, підняв руку.

— За такі слова — стережись!

І іншим тоном пояснив:

— У місті — нема його!

З натовпу відповіли:

- Ніде нема!
- Кінчився!
- Розстріляли ви його, дияволи!
- Ви думали — народ убиваєте?
- Народу — не вб'еш! Його на все стане...
- Ви царя вбили, — розумієте?
- Відійди, панове! Не розмовляй!
- Ти хто? Солдат? Що таке — солдат?

В іншому місці дідок з борідкою клинцем піднесено говорив солдатам:

— Ви — люди, ми — теж! Зараз ви у шинелях, завтра — в каптанах. Робити захочете, їсти треба буде. Роботи нема, їсти нічого. Доведеться й вам, хлопці, так само ось, як ми. Стріляти, значить, у вас треба буде? Убивати за те, що голодні будете, га?

Солдатам холодно. Вони переступали з ноги на ногу, били підошвами об брук, терли вуха, перекидаючи рушниці з руки в руку. Слухаючи розмови, зітхали, поводили очима вгору й вниз, плямкали змерзлими губами, сякались. Обличчя, посинілі від холоду, одноманітно сумні, тупуваті, солдатики — дрібні на зріст, такі, як і їх гвинтівки з примкнутими багнетами, — одинадцята рота 144-го Псковського полку. Дехто з них, примружившись, ніби цілився у щось, міцно зціпивши зуби, мабуть, насилу стримуючи злобу проти цієї маси людей, через яку доводиться мерзнути. Від їх сірої, нудної лінії віяло втомою, нудьгою.

Люди, піддаючись поштовхам ззаду, часом штовхали солдатів.

— Тихше! — неголосно озивався на штовхани чоловічок у сірій шинелі. Натовп все палкіше кричав їм щось. Солдати слухали, кліпаючи очима, обличчя кривились незрозумілими гримасами, і щось жалюгідне, боязке з'являлося на них.

— Не займай ружжо! — гукнув один з них молодому хлопцеві у волохатій шапці. А той тикав солдата пальцем у груди і казав:

— Ти солдат, а не кат. Тебе покликали захищати Росію від ворогів, а примушують розстрілювати народ... Зрозумій! Народ — це й є Росія!

— Ми — не стріляємо! — відповів солдат.

— Дивися — ось стоїть Росія, російський народ! Він бажає бачити свого царя...

Хтось перебив мову, крикнувши:

— Не бажає!

— Що в тому поганого, що народ захотів поговорити з царем про свої справи? Ну, скажи, га?

— Не знаю я! — сказав солдат, спльовуючи.

Сусід його додав:

— Не велено нам розмовляти...

Похмуро зітхнув і опустив очі.

Один солдатик раптом ласкаво спитав того, що стояв перед ним:

— Земляче, — не рязанський будете?

— Псковський. А що?

— Так. Я — рязанський...

І, широко усміхнувшись, мерзлякувато перемикнув плечима.

Люди коливались перед рівним сірим муром, бились об нього, як хвилі ріки об каміння берега. Відхлинувши, знову вертались. Навряд чи багато хто розумів, навіщо вони тут, чого хочуть і ждуть? Ясно усвідомленої мети, певного наміру не почувалось. Було гірке почуття кривди, обурення, у багатьох — бажання помсти, це всіх зв'язувало, затримувало на вулиці, але ні на кого було вилити ці почуття, нікому — мстити... Солдати не викликали злоби, не драгували — вони були просто тупі, нещасні, перемерзлі, багато хто з них не міг стримати дрожу в тілі, вони трусилились, цокотіли зубами.

— З шостої години ранку стоїмо! — говорили вони. — Чиста біда!

— Лягай і — помирай...

— Ішли б ви, га? І ми б у казарми, в тепло пішли...

— Чого ви клопочетесь? Чого ждете? — говорив фельдфебель.

Його слова, солідне обличчя й серйозний, упевнений тон охолоджували людей. В усьому, що він казав, був ніби особливий зміст, глибший, ніж його прості слова.

— Нічого ждати!.. Тільки військо через вас страждає...

— Стріляти будете в нас? — спитав його юнак у башлику.

Фельдфебель помовчав і спокійно відповів:

— Накажуть — будемо!

Це викликало вибух докірливих зауважень, лайок, насмішок.

— За що? За що? — питав голосніше за всіх високий, рудий чоловік.

— Не слухаєте наказів начальства! — пояснив фельдфебель, тручи вухо.

Солдати слухали гомін натовпу і похмуро кліпали. Один тихо вигукнув:

— Гарячого б чого-небудь тепер!..

— Крові моєї — хочеш? — спитав його чийсь лютий, тоскний голос.

— Я — не звір! — похмуро й ображено озвався солдат.

Багато очей дивилося в широке, приплюснуте обличчя довгої лінії солдатів з холодною, мовчазною цікавістю, зневагою, гидливістю. Але більшість намагалася розігріти їх вогнем свого збудження, розворушити щось у міцно стиснутих казармою серцях, у головах, засмічених мотлохом казенної виучки. Більшість людей хотіла щонебудь робити, як-небудь втілити свої почуття й думки в життя і вперто билась об це сіре, холодне каміння, що бажало одного — зігріти свої тіла.

Дедалі палкіше звучали промови, дедалі яскравіші ставали слова.

— Солдати! — говорив кремезний чоловік, з великою бородою й блакитними очима. — Ви діти російського народу. Збіднів народ, забутий він, zostавлений без захисту, без роботи й хліба. Ось він пішов сьогодні просити царя про допомогу, а цар велить вам стріляти в нього, убивати. Біля Троїцького мосту — стріляли, вбили не менше сотні. Солдати! Народ — батьки і брати ваші — клопочеться не тільки за себе, — а й за вас. Вас ставлять проти народу, штовхають на батьковбивство, братовбивство. Подумайте! Хіба ви не розумієте, що проти себе йдете?

Цей голос, спокійний і рівний, хороше обличчя і сиве волосся бороди, весь вигляд чоловіка та його прості, правдиві слова, видимо, хвилювали солдатів. Опускаючи очі перед його поглядом, вони слухали уважно, дехто, похитуючи головою, зітхав, інші хмурили брови, оглядалися, хтось неголосно порадив:

— Відійди, — офіцер почує!

Офіцер, високий, білобрисий, з великими вусами, повільно йшов уздовж фронту і, натягаючи на праву руку рукавичку, кризь зуби говорив:

— Ро-озійдись!.. Ге-еть звідси! Шо? Поговори,— я тобі поговорю!..

Обличчя в нього було товсте, червоне, очі круглі, світлі, але без блиску. Він ішов не кваплячись, твердо вдаряючи ногами в землю, але з його приходом час полетів швидше, наче кожна секунда поспішала зникнути, боячись наповнитись чимсь образливим, ганебним. За ним наче витягалась невидима лінійка, рівняючи фронт солдатів, вони підбирали животи, випинали груди, поглядали на носки чобіт. Деякі з них показували людям очима на офіцера й робили сердиті гримаси. Спинившись на флангу, офіцер крикнув:

— Струнко-о!

Солдати сколихнулись і завмерли.

— Наказую розійтись! — сказав офіцер і не кваплячись вийняв з піхов шаблю.

Розійтись було фізично неможливо, — натовп густо залив вес маленький майдан, а з вулиці, в тил йому, все йшов і йшов народ.

На офіцера дивилися з ненавистю, він чув насмішки, лайки, але стояв під їх ударами твердо, непорушно. Його погляд мертво озирає роту, руді брови ледь-ледь здригалися. Натовп гомонів, його, видимо, дратував цей спокій.

— Цей — скомандує!

— Він без команди ладен рубати.

— Ач, витяг оселедця...

— Гей, пане! Вбивати — готовий?

Розрослося буйне завзяття, з'являлося почуття безтурботного молодецтва, крики звучали голосніше, насмішки — гостріше.

Фельдфебель глянув на офіцера, здригнувся, зблід і теж швидко вийняв шаблю.

Раптом почувся зловісний спів ріжка. Публіка дивилася на горніста — він так дивно надув щоки й вирячив очі, що здавалось — обличчя його зараз лусне, ріжок тремтів у його руці і співав занадто довго. Люди заглушили гугнявий, мідний крик гучним свистом, виттям, вереском, вигуками прокльонів, словами докорів, стогоном тоскного безсилля, криками розпачу й молодецтва, викликаного відчуттям можливості вмерти в наступну мить і неможливістю уникнути смерті. Втекти від неї було нікуди. Кілька темних постатей кинулось на землю й при-

пало до неї, дехто затуляв руками обличчя, а сивобородий чоловік, розкривши на грудях пальто, став попереду всіх, дивлячись на солдатів блакитними очима і кажучи їм щось таке, що тонуло в хаосі криків.

Солдати змахнули рушницями, взявши на приціл, і всі заледеніли в одноманітній, сторожкій позі, витягши до натовпу багнети.

Було видно, що лінія багнетів висіла в повітрі неспокоїно, нерівно — одні занадто піднялись угору, інші нахилились униз, лише деякі дивилися прямо в груди людей, і всі вони здавалися м'якими, дрижали і наче танули, згинались.

Чийсь голос гучно, з жахом і огидою крикнув:

— Що ви робите? Убивці!

Багнети сильно і нерівно здригнулися, злякано зірвався залп, люди хитнулися назад, відкинуті звуком, ударами куль, падінням мертвих і поранених. Деякі почали мовчки стрибати через ґрати саду.

Бризнув ще залп. І ще.

Хлопець, поцілений кулею на ґратах саду, раптом перегнувся і повис на них вниз головою. Висока, струнка жінка з пишним волоссям тихо охнула і м'яко впала коло нього.

— Ах ви, прокляті! — крикнув хтось.

Стало просторіше й тихше. Задні тікали у вулиці, в двори, натовп важко відступав, скоряючись невидимим поштовхам. Між ним і солдатами утворилось кілька сажнів землі, густо укритої тілами. Одні з них, устаючи, швидко відбігали до людей, інші підводилися з важкими зусиллями, залишаючи за собою плями крові, вони, хитаючись, теж кудись ішли, і кров текла слідом за ними. Багато людей лежало нерухомо, горілиць і долілиць і на боці, але всі витягнувшись, у дивовижному напруженні тіла, що було схоплене смертю і наче виривалося з рук її...

Пахло кров'ю. Запах цей її нагадував теплий, солонуватий подих моря увечері, після жаркого дня, він був нездоровий, п'яний і збуджував погану жадобу нюхати його довго й багато. Він гидко розбещує уяву, як це знають різники, солдати та інші убивці з ремесла.

Натовп, відступаючи, охкав, прокльони, лайки і крики болю зливалися в строкатий вихор з свистом, уханням і стогоном, солдати стояли твердо й були так само неру-

хомі, як мертві. Обличчя в них посіріли і губи міцно постулялись, наче всі ці люди теж хотіли кричати і свистіти, але не наважувалися, стримувались. Вони дивилися прямо поперед себе широко розплющеними очима і вже не кліпали. В цьому погляді не було помітно чогонебудь людського, здавалося, що вони не бачать нічого, ці спустошені, мутні цятки на сірих, витягнутих обличчях. Не хочуть бачити, може, потай бояться, що, побачивши теплу кров, пролиту ними, ще захочуть пролити її. Рушниці дрижали в їх руках, багнети коливались, свердлили повітря. Але цей дроз тіла не міг розбудити тупої байдужості в грудях людей, серця яких були погашені гнітом насильства над волею, мозок туго обклеєний гидкою, гнилою брехнею. З землі підвівся бородатий, блакитноокий чоловік і знову почав говорити ридаючим голосом, увесь здригаючись:

— Мене — не вбили. Це тому, що я казав вам святу правду...

Натовп знову похмуро й повільно посувався вперед, прибираючи мертвих і поранених. Кілька чоловік стали поруч з тим, що говорив до солдатів, і теж, перебиваючи його мову, кричали, умовляли, докоряли, беззлобно, з тугою й жалем. В голосах усе ще звучала наївна віра в перемогу правдивого слова, бажання довести безглуздість і безумство жорстокості, вселити усвідомлення тяжкої помилки. Намагалися й хотіли примусити солдатів зрозуміти ганьбу й огидність їх мимовільної ролі...

Офіцер вийняв з чохла револьвер, уважно оглянув його і пішов до цієї групи людей. Вона відступала від нього, не поспішаючи, як відступають від каменя, що не швидко котиться з гори. Блакитноокий бородатий чоловік не рухався, зустрічаючи офіцера словами гарячого докору, широким жестом показуючи на кров навколо.

— Чим це виправдати, подумайте? Нема виправдання!

Офіцер став перед ним, заклопотано насупив брови, витягнув руку. Пострілу не було чути, було видно дим, він повив руку вбивці раз, два і три. Після третього разу чоловік зігнув ноги, перекинувся назад, змахуючи правою рукою, і впав. До вбивці кинулися з усіх боків, — він відступав, махаючи шаблею, совав до всіх свій револьвер... Якийсь підліток упав під ноги йому, він його гкнув шаблею в живіт. Кричав ревучим голосом, стрибав

на всі боки, як уперта коняка. Хтось кинув йому шапкою в обличчя, кидали грудками закривавленого снігу. До нього підбіг фельдфебель і кілька солдатів, наставивши багнети,— тоді нападаючі розбіглися. Переможець погрожував шаблею услід їм, а потім раптом опустив її і ще раз встромив у тіло підлітка, що повзав біля його ніг, сходячи кров'ю.

І знову гугняво заспівав ріжок. Люди швидко звільняли майдан перед цим звуком, а він тонко звивався в повітрі і наче докреслював порожні очі солдатів, хоробрість офіцера, його червону на кінці шаблю, розкошлані вуса...

Живий, червоний колір крові дражнив очі й притягав їх до себе, збуджуючи п'янке й злобне бажання бачити його більше, бачити скрізь. Солдати якось насторожились, рухали шиями і, здається, шукали очима ще живих цілей для своїх куль...

Офіцер стояв на флангу і, змахуючи шаблею, щось кричав, уривчасто, гнівно, дико.

З різних кінців у відповідь йому неслись крики:

— Кат!

— Мерзотник!

Він почав чепурити свої вуса.

Розітнувся ще залп, другий...

Вулиці були набиті народом, як мішки зерном. Тут було менше робітників, переважали дрібні крамарі, службовці. Уже дехто з них бачив кров і трупи, декого біла поліція. Їх вивела з домів на вулицю тривога, і вони всюди сіяли її, перебільшуючи зовнішній жах дня. Чоловіки, жінки, підлітки — всі тривожно оглядалися, прислухаючись ждали. Розповідали одно одному про вбивства, охкали, лаялись, розпитували легко поранених робітників, часом притишували голоси до шепоту і довго говорили одно одному щось таємне. Ніхто не розумів, що треба робити, і ніхто не йшов додому. Почували й догадувались, що за цими вбивствами є ще щось важливе, глибше й трагічніше для них, ніж сотні вбитих і поранених людей, чужих їм.

До цього дня вони жили майже несвідомо, якимись невиразними, невідомо коли, непомітно як складеними ув'язненнями про владу, закон, начальство, про свої права.

Безформність цих уявлень не заважала їм обплутати мозок густими, щільними тенетами, покрити його товстою, слизькою корою; люди звикли думати, що в житті є якась сила, покликана й здатна захищати їх, є — закон. Ця звичка давала певність безпеки і захищала від неспокійних думок. З нею жилось непогано, і, незважаючи на те, що життя десятками дрібних уколів, дряпин і поштовхів, а іноді серйозними ударами, тривожило ці туманні уявлення, вони були міцні, чіпкі і зберігали свою мертву цілісність, швидко вигоюючи всі тріщини й дряпини.

А сьогодні зразу мозок оголився, здригнувся, і груди сповнилися тривогою, холодом. Усе стало, звичне перевернулося, розбилось, зникло. Всі, більш чи менш ясно, почували себе тоскно і страшенно самотніми, беззахисними перед силою цинічною і жорстокою, що не знає ні права, ні закону. В її руках було все живе, і вона могла безкарно сіяти смерть у масі людей, могла нищити живих так, як їй хотілося і скільки їй було завгодно. Ніхто не міг її стримати. Ні з ким вона не хотіла говорити. Була всевладна і спокійно виявляла безмірність своєї влади, безглуздо завалюючи вулиці міста трупами, заливаючи їх кров'ю. Її кривавий, божевільний капрыз було ясно видно. Він навівав одностайну тривогу, їдкий страх, що спустошував душу. І наполегливо будив розум, спонукаючи його створювати плани нового захисту особи, нових побудов для охорони життя.

Низько опустивши голову, мотаючи закривавленими руками, ішов якийсь огрядний, кремезний чоловік. Його пальто спереду було рясно залите кров'ю.

— Ви поранені? — спитали його.

— Ні.

— А кров?

— Не моя це! — не спиняючись, відповів він. І раптом спинився, оглянувся і заговорив дуже голосно:

— Це не моя кров, панове, — це кров тих, що вірили!..

Не скінчивши, він рушив далі, знову опустивши голову.

У натовп, помахуючи нагайками, в'їхав загін кіннотників. Від них відскакували на всі боки, давлячи одно одного й налазячи на стіни. Солдати були п'яні, вони безглуздо усміхалися, хитаючись у сідлах, іноді, немов

знехотя, били нагайками по головах і плечах. Один ударений упав, але зараз, скочивши на ноги, спитав:

— За що? Е-ех ти, звір!

Солдат швидко схопив з-за плеча гвинтівку і вистрілив у нього з руки, не спиняючи коня. Чоловік знов упав. Солдат засміявся.

— Що роблять? — в остраху кричав поважний, добре одягнений чоловік, повертаючи на всі боки викривлене обличчя.— Панове! Ви бачите?

Безперервним потоком струмував глухий, збуджений гомін голосів, у муках страху, в тривозі розпачу — народжувалося щось, що поволі і непомітно об'єднувало воскреслу з мертвих, незвиклу працювати, невмілу думку.

Але знаходилися люди миру.

— Дозвольте, навіщо він вилаяв солдата?

— Солдат — ударив!

— Він повинен був оступитися!

У заглибині воріт дві жінки і студент перев'язували прострілену руку робітника. Він кривився, похмуро поглядаючи кругом, і говорив до людей навколо:

— Ніяких таємних намірів не було в нас, про це говорять тільки падлюки та сищики. Ми йшли одверто. Міністри знали, чого йдемо, у них є копії нашої петиції. Сказали б, падлюки, що, мовляв, не можна, не йдїть. Мали час сказати нам це,— ми не сьогодні зібралися... Всі знали — і поліція, і міністри,— що ми підемо. Розбійники...

— Про що ви просили? — серйозно, вдумливо спитав сивий і сухенький старик.

— Просили, щоб цар виборних покликав від народу і з ними вершив справи, а не з чиновниками. Розорили Росію, сволота, пограбували всіх.

— Справді... контроль конче потрібен! — зауважив старий.

Робітникові перев'язали рану, обережно спустили рукав одежі.

— Спасибі, панове! Я казав товаришам — даремно ми йдемо! Не буде пуття... Тепер — доведено це.

Він обережно засунув руку між гудзиками пальта і, не поспішаючи, пішов геть.

— Ви чуєте, як вони міркують? Це, батечку мій...

— Та-ак! Хоча все ж таку бойню вчиняти...

— Сьогодні — його, завтра — мене можуть...

— Та-ак...

В іншому місці гаряче сперечалися:

— Він міг не знати!

— Тоді — навіщо він?

Але людей, що пробували воскресити мерця, було вже мало, вони були непомітні. Вони збуджували злобу своїми спробами воскресити вмерлий привид. На них накидалися, як на ворогів, і вони злякано зникали.

У вулицю в'їхала, стискуючи людей, батарея артилерії. Солдати сиділи на конях і передках, задумливо дивлячись уперед, через голови людей. Натовп м'явся, даючи дорогу, огортався похмурим мовчанням. Бряжчала зброя, гуркотіли ящики, гармати, киваючи хоботами, уважно дивилися в землю, ніби нюхаючи її. Цей поїзд нагадував про похорон.

Десь розлігся тріск пострілів. Люди завмерли, прислухались. Хтось тихо сказав:

— Ще!..

І зненацька по вулиці пробіг раптовий трепет пожвавлення.

— Де, де?

— На острові... На Васильєвському...

— Ви чуєте?

— Та невже?

— Слово честі! Збройовий магазин захопили...

— Ого?

— Спиляли телеграфні стовпи, збудували барикаду...

— Та-ак... он як?

— Багато їх?

— Багато!

— Ех, — хоч відплатили б за кров невинну!..

— Ходім туди!

— Іване Івановичу, ходімо, га?

— Та-ак... це, знаєте...

Над натовпом виросла постать людини, і в присмерку лунко загудів заклик:

— Хто хоче битися за свободу? За народ, за право людини на життя, на працю? Хто хоче вмерти в бою за майбутнє — іди на допомогу!

Одні йшли до нього, і серед вулиці утворилося щільне ядро тісно зімкнутих тіл, інші спішно відходили кудись геть.

— Ви бачите, який роздратований народ.

— Цілком законно, цілком!

— Безумства будуть... ай-ай-ай!

Люди танули в присмерку вечора, розходились по домівках і несли з собою незнайому їм тривогу, лякаюче відчуття самотності, напіврозбуркане усвідомлення драми свого життя, безправного, безглузкого життя рабів... І готовість негайно пристосуватися до всього, що буде вигідне, зручне...

Ставало страшно. Питьма розривала зв'язок між людьми — слабкий зв'язок зовнішнього інтересу. І кожен, хто не мав огню в грудях, спішив швидше в свій звичний куток.

Темніло. Але вогні не світилися...

— Драгуни! — крикнув хрипкий голос.

З-за рогу раптом вихопився невеличкий кінний загін, кілька секунд коні нерішуче тупцювали на місці і раптом помчали на людей. Солдати дивно завили, заревли, і було в цьому звукові щось нелюдське, темне, сліпе, незрозуміло близьке до тоскного розпачу. В пільмі і люди, і коні стали дрібніші й чорніші. Шаблі блищали тьмяно, криків було менше, і більше чути було ударів.

— Бий їх чим попало, товариші! Кров за кров, — бий!
-- Тікай!..

— Не смій, солдате! Я тобі не мужик!

— Товариші, камінням!

Звалиюючи маленькі темні постаті, коні стрибали, іржали, хропли, дзвеніла сталь, лунала команда:

— Відді-і-лення...

Співала сурма, квапливо й нервово. Бігли люди, штовхаючи одно одного, падаючи. Вулиця порожніла, а посеред неї на землі з'явилися темні бугри, і десь у глибині, за поворотом, розлягався важкий, бистрий тупіт коней...

— Ви поранені, товаришу?

— Відтяли вухо... здається...

— Що зробиш з голими руками!..

В порожній вулиці гучно відбилася луна пострілів.

— Не стомилися ще, — дияволи!

Мовчання. Квапливі кроки. Так дивно, що мало звуків і нема руху в цій вулиці. Звідусіль лине глухий, вогкий гул, — наче море влилося в місто.

Десь близько тихий стогін коливається в пільмі... Хтось біжить і дихає тяжко, уривчасто.

Тривожне запитання:

— Що, поранений?.. Якове?

— Зажди, нічого! — відповідає хрипкий голос.

З-за рогу, де зникли драгуни, знову з'являється натовп і густо, чорно тече на всю широчінь вулиці. Хтось, хто йде попереду, невіддільний від натовпу в п'їтми, каже:

— Сьогодні з нас узяли кров'ю зобов'язання — відтепер ми повинні бути громадянами.

Нервово схлипнувши, його перебив другий голос:

— Так,— показали себе вітці наші!

І хтось, погрожуючи, промовив:

— Ми не забудемо цього дня!

Ішли швидко, щільною купою, говорило багато людей зразу, голоси хаотично зливались у похмурий, темний гомін. Часом хто-небудь, підвищивши голос до крику, заглушав на хвилину всіх.

— Скільки перебито людей!

— За що?

— Ні! Нам неможливо забути цей день!..

Збоку пролунав надсадний і хрипкий вигук, зловісний, як пророцтво.

— Забудете, раби! Що вам — чужа кров?

— Мовчи, Якове...

Стало темніше й тихше... Люди йшли, оглядаючись у напрямі голосу, бурчали.

З вікна дому на вулицю обережно падало жовте світло. В плямі його біля ліхтаря було видно двох чорних людей. Один, сидючи на землі, спирався спиною об ліхтар, другий, нахилившись над ним, мабуть, хотів підняти його. І знову хтось із них сказав, глухо й сумно:

— Раби...

ПРИМІТКИ

До четвертого тома увійшли твори, написані М. Горьким у 1906—1907 роках. З них такі входили в попередні зібрання творів письменника: «В Америці», «Мої інтерв'ю», «Солдати», «Товариш!», «9-е січня», «Мати». Ці твори кілька разів редагувалися М. Горьким. Деякі з них востаннє редагувалися письменником при підготовці зібрання творів у виданні «Книга», 1923—1927 років.

Інші два твори четвертого тома — «Чарлі Мен», «Послання у простір» — включаються у зібрання творів вперше. Ці твори М. Горький повторно не редагував.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за своїм томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва, 1950.

В АМЕРИЦІ

Вперше цикл нарисів «В Америці» надруковано в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книги одинадцята і дванадцята. Тоді ж видано за кордоном окремою книгою: «М. Горький, В Америці (Нариси). Частина перша», видавництво І. Дітца, Штутгарт, 1906.

Нариси написано весною і влітку 1906 р. в Америці.

У лютому 1906 року, за дорученням партії більшовиків, Горький, якому загрожував арешт, виїхав з Росії. Перед ним стояли завдання: розповісти зарубіжним робітникам правду про російську революцію, пропагувати її ідеї, організувати збирання коштів для революційної боротьби більшовицької партії, агітувати проти іноземних позик, які царський уряд прагнув одержати для придушення революції. Кілька тижнів письменник пробув у Німеччині, після чого виїхав до Америки, куди і прибув 10/23 квітня 1906 р. За кілька днів М. Горький написав друзям про свої перші враження від Америки. У листі до К. П. П'ятницького він писав, що американці «...занадто бізнесмени — люди, що роблять гроші,— у них мало життя духу» (Архів О. М. Горького). Тоді ж таки, порівнюючи Росію епохи революції 1905 р. з Америкою, М. Горький писав І. П. Ладизьникову: «Ми далеко попереду цієї вільної Америки, при всіх наших нещастях! Це особливо виразно видно, коли порівнюєш тутешнього фермера або робітника з нашими мужиками і робітниками» (Архів О. М. Горького).

У перших же публічних виступах в Америці М. Горький висловив солідарність з трудящими Америки. У деяких газетах США у квітні 1906 р. було надруковано телеграму М. Горького, адресовану Вільяму Хейвуду і Чарльзу Мойеру — керівникам «Західної федерації рудокопів», ув'язненим у тюрму в місті Кальдуелль. «Привіт вам, брати-соціалісти! — писав М. Горький.— Мужайтесь! День справедливості і визволення поневолених всього світу близький. Назавжди братські ваші».

Виступаючи на мітингу в Гренд-Пелейсі в Нью-Йорку, М. Горький заявив: «Я не вірю у ворожнечу рас і націй. Я бачу лише одну боротьбу — класову. Я не вірю в існування специфічної психології, яка викликає в білої людини природну ненависть до людини чорної раси...»

Американська буржуазна преса розпочала злісну кампанію проти М. Горького. Письменник був виселений з готелю в Нью-Йорку, де він проживав. Всі інші власники нью-йоркських готелів також відмовились дати йому приміщення. Американські капіталісти сподівались примусити М. Горького виїхати з Америки. Письменник змушений був поселитися в приватному домі в Нью-Йорку на Стейтен Айленд, у подружжя Мартін. У них на дачі, в горах Алі-рондак, за 25 кілометрів від міста Елізабеттоув, М. Горький прожив літо 1906 р.

Поява в американському журналі «Аппельтон мегезін» нарисів «Місто Жовтого Диявола» викликала цілий потік читацьких відгуків. В одному з листів у серпні 1906 р. М. Горький повідомляв, що сенатори пишуть заперечення, а робітники регочуть.

К. П. П'ятиницькому М. Горький писав: «Знаєте — у відповідь на мою статтю в «Аппельтоні» про Нью-Йорк газети одержали більше 1200 заперечень!»

Я незабаром надрукую статтю «Країна підлітків», де буду доводити, що американці, навіть тоді, коли вони лисі, сиві і жують вставними зубами, навіть коли вони професори, сенатори і мільйонери, — їм не більше як 13—15 років. Мабуть, мене задушать запереченнями» (Архів О. М. Горького).

І ще: «...Мене дуже захоплює каша, яку заварили тут. Цікаво! Кажуть — я тут роблю революцію. Це, звичайно, дурниця, проте, говорячи серйозно, мені вдалося зчинити галас» (Архів О. М. Горького).

Спочатку книга «В Америці» складалася з чотирьох нарисів: «Місто Жовтого Диявола», «Царство нудьги», «Мов», «Чарлі Мен». Пізніше останній нарис М. Горьким до циклу не включався.

У цьому виданні нарис «Чарлі Мен» друкується поза циклом *Місто Жовтого Диявола*. Вперше надруковано одночасно в американському журналі «Аппельтон мегезін», в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга одинадцята, СПб, 1906, і в книзі «М. Горький. В Америці (Нариси). Частина перша», видавництво І. Дітца, Штутгарт, 1906.

В авторизованих машинописних екземплярах тексту є вказівка на місце написання твору: «New-York. Staten Island».

Царство нудьги, «Мов». Вперше надруковані одночасно в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга дванадцята, СПб, 1906, і у книзі «М. Горький. В Америці (Нариси). Частина перша», видавництво І. Дітца, Штутгарт, 1906.

Нариси «В Америці» включались у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкуються за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ЧАРЛІ МЕН

Вперше надруковано як четвертий нарис у серії «В Америці» одночасно в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга

дванадцята, СПб. 1906, і в книзі «М. Горький. В Америці» (Нариси). Частина перша», видавництво І. Дітца, Штутгарт, 1906.

У зібрання творів не включався.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для дванадцятого «Сборника товарищества «Знание» за 1906 год».

МОЇ ІНТЕРВ'Ю

Вперше надруковано у 1906 р. у різних виданнях.

Цикл писався у 1906 р., починаючи з квітня місяця.

Розвиваючи агітацію проти надання іноземними імперіалістами позики російському цареві, М. Горький опублікував весною 1906 р. ряд звернень до робітників і прогресивної інтелігенції Європи і Америки. У французькій газеті «Юманіте» і паризькому журналі «Червоний прапор» він надрукував у квітні статтю «Не давайте грошей російському урядові!», влітку у пресі з'явилося його звернення до робітників Англії, Франції, Італії.

Характеризуючи взаємовідносини Росії та Європи після революції 1905 р., Й. В. Сталін писав:

«Російсько-японська війна розкрила всю гнилість і слабкість російського самодержавства. Успішний загальний політичний страйк у жовтні 1905 року довів цю слабкість до повної ясності (колос на глиняних ногах). Далі, 1905 р. розкрив не тільки слабкість самодержавства, кволість ліберальної буржуазії і міць російського пролетаріату, але й спростував ходячу думку, яка мала раніше силу, про те, що російське самодержавство є жандармом Європи, що воно нібито *в силі бути* жандармом Європи. Факти показали, що російське самодержавство неспроможне справитися навіть із своїм робітничим класом без допомоги європейського капіталу. Поки робітничий клас Росії спав, а російське селянство не ворушилось, зберігаючи віру в царя-батюшку, російське самодержавство дійсно мало можливість бути жандармом Європи, але 1905 р. і насамперед постріли 9-го січня 1905 р. розбудили російський пролетаріат, а аграрний рух того ж року підірвав віру мужика в царя. Тепер центр ваги контрреволюції європейської переміщений від російських поміщиків до англо-французьких банкірів-імперіалістів. Німецькі с.-д., які намагалися виправдати свою зраду пролетаріату в 1914 р. посиланням на прогресивність війни з російським самодержавством, як з жандармом Європи, козирили власне тінню минулого, козирили, звичайно, фальшиво,— бо справжні жандарми Європи, які мають досить сил і засобів для того, щоб бути жандармами, сиділи не в Петрограді, а в Берліні, Парижі, Лондоні.

Тепер для всіх стало ясно, що Європа ввозить у Росію не тільки соціалізм, але й контрреволюцію у вигляді позик цареві і т. п., а Росія в Європу крім політичних емігрантів — революцію. (Росія в 1905 р. ввезла в Європу в усякому разі загальний страйк як засіб боротьби пролетаріату)» (Й. В. Сталін, Твори, видання 4-е, т. 5, стор. 72—73).

М. Горький побачив небезпеку, яка загрожувала російській революції з боку європейських імперіалістів. Приїхавши до Америки, він розпочав роботу над книгою «Мої інтерв'ю». У травні 1906 р. він писав І. П. Ладизжникову: «Посилаю вам початок моєї книги, яка буде називатися «Мої інтерв'ю». «Прекрасна Франція», як річ, що має злободенний характер, повинна бути видана окремою бро-

шурою негайно. Якщо ви вважаєте це неможливим — продайте її газетам зараз таки. Вона може мати деяке практичне значення.

Далі будуть інтерв'ю з Мільйонером, Миколою II, Мертвеєм, Грішником, Прометеем, Агасфером, з самим собою і т. д. — не більше десяти» (Архів О. М. Горького).

Повністю задум книги «В Америці» і серії «Мої інтерв'ю» М. Горьким здійснений не був.

«Не друкуйте на обкладинці про мої «Інтерв'ю» і про «Америку», — писав М. Горький І. П. Ладизжникову на початку 1907 р., — я дуже відхилився вбік від цих завдань — і не знаю тепер, коли виконаю їх?» (Архів О. М. Горького).

У тринадцятому «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год» був оголошений такий зміст серії «Мої інтерв'ю»:

«Передмова.

I. Король, який високо тримає свій прапор

II. Прекрасна Франція.

III. Цар.

IV. Один з королів республіки.

V. Жрець моралі.

VI. Господарі життя».

Серія відкривалася іронічною передмовою:

«Коли автор робить передмову до своєї книги, він дуже схожий на молодого чоловіка, який, вхолячи до церкви поруч з своєю нареченою, люб'язно повідомляє публіку:

— Я одружуюсь для того, щоб у мене народився рудий хлопчик з блакитними очима і не менше, ніж дванадцять фунтів вагою.

Такі заяви здавалися мені завжди дещо самовпевненими. Я скромний і не скажу нічого подібного. Мені просто хотілося написати веселу, для всіх приємну книгу. Я почуваю, що до цього часу трохі заважав людям жити спокійно і щасливо. Зупиняючи увагу людини на темних сторонах життя, я заплямував її чисте серце бризками життєвого бруду, але тепер усвідомлюю свою помилку.

І це усвідомлення примушує мене спробувати, чи не можу я омити брудне серце читача у струмку безневинного сміху?

Ось скромна мета моєї книги» (див. «Сборник товарищества «Знание» за 1906 год», книга тринадцята, СПб, 1906, стор. 3, 5).

У цьому виданні додержано послідовності розміщення творів, встановленої М. Горьким для друкування у «Сборниках товарищества «Знание».

Король, який високо тримає свій прапор. Вперше надруковано в серії «Мої інтерв'ю» в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга тринадцята, СПб, 1906.

Памфлет, що являє собою сатиру на німецького кайзера Вільгельма II, не міг бути надрукований в Німеччині, на відміну від інших творів цього циклу. Не включений він автором і у зібрання творів у виданні «Книга», тому що текст до цього зібрання творів готувався за штутгартськими виданнями.

Включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для тринадцятого «Сборника товарищества «Знание» за 1906 год».

Прекрасна Франція. В Росії вперше надруковано в серії «Мої інтерв'ю» в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга

тринадцята, СПб, 1906, з вилученнями, зробленими царською цензурою. За кордоном нарис був надрукований в ряді газет і випущений окремою книгою видавництвом І. Дітца, Штутгарт, 1906. Під текстом вказане місце і час написання твору: «Нью-Йорк. Травень, 1906».

Памфлет є відгуком на одержання царським урядом позики у Франції.

Включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для тринадцятого «Сборника товарищества «Знание» за 1906 год».

Російський цар. Вперше надруковано у паризькому журналі «Червоний прапор», 1906, № 3, червень, і тоді ж таки випущено окремою брошурою видавництвом І. Дітца, Штутгарт, 1906. У виданнях вказані місце і час написання: «Нью-Йорк, 10 травня 1906».

У Росії нарис не міг бути надрукований. В тринадцятому «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год» замість інтерв'ю «Російський цар» була надрукована лише назва «Цар». Текст був замінений рядом крапок (див. «Сборник товарищества «Знание» за 1906 год», книга тринадцята, СПб, 1906, стор. 27).

Включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом штутгартського видання 1906 року.

Один з королів республіки. Вперше надруковано в серії «Мої інтерв'ю», в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга тринадцята, СПб, 1906. Тоді ж випущено за кордоном окремою брошурою видавництвом І. Дітца, Штутгарт, 1906.

Включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

Жрець моралі. Вперше надруковано в серії «Мої інтерв'ю» в «Сборнике товарищества «Знание» за 1907 год», книга п'ятнадцята, СПб, 1907. Тоді ж випущено за кордоном окремою брошурою видавництвом І. Дітца, Штутгарт, 1906.

Включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом, підготовленим О. М. Горьким для п'ятнадцятого «Сборника товарищества «Знание» за 1907 год».

Господарі життя. Вперше надруковано окремою брошурою в 1906 р. видавництвом І. Дітца, Штутгарт, 1906.

В «Сборнике товарищества «Знание» нарис був названий в серії «Мої інтерв'ю», але не був надрукований.

Включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для штутгартського видання 1906 р.

ПОСЛАННЯ У ПРОСТІР

Вперше надруковано в червневому номері журналу «Червоний прапор», 1906, № 3, Париж.

У зібрання творів не включалось.

Друкується за текстом журналу «Червоний прапор» з виправленнями за рукописним списком, виправленим і підписаним автором (Архів О. М. Горького).

СОЛДАТИ

Перше оповідання, «Патруль», вперше надруковано в червневому номері журналу «Червоний прапор», 1906. № 3, Париж, під назвою «Солдати». В Росії оповідання опубліковано лише в 1915 році: з великими цензурними скороченнями воно було надруковане під назвою «Патруль» в шістнадцятому томі зібрання творів М. Горького, випущеному видавництвом «Жизнь и знание».

Друге оповідання, «Із повісті», вперше надруковано в лютевому номері журналу «Радуга», 1908, № 4, Женева. Опублікування в Росії було заборонено. У 1911 році царською цензурою був знищений «Сборник товарищества «Прогресс» за надрукування (під назвою «Вир») оповідання «Із повісті». Не вдалося домогтися дозволу на включення оповідання і у зібрання творів, що видавалося видавництвом «Жизнь и знание».

У 1908 році обидва оповідання були випущені окремою книгою під назвою: «М. Горький. Солдати. Нариси» видавництвом І. П. Ладизникова.

Оповідання включались у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкуються за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ТОВАРИШІ

Казка

Вперше надруковано в «Сборнике товарищества «Знание» за 1906 год», книга тринадцята, СПб, 1906, і одночасно окремою книгою в Штутгарті видавництвом І. Дітца.

Включалось у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким у 1915 році для зібрання творів у виданні «Жизнь и знание».

9-е СІЧНЯ

Вперше надруковано окремим виданням у 1907 році в Берліні видавництвом І. П. Ладизникова. В Росії до революції нарис «9-е січня» не видавався, а розповсюдження закордонних видань цього нарису було заборонено комітетом іноземної цензури.

Перший опис подій 9-го січня, очевидцем і учасником яких був М. Горький, читаємо в його листі до К. П. Пешкової, написаному 9-го січня 1905 року. Для історико-революційного календаря, який намічалось видати в Росії, М. Горький на прохання видавця Гржебіна, який замовив йому в листопаді 1906 р. статтю про події 9-го січня, написав у грудні 1906 р. нарис «9-е січня», проте опублікувати його в історико-революційному календарі Горький відмовився.

В Росії нарис вперше був надрукований в 1920 році в Петрограді.

Для зібрання творів у виданні «Книга» М. Горький заново правив нарис «9-е січня». Правлений автором текст зберігається в Архіві О. М. Горького. В Архіві О. М. Горького зберігається

також передрукований на машинці уривок з «9-е січня», що починається словами: «Навколо житла царя...» і закінчується словами: «...наче виривалося з рук її». Цей уривок Горький заново відредагував на початку 1930-х років.

Нарис включався у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкуються за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга», з врахуванням авторських поправок і змін, що були внесені у названий вище уривок.

МАТИ

Вперше надруковано у 1906—1907 рр. в перекладі на англійську мову в журналі «Аппельтон мезезін».

Окремими виданнями «Мати» вийшла в 1907 році російською мовою — в Берліні, у видавництві І. П. Ладижнікова, і в перекладі на англійську мову — в Нью-Йорку і в Лондоні.

В Росії повість була опублікована з великими цензурними вилученнями в «Сборнике товарищества «Знание», книги шістнадцята — дев'ятнадцята за 1907 р., книги двадцята — двадцять перша за 1908 р.

Вперше повністю в Росії повість «Мати» надрукована у 1917 році в п'ятнадцятому томі зібрання творів, випущеному видавництвом «Жизнь и знание».

Підготовчу роботу над повістю М. Горький розпочав ще до революції 1905 р. У листі до В. А. Десницького від 28 березня 1933 р. М. Горький писав: «Думка написати книгу про робітників виникла в мене ще в Нижньому, після Сормовської демонстрації. В той же час почав збирати матеріал і робити різні нотатки. Сава Морозов дав мені десятка два дуже цікавих листів робітників до нього і розповів багато цікавого про свої спостереження фабричного життя... Зібраний мною матеріал після 9-го січня 1905 р. десь зник, можливо, жандарми не повернули...

...«Мати» я писав в Америці, влітку [1906] року, не маючи матеріалу, «по пам'яті»... Гадав після «Матері» написати «Син»; у мене були листи Заломова із заслання, його літературні спроби, знайомства з робітниками обох партій і з найвідомішими гапонівцями: Петровим, Інковим, Черемохіним, Карелінін, враження лондонського з'їзду, проте всього цього виявилось мало. «Літо», «Мордовка», «Романтик», «Сашка» — можна вважати начерками до «Сина»...» (В. Десницький, М. Горький. Гослитиздат, 1904, стор. 263).

Перша частина повісті у першій редакції була закінчена на початку вересня 1906 року в Америці, про що М. Горький писав К. П. П'ятницькому 5/18 вересня 1906 року: «...Закінчив першу частину великої повісті «Мати» (Архів О. М. Горького).

Друга частина закінчена в кінці 1906 року, що підтверджується листом М. Горького до І. П. Ладижнікова, датованим груднем 1906 р.

Перша редакція повісті, рукопис якої не зберігся і про зміст якої можна судити лише з англійського перекладу, значно відрізняється від перших видань російською мовою: в першій редакції шпигуна Ісяя вбиває Андрій Находка, в ній було більше епізодичних осіб, у сцені суду значну роль грали оборонці і т. д. Уже в

текст для видання І. П. Ладизникова (1907 р.) і в текст, що призначався для публікації у збірниках товариства «Знание», М. Горький вніс значні зміни, які збереглися до останніх прижиттєвих видань.

Текст окремого видання І. П. Ладизникова (1907 р.) і текст, опублікований в збірниках «Знание», дуже мало різняться між собою.

Рукопис повісті не зберігся. Зберігся уривок першої частини повісті, що являє собою машинописну копію, правлену автором (Архів О. М. Горького). Вона була за оригінал набору розділів XVII—XIX, опублікованих в вісімнадцятому «Сборнике товарищества «Знание» (відповідають розділам XXI—XXIX цього видання). За оригінал набору другої частини у виданні І. П. Ладизникова (1907 р.) правила машинописна копія з небагатьма авторськими виправленнями (Архів О. М. Горького).

За текстом окремого видання І. П. Ладизникова 1907 р. М. Горький готував друге видання повісті, 1908 р., у тому ж видавництві.

Прийнятий поділ на розділи встановлено М. Горьким при підготовці тексту до цього видання. Друкований текст окремого видання 1907 року з виправленнями М. Горького, переважно стилістичного характеру, що також зберігається в Архиві О. М. Горького, правив за оригінал набору для окремого видання І. П. Ладизникова 1908 року, з якого в Берліні було надруковано ще одне видання, 1911—1912 рр. У 1914—1916 рр. М. Горький заново відредагував текст повісті для видавництва «Жизнь и знание», проте публікація її в Росії і на цей раз виявилась неможливою. У виданні «Жизнь и знание» «Мати» опубліковано лише в 1917 році. Ця редакція повісті в значній мірі різниться від попередньої. Автор багато працював над мовою твору і зробив деякі скорочення тексту. У 1922 р., готуючи тексти своїх творів до зібрання творів у виданні «Книга», М. Горький востаннє редагує повість.

В результаті цієї редакційної роботи був значно змінений образ Пелагії Нилівни: замість старухи, якою вона зображалась у перших редакціях, М. Горький змалював її в останній редакції со-рокалітньою жінкою, відповідно змінивши і психологічні риси образу. У виданні «Жизнь и знание», і особливо у зібранні творів 1923—1927 рр., М. Горький значно скоротив частини тексту з міркуваннями матері на релігійні теми.

Значних змін у двох останніх редакціях зазнав образ Андрія Находки. М. Горький скорочував далекі від реальної дійсності гуманістичні розмірковування героя, робив його образ більш реалістичним. Поглиблена також психологічна характеристика Павла.

Деяко змінені в останній редакції і образи Рибіна і Весовщикова.

Особливу увагу в двох останніх редакціях М. Горький приділив мові повісті.

Не маючи під руками тексту, виправленого для видання «Жизнь и знание», 1917, М. Горький у 1922 році правив повість заново за друкованим текстом видання І. П. Ладизникова 1911—1912 рр. Тому текст повісті у виданні 1917 року є «боковою» редакцією, яка не наводиться в цьому виданні.

В кінці березня 1907 р. вийшов у світ шістнадцятий збірник

товариства «Знання», у червні — сімнадцятий збірник і у липні — вісімнадцятий. В них була надрукована перша частина повісті «Мати». На вісімнадцятий збірник Петербурзький комітет у справах преси наклав арешт, а після доповіді цензора Федорова арешт був накладений і на два попередніх збірника, значна частина тиражу яких на той час уже розійшлася.

По доповіді цензора 3 серпня 1907 р. Петербурзький комітет у справах преси ухвалив рішення порушити судове переслідування проти М. Горького, як автора твору з антиурядовою пропагандою. Можливість виходу другої частини повісті в Росії таким чином була виключена. Щоб все ж таки завершити видання, авторові і редакції збірників товариства «Знання» довелося вилучити всі найбільш політично загострені місця. У розділі XXVIII (відповідає XV—XVI розділам другої частини цього видання) були зняті: гнівні слова Рибіна, що викривали свавілля і насильство; епізод побиття Рибіна урядником, потім становим; погрози станового селянам за допомогу Рибіну. У розділі XXIV (відповідає XVII—XVIII розділам другої частини цього видання), були викреслені міркування матері про революційні дії народу, про необхідність організованої боротьби проти експлуататорів, слова селян, які свідчили про те, що й вони дійшли висновку про необхідність боротьби.

16 березня 1908 р. М. Горький писав К. П. П'ятницькому: «XX-й збірник (товариства «Знання». — *Ред.*) справляє тяжке враження своїми крапками. «Мати», розбита на шматки, остаточно пропала...» (Архів О. М. Горького). Крапками були замінені частини тексту, вилучені цензурою.

У двадцять першому збірнику були опубліковані останні розділи повісті, причому найбільша кількість цензурних вилучень була зроблена саме в них. З розділу XX (відповідає XIX—XX розділам другої частини цього видання) вилучені слова Миколи Івановича про здичавіння і жорстокість, що їх насаждає уряд, про зв'язчу експлуатацію; вилучена також частина розмови Миколи Івановича з Гнатом. Знята була і сцена суду над учасниками демонстрації, від слів Павла: «Тут нема злочинців, нема суддів...», тобто кінець XXII і весь XXIII розділ (відповідає кінцю XXIV, XXV і XXVI розділам другої частини цього видання). Значні вилучення були зроблені і в останньому розділі — в сцені арешту матері: викреслені були слова матері про справедливі ідеї, за які боровся її син, слова, що викривали існуючий лад.

Поштовком до написання повісті «Мати» були події революційного руху у слободі Сормово Балахнінського повіту — тепер частини міста Горького. Живучи в Нижньому Новгороді, М. Горький сам спостерігав багато із змальованих у повісті подій, він добре знав життя робітничої слобідки, особисто був знайомий з багатьма учасниками революційного руху: з робітником П. Заломовим, який послужив прототипом Павла Власова; з його матір'ю — Ганною Кирилівною Заломовою, яка стала прототипом Пелагії Нилівни Власової; з пропагандистами з Нижнього, що працювали в Сормові, — І. П. Ладичниковим, А. І. Піскуновим та ін.

Опис першотравневої демонстрації у повісті «Мати» відбиває події в Сормові 1902 р. Газета «Искра» у 1902 році (№ 21 від 1 червня) надрукувала листівку Нижегородського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії з описом демонстрації.

На прапорі, який ніс Петро Заломов, що йшов на чолі демонстрації, було написано: «Геть самодержавство! Хай живе політична свобода!»

«Искра» висвітлювала і судовий процес над сормовичами, який тривав з 28 по 31 жовтня 1902 р.; в газеті були повністю надруковані промови Заломова, Бикова, Самиліна і Михайлова. Учасники демонстрації Заломов, Самилін, Биков, Дружнін, Ляпін і Фролов були засуджені Московською судовою палатою на довічне поселення в Сибір з позбавленням всіх прав стану.

«Искра» високо оцінила агітаційне значення промов підсудних. У 1903 році (№ 35 від 1 березня) був надрукований лист П. Заломова, написаний ним ще в тюрмі. В листі Заломов висловлював тверду впевненість у перемозі комунізму і обіцяв віддати всі свої сили справі революції.

Публікуючи на сторінках № 29 газети «Искра» (1902 р., 1 грудня) промови П. Заломова і його товаришів на суді, В. І. Ленін присвятив їм свою статтю «Нові події і старі питання», в якій писав:

«Поруч з ростовською битвою висувуються на перший план з політичних фактів останнього часу каторжні вироки над демонстрантами. Уряд вирішив залякувати всіляко, починаючи від різки і кінчаючи каторгою. І яку чудову відповідь дали йому робітники, промови яких на суді ми наводимо нижче,— яка повчальна ця відповідь для всіх тих, хто особливо галасував з приводу бентежного впливу демонстрацій не з метою захоплення до дальшої роботи на тому ж шляху, а з метою проповіді пресловутої індивідуальної відсічі! Ці промови—чудовий, від самих глибин пролетаріату спрямований коментар до таких подій, як-от ростовські, і, разом з тим, знаменна заява («публічне оказательство», сказав би я, коли б це не був специфічний поліцейський термін), яка вносить силу-силену бадьорості в довгу і важку роботу над «дійсними» кроками руху. Знаменне в цих промовах просте, справді-точне зображення того, як відбувається перехід від найбільш повсякденних, *десятками і сотнями мільйонів* повторюваних фактів «гноблення, злиднів, рабства, приниження, експлуатації» робітників в сучасному суспільстві до пробудження їх свідомості, до росту їх «обурення», до революційного прояву цього обурення (я поставив у лапки ті вислови, яких мені *довелося* вжити для характеристики промов нижгородських робітників, бо це — ті самі знаменні слова Маркса з останніх сторінок першого тома «Капіталу», які викликали з боку «критиків», опортуністів, ревізіоністів і т. п. стільки галасливих і невдалих спроб спростування і обвинувачення соц.-дем. в тому, що вони говорять неправду).

Саме тому, що виголошували ці промови прості робітники, зовсім не передові щодо ступеня їх розвитку, виголошували навіть не як члени якоїсь організації, а як люди юрби, саме тому, що натискали вони не на їх особисті переконання, а на факти з життя кожного пролетаря або напівпролетаря в Росії — таке підбальорююче враження справляють їх висновки: «ось чому ми свідомо йшли на демонстрацію проти самодержавного уряду». Буденність і «масовидність» тих фактів, з яких вони робили цей висновок, ручиться за те, що до цього висновку можуть прийти і немануче прийдуть тисячі, десятки і сотні тисяч, якщо ми зуміємо продовжити, розширити і зміцнити систематичний, принципіально витриманий і всебічний революційний (соціал-демократичний) вплив на них. Ми го-

тові йти на каторгу за боротьбу проти політичного і економічного рабства, раз ми відчули подув свободи,— говорили четверо нижгородських робітників. Ми готові йти на смерть,— немовби говорили за ними тисячі в Ростові, відвойовуючи собі на кілька днів свободу політичних сходок, відбиваючи цілий ряд військових атак на беззбройну юрбу.

«Сим победиши» — лишається нам сказати на адресу тих, хто має очі, щоб бачити, і уші, щоб чути» (В. І. Ленін, Твори, видання 4-е, том 6, стор. 241—242).

5 травня 1902 року М. Горький виїхав з Нижнього в Арзамас — місце його заслання — і повернувся незадовго до суду над сормовичами. Спостереження над життям Арзамаського повіту, зокрема за зростанням революційних настроїв серед селянства, дали йому матеріал для тих сторінок «Матері», на яких змальовано діяльність Рибіна і поїздка Нилівни і Софії на село. Знайомство з діяльністю міської нижгородської соціал-демократичної організації і її членами дали матеріал для змальовання революційної інтелігенції. Сцена похорону Єгора Івановича нагадує похорон студента Рюрікова, про який також писала «Искра».

М. Горький брав активну участь в організації оборони сормовичів.

14 жовтня 1902 року М. Горький написав листівку-відозву «До громадськості» з приводу суду над учасниками першотравневої демонстрації 1902 р. в Сормові.

31 жовтня 1902 р. М. Горький виїхав з Нижнього до Москви. Серед проводжаючих були і сормовичі — учасники першотравневої демонстрації, виправдані судом.

М. Горький неодноразово підкреслював типовий характер своїх героїв. У листі до Марії Михайлівни [Черемцової] він так характеризував основних героїв повісті: «Коли письменник робить книгу, він змальовує в ній не портрет тієї чи іншої знайомої йому людини, а намагається зобразити в одній людині багатьох, схожих на цю одну людину...

Чи була Нилівна? У підготовці революції, в «підпільній роботі» брали участь і матері. Я знав одну старуху, мати робітника-революціонера, яка, переодягнувшись прочанкою, розвозила революційну літературу по заводах і фабриках.

Часто матері, під час тюремних побачень з синами, передавали їм записки «з волі», від товаришів. Мати одного з членів ЦК партії більшовиків зберігала печатку Комітету на голові у себе, в зачісці.

Жандарми двічі робили обшуки в квартирі, а печатки не знайшли.

Таких матерів було не так уже й мало...

Павло Власов — характер також не винятковий. Саме ось такі хлопці створили партію більшовиків. Багато хто з них вцілів в тюрмах, засланнях, громадянській війні і тепер став на чолі партії, наприклад, Клим Ворошилов та інші, такі ж талановиті люди». (Архів О. М. Горького).

У 1910 році М. Горький писав М. І. Іорданському: «...Нилівна — портрет матері Петра Заломова, засудженого в 901 році за демонстрацію 1 травня в Сормові. Вона працювала в організації, розвозила літературу, переодягнена прочанкою, в Іваново-Вознесенському районі і т. д. Вона — не виняток. Згадайте матір Кодомцевих, яка судилася в Уфі за те, що пронесла в тюрму синові бомби, якими

була висаджена в повітря стіна під час втечі. Я міг би назвати більше десятка імен матерів, що судилися разом з дітьми, і дехто з них особисто мені відомі» (Архів О. М. Горького).

У травні 1907 р. В. І. Ленін зустрівся з М. Горьким в Лондоні на V з'їзді РСДРП. В розмові з письменником Ленін високо оцінив повість, яку він прочитав ще в рукопису. У спогадах про В. І. Леніна О. М. Горький писав: «Я сказав, що квапився написати книгу, але — не встиг пояснити, чому квапився,— Ленін ствердно кивнув головою, сам пояснив це: дуже добре, що я поспішив, книга — потрібна, багато робітників брало участь в революційному русі несвідомо, стихійно, і тепер вони читають «Мати» з великою користю для себе.

«Дуже своєчасна книга». Це був єдиний, але надзвичайно цінний для мене його комплімент».

Про виховне, пропагандистське значення книги писав К. Є. Ворошилов у своєму привітанні в день сорокаріччя літературної діяльності М. Горького.

«На ваших літературних творах виховались цілі покоління російських пролетарів, що вперше побачили в них взірці високого, прекрасного мистецтва, зрозумілого і рідного для них. Чудова повість «Мати» воістину є автобіографією робітничого класу, так багато в ній надзвичайно близького, пережитого кожним пролетарем, який пройшов сувору школу старого проклятого російського життя» («Правда», 1932 р., № 267, 26 вересня).

Про це також свідчать і численні листи робітників, що бачать у повісті книгу, яка вчить робітничий клас усього світу жити і боротися.

Повість «Мати» включалась у всі зібрання творів, що виходили після Жовтневої революції.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга», з виправленнями по попередніх авторизованих виданнях.

З М І С Т

	Стор.
В Америці	
Місто Жовтого Диявола. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	7
Царство нудьги. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	18
«Моб». <i>Переклад М. Шумила</i>	31
Чарлі Мен. <i>Переклад А. Дроб'язка</i>	40
Мої інтерв'ю	
Король, який високо тримає свій прапор. <i>Переклад І. Щербини</i>	52
Прекрасна Франція. <i>Переклад О. Кундзича</i>	59
Російський цар. <i>Переклад І. Сенченка</i>	66
Один з королів республіки. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	77
Жрець моралі. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	91
Господарі життя. <i>Переклад І. Щербини</i>	102
Послання у простір. <i>Переклад І. Сенченка</i>	116
Солдати	
Патруль. <i>Переклад Д. Косарика</i>	118
Із повісті. <i>Переклад Р. Майорської</i>	127
Товариш! <i>Переклад А. Хуторяна</i>	150
9-е січня. <i>Переклад А. Хуторяна</i>	156
Мати. <i>Переклад за редакцією А. Хуторяна</i>	179
П р и м і т к и	491

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *М. Татаренко*
Художній редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *С. Зіскіндер*
Коректор *Г. Лушпай*

✱

М. ГОРЬКИЙ
Сочинения, том 4.
(На українском языке).

✱

БФ 03969. Здано на виробництво 13. VI. 1952 р.
Підписано до друку 6. IX. 1952 р. Формат
паперу 84x108₃₂. Папер. арк. 15,875. Друк.
арк. 26,035+1 вклейка. Обл.-вид. арк. 27,212.
В друк. арк. 68,800 знак. Ціна 11 крб. Зам. 758.
Тираж 20.000.

✱

Надруковано з матриць 4-ої Поліграффабрики
на книжковій фабриці. Одеса. Стурдзовський
зав., 5. Зам. № 4v82.